

Retorikai kutatások Magyarországon*

1. A retorika megújulása a 20. században. A retorika haláláról többen is tudósítottak, a magyar közönség számára legismertebb ROLAND BARTHES A régi retorika című összefoglalása (BARTHES 1997). Meglehetősen fölényesen jelenti ki benne, hogy a retorika halott, vége van, oktatása megszűnt. Tanulmányának alapja egy 1964–1965-ös tanévben tartott szeminárium, később, 1970-ben jelent meg az emlékeztető (BARTHES 1970). Ezt írja benne: „a régi nem azt jelenti, hogy ma léteznék egy új retorika” (1970: 69). Ezen kijelentése természetesen nem igaz. Nem ismeri PERELMAN 1958-ban – ráadásul francia nyelven – megjelent Nouvelle rhétorique-ját, amely – mint látni fogjuk – valóban új retorika; nem ismeri a brit és az amerikai kezdeményezéseket, ráadásul a klasszikusokat sem idézi mindig a tényeknek megfelelően (a beszéd szerkezetéről mondottak egyszerűen hibásak, 1970: 75–76). Időrendi áttekintését a következő tétellel zárja: „a XIX. vége – a retorikai értekezések gyors eltűnése” (1970: 175). Mindezt azért említem meg, mert BARTHES emlékeztetőjét előírják hazai egyetemeinken a retorikát-kommunikációt tanulóknak, sokszor ez az egyetlen külföldi olvasmányuk a témában. Mindenesetre óvatosan, fenntartásokkal kell kezelni: sok jó megállapítás van benne, de alapállásában nincs igaza: nagyon is létezik új retorika, nagyon is léteznek 20. századi értekezések.

Előre kell bocsátanunk, hogy retorikán az ókori görög demokráciában, a bíróságokon és a népgyűléseken kibontakozó, valószínűségi érvelésen alapuló gyakorlatot és elméletet értjük, amely feléledt és folytatódott az újkori parlamenti demokráciákban. A nagy ókori kultúrákban és a természeti népeknél is volt, van nyilvános beszéd, de más jellegű, ahogyan az utóbbi években a komparatív retorikai kutatások feltárták (KENNEDY 1998).

1.1. Azt is előre kell bocsátanunk, hogy a retorikával kapcsolatban sok téves ismeret van forgalomban, amelyek befolyásolják a retorikához tapadó pejoratív jelentést. A The Rhetoric of Western Thought című kitűnő összefoglalás (GOLDEN–BERQUIST–COLEMAN 1984, első kiadása: 1976) ezeknek a „mítoszoknak”

* 2014. május 5-én retorikai kerekasztalt szerveztünk a Magyar Nyelvtudományi Társaság előadásainak keretében, mely tulajdonképpen egy minikonferencia volt, számos hozzászólással kiegészítve. Az előadók a retorika különböző aspektusait mutatták be, beszámolóikat közöljük ebben a számban.

a felsorolásával kezd: 1. A retorika csak a díszes nyelvvel foglalkozik, nem a lényeges gondolatokkal. Akik ezt a nézetet vallják, nem helyezik a retorikát a modern nevelés középpontjába. 2. Hamis diszciplinának tartják, mint PLATÓN a Gorgiaszban jellemzett retorikát; de PLATÓN bemutatta az igazi retorikát a Phaidroszban. Efféle címek árulkodnak erről a nézetről: „Retorika vagy valóság?” (Rhetoric or Reality?); sőt némelyek úgy írják le a retorikát, mint hamis propagandát. Az NBC műsorvezetője ezt mondta a Carter–Reagan-vita előtt: valódi nézeteket szeretnénk hallani, nem retorikát. 3. A retorika megcsonkított művészet, amely csak a stílusra és/vagy az előadásmódra összpontosít (ennek a nézetnek az eredetére visszatérünk). Sok üzletember, hirdetési szakember kiveszi a logoszt az invencióból: azokat az elemeket emelik ki a retorikából, amelyek pillanatnyi érdekeiket szolgálják. 4. Vannak, akik kiterjesztik a retorikát a kommunikáció minden formájára, túlságosan tágan értelmezik. Ezek a mítoszok tehát vagy hamisan, vagy szűken, vagy túlságosan tágan értelmezik a retorikát. Tegyük hozzá, hogy ezek a mítoszok nálunk is élnek: a tanárok körében általános a retorikának a beszédművelésre való korlátozása; irodalmi tanulmányokban gyakran lehet találkozni a retorikusság és a szóvirágos, jobb esetben az igényes, változatos stílus azonosításával. Mindenképpen szükséges tehát először a retorika valódi természetét bemutatni, majd ismertetjük a retorika 20. századi és mai irányzatait.

1.2. A retorika valódi természetéről a következőket írja a *Rhetoric of Western Thought* című összefoglalás, mégpedig EVERETT HUNT meghatározását adva meg. Eszerint a retorika elsősorban humán diszciplína, amely a választáson alapul, s elsősorban a meggyőzésre gondolták ki, azaz „Rhetoric is, first of all, a humane discipline grounded in choice and designed primarily to persuade” (GOLDEN–BERQUIST–COLEMAN 1984: 4). A szónok szerepe az, hogy befolyásolja hallgatói választását, mégpedig úgy, hogy valószínű bizonyítékokkal támogatja meg állítását. Ez a meghatározás ARISZTOTELÉSZ tudományos meghatározására támaszkodik (Rétorika 1355b): „Fogadjuk el, hogy a rétorika olyan képesség, amely minden egyes tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit” (ARISZTOTELÉSZ /1999: 32). Érdemes felidézni a meghatározásának folytatását: „Egyetlen más mesterségnek sem ez a feladata. Minden más mesterség ugyanis saját tárgyról tanít és győz meg; az orvostudomány az egészségről és betegségről, a mértan a térbeli jelenségekről, a számtan a számokról; ugyanígy a többi mesterség és tudomány is. A rétorika viszont – úgy tűnik – képes elméletileg megragadni úgyszólván minden tárgyban a meggyőzés módját. Ezért mondjuk azt, hogy a rétorika nem egy meghatározott és különálló tárgykörrel foglalkozik.” Ebben a meghatározásban nemcsak a valószínűségen alapuló meggyőzés lehetősége van megfogalmazva, hanem a retorika mindent átfogó, általános, divatos szóval élve: multidiszciplináris jellege is (ez tükröződik például a Sage Kiadó kézikönyvében, vö. LUNSFORD 2009).

A retorika önmagában is összetett diszciplína, retorikán ugyanis egy olyan művészetet (ars) értünk, mely magában foglal öt kisebb művészetet; ezek az inventio (feltalálás), dispositio (felosztás, szerkezet), elocutio (kifejezés, stílus), memoria (emlékeztetbe vésés) és pronuntiatio (előadásmód). Ezek tulajdonképpen a szónok feladatai, s összefüggenek egymással, egyiket sem lehet kiszakítani a többi közül. A retorika ennek az öt arsnak az egysége; meghamisítja a retorikát az,

aki csak az előadásmódot vagy csak a stílust érti rajta. Egyébként az inventiónak is létezik egy meghamisítása: sokan csak a téma kiválasztását és az anyaggyűjtést veszik ide, pedig alapvető feladata az érvelés feltalálása; a mérvadó retorikák az inventióban tárgyalják az érvoorrsakat, vagyis azokat a helyeket (topoi, loci), amelyekből érveket meríthetünk. A stílusnak pedig egyik alapelve az illőség, ennek alapján különbözteti meg a retorika a három stílusnemet: az egyszerű, a középső és a fennkölt stílust. Egyszerű stílusban is lehet retorikai remekművet alkotni, ilyen például LÜSZIASZnak a nyomorék érdekében megírt beszéde. Az egyszerű stílus jellemzi a mai igényes politikai beszédek többségét is. Azt is szokták mondani, hogy a retorikának két pillére van: az érvelés és a stílus, s ez a két terület szorosan összekapcsolódik.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a választás etikai alapon, értékek alapján történhet. Az etika és az értékek hangsúlyozása a retorikáról szóló művek alaptémája, kezdve PLATÓNTól, ARISZTOTELESTől, QUINTILIANUSig és tovább a 18. századi brit és a 20. századi amerikai és európai retorikusokig. QUINTILIANUS retorikameghatározása (Szónoklattan) magába foglalja mind az etikai, mind az esztétikai aspektust: „a retorika a jól beszélés tudománya” (QUINTILIANUS /2008: 2, 15, 38). A jól beszélés pedig mind az etikai kiválóságra, mind az esztétikai minőségre vonatkozik. Szónoklattana utolsó, 12. könyvének első fejezete a következő címet viseli: „Szónok csak becsületes ember lehet”, s állításának kifejtését ekképp kezdi: „Nemcsak azt mondom ugyanis, hogy annak, aki szónok lesz, derék férfinak kell lennie, de azt is, hogy nem lehet másból szónok, csak derék férfiból” (12, 1, 3). Ily módon a retorika elhatárolódott a szofistáktól, s később is mindenféle aljas manipulációtól. A szónok meghatározása az etikai alapelvvel kapcsolatos: „derék és beszédben jártas férfi” (12, 1, 1). A szónok tulajdonképpen a közéletben tevékenykedő állampolgár, a város, az állam ügyeit intéző ember; erre a közéleti tevékenységre nevelte ISZOKRATÉSZ iskolája (Kr. e. 392 körül) az athéni fiatalokat, s a közéleti tevékenységre nevelték a későbbi korokban is az állami tisztviselőket, magas követelményeket támasztva velük szemben.

Az amerikai szerzők még a továbbiakat hangsúlyozzák (GOLDEN–BERQUIST–COLEMAN 1984: 4): A retorika dinamikus, fejlődő folyamat, amely a kultúrához kötődik, és természetétől fogva multidiszciplináris jellegű („rhetoric is, secondly, a dynamic, developing process which is culture bound and multidisciplinary in nature”). Szó sincs tehát a retorika haláláról, ellenkezőleg. A 18. századi brit retorikusok, majd az 1920-as évektől az amerikai retorikusok továbbfejlesztették. DOUGLAS EHNINGER szerint három periódus van a nyugati retorikában: a klasszikus retorika szóbeli és grammatikai természetű; a 18. századi brit retorika pszichológiai természetű, inkább a hallgatót tekinti kiindulási pontnak, nem az alkalmat, ezenkívül szóbeli és írásos; a mai retorika szociológiai természetű, mert a jelentésre, a kommunikációra és az interperszonális kapcsolatokra összpontosít (EHNINGER 1968; ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 150, a továbbiakban Osiris-Retorika néven is említem). Felmerülhet az a kérdés, hogy az amerikaiak miért helyezik az új korszak kezdetét 1920-ra. 1920–21-ben a Cornell Egyetemen egy retorikai kurzust szerveztek, melyen végigolvasták és kommentálták a klasszikus szerzőket. Ez a tény rávilágít arra, hogy milyen nagy a jelentősége a klasszikusok

eredetiben, első kézből való tanulmányozásának. Itt nőtt fel az a generáció, mely később felkarolta a retorika ügyét. (Ezért fontos az a tény, hogy nálunk is korszerű fordításban olvashatók a görög és a római klasszikusok, sőt SARESBERIENSIS Metalogiconja is a 12. századból.)

A retorika meghatározásakor szükséges tisztázni a retorikai szituáció fogalmát (BITZER 1968). Nemcsak a megszüntetendő szükség, a megoldandó probléma lényeges, hanem az is, hogy a hallgatóságnak legyen érdekeltsége, ereje, lehetősége a megvalósításhoz; a szónokot pedig a körülmények korlátozzák. A retorikai szituációnak tehát három összetevője van: a szükség, a hallgatóság és a kényszer (exigence, audience, constraints). Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy „akkor igazi a retorika, amikor a kommunikátor egy informatív vagy meggyőző etikus nyelvi (írott vagy szóbeli) vagy nem nyelvi üzenetet hoz létre avégett, hogy meggyőző hatást fejtessen ki egy hallgatóságra (olvasókra vagy hallgatókra), akiknek van választásuk és hatalmuk arra, hogy megváltoztassák azokat a szükségeket, amelyekről a szöveg felépül” (GOLDEN–BERQUIST–COLEMAN 1984: 5).

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban a retorikának létezik egy tágabb és egy szűkebb meghatározása, ehhez csatlakoztam én is retorikámban (ADAMIKNÉ 2013: 15): „Szűkebb meghatározása szerint a jó beszéd tudománya, tágabb meghatározása szerint a prózai műfajok elmélete.” Már QUINTILIANUS megfogalmazta azt a gondolatot, hogy a retorika célja nem mindig a meggyőzés, hanem a tájékoztatás, a leírás is lehet; a retorikában kialakított módszerek kiterjeszthetők a többi műfajra is. Fokozatosan kialakult a retorika tágabb értelmezése. Ezt az értelmezést elősegítette a retorika és a poétika összefonódása: évszázadokon át az irodalmi műveket a retorika szabályai szerint írták, és a retorika szabályai szerint elemezték. Tulajdonképpen a poétika és a retorika összekapcsolása HORATIUS *Ars poeticájára* megy vissza, mégpedig az irodalom feladatának azon felfogására, hogy nemcsak gyönyörködtet, hanem tanít is. 1548-ban jelent meg ARISZTOTELÉS *Poétikájának* kommentáros kiadása, mely egyenlőségjelet tett a retorika és a poétika közé, s ez a felfogás érvényesült a korabeli és a későbbi brit szakirodalomban (CORBETT 1969: XIV). RICHARD WHATELY retorikameghatározása tükrözi mind korának felfogását, mind saját álláspontját: „In the present day, however, the province of Rhetoric, in the widest acception that would be reckoned admissible, comprehends all „composition in Prose”; in the narrowest sense, it would be limited to Persuasive Speaking” (WHATELY 1872¹⁰: 3; első kiadása: 1828). Ezután középutas álláspontot foglal el, s a retorika tárgyának az érvelő fogalmazást jelöli meg (Argumentative Composition). Ez a felfogás ment át hazai retorikáinkba a 19. század második felében, a korszak legrészletesebb retorikájának címe *A prózai műfajok elmélete* (ACSAY 1889). A tágabb meghatározás szellemében tárgyaltuk a fogalmazást a 2004-es *Osiris-Retorikában* (ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004), és tárgyaltam az esszé- és levélírást retorikámban (ADAMIKNÉ 2013).¹

1.3. A 20. század második felében a retorika hihetetlen mértékben felfutott, megújult a nyugati világban. Ennek a megújulásnak számos oka van, GERT UEDING

¹ Úgy tűnik, hogy a legújabb Nemzeti alaptanterv szűken értelmezi a retorikát és a szónok fogalmát, s ezzel – finoman szólva – meglehetősen egyedi állásponton van.

hármat nevez meg: a totalitárius államokban kifejtett propaganda (a retorikai propagandakutatás alapját KENNETH BURKE fektette le Hitler beszédeinek elemzésével, 1939); a rádiós és a televíziós kommunikáció elterjedése, amely mind a nyelvi, mind a képi szimbólumokkal él (jegyezzük meg, hogy ezt a korszakot nevezi WALTER ONG a másodlagos szóbeliség korszakának, vö. ONG 2010: 119); végül a közélet demokratizálódása, az állampolgárok politikai aktivitása (UEDING 2009: 98–99).

A 20. századi retorikai irányzatokról részletes tájékoztatást ad ADAMIK TAMÁS a Világirodalmi Lexikonban, az Osiris-Retorikában, majd a Retorikai Lexikonban (ADAMIK 1989, 2004, 2010). Ezekről így most csak rövid áttekintést adunk, majd részletesebben foglalkozunk PERELMAN irányzatával.

A retorika összetett diszciplína, nehéz teljességében tárgyalni, éppen ezért sokszor előfordult története folyamán, hogy egy-egy részterületével foglalkoztak. Ezt tették például a 18. század francia retorikusai, amikor a stílusra összpontosítottak. Ilyen mű például az enciklopédista DUMARSAIS *Des Tropes ou des différents sens* című műve (kiadása: 1797; reprint kiadása: 1988, Flammarion). Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi a 20. században, a különféle irányzatok a retorika egy-egy részterületével foglalkoznak. Addig nincsen semmi probléma, amíg a szerzők tisztában vannak azzal, hogy egy részterületet művelnek; a gond abból adódik, ha rész-kutatásukat általánosítják, s ezáltal leszűkített képet adnak a retorikáról.

1.3.1. A retorika mint etikai érték. A retorika és az etika viszonyát PLATÓNTól kezdve napjainkig sokan tanulmányozták, közöttük a legjelentősebb az amerikai RICHARD WEAVER. 1953-ban jelent meg *The Ethics of Rhetoric* címen nyolc esszéből álló kötete. Az első esszében, a Phaidrosz és a retorika természetében PLATÓN felfogásához kapcsolódik. A Retorika etikája című második esszében „a nyelv igehirdető” természetét hangsúlyozza (*language is sermonic*): „Végül is sohasem szabad figyelmen kívül hagynunk az értékek rendjét mint a retorika végső szentesítését. Senki sem élhet céltudatos életet az értékek bizonyos rendje nélkül. Mivel a retorika választásra késztet bennünket, a választás pedig etikai értékek alapján történik, a szónok számunkra hitszónok, s nemesen teljesíti feladatát, ha szenvedélyeinket nemes célok felé irányítja, s aljas, ha szenvedélyeinket arra használja, hogy összezavarjon és lealacsonyítson bennünket” (ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 144). A szónok éthosza, azaz jelleme és szavahihetősége alapvető kérdés, megkerülhetetlen a mindenkor, így a mai politikai beszédek befogadása-kor és elemzésekor is.

1.3.2. A retorika mint jelentés. A jelentés kérdéseivel IVOR ARMSTRONG RICHARDS foglalkozott a legbehatóbban. Ő fogalmazta meg a szemantikai relativizmus tételét, s ennek alapján *Philosophy of Rhetoric* (1936: 3) című művében a retorika meghatározását: „A retorika a félreértések és ellenszereinek tanulmányozása”. („Rhetoric, I shall urge, should be a study of misunderstanding and its remedies.”) Ide kapcsolható ROMAN JAKOBSON közismert hattényezős kommunikációs modellje, mely tulajdonképpen kibővítése az arisztotelészi háromtényezős modellnek (Rétorika 1358b): „A beszéd három dologból tevődik össze: a beszélőből, amiről beszél, és akihez beszél; a beszéd célja az utóbbira irányul, azaz a hallgatóra” (ARISZTOTELÉSZ /1999: 38). Kevésbé ismert, de hasonlóképpen jelentős

a JAKOBSON-féle kéttengely-elmélet, valamint poétikai alkalmazása és kiterjesztése (BENCZIK 2005). Szorosan ide tartozik MARSHALL MCLUHAN elmélete a médium és az üzenet viszonyáról (MCLUHAN 2011).

1.3.3. A retorika mint a motívumok, az okok kutatásának tudománya. Ennek az irányzatnak a nagyhatású képviselője KENNETH BURKE, mégpedig A Grammar of Motives (1945) és A Rhetoric of Motives (1950) című tanulmánygyűjteményei. Az előbbiben az emberi cselekvés alapmotívumait az öttényező (penthász) rendszerben fogalmazza meg, ezek: a tett, a színtér, a cselekvő, a módszer és a szándék. Az *azonosulás* (identification) terminusa hozzájárult az etikai bizonyítás, a retorikai viszonyulás és a hallgatóság fogalmának tisztázásához (a magyar fordítás az *identifikáció* terminust használja: SZABÓ-KISS-BODA szerk. 2000: 357–384).

1.3.4. A retorika mint az érvelés és a megismerés tudománya. 1958-ben két jelentős mű látott napvilágot: az egyik az angol STEPHEN TOULMIN The Uses of Argument című munkája, a másik CHAÏM PERELMAN és LUCIE OLBRECHTS-TYTECA Új retorikája (La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation; angol fordítása: The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation, 1969). TOULMIN véleménye szerint a szillogizmuson alapuló formális logika nem alkalmas a mindennapi érvelés elemzésére, helyette egy olyan argumentációs modellt állít fel, mely megfelel az emberek gondolkodási folyamatának (BENCZE 2003: 13–29; ADAMIKNÉ 2013: 240–248). PERELMAN és OLBRECHTS-TYTECA fontos szerepet tulajdonít a hallgatóságnak, olyannyira, hogy PERELMAN kijelenti: érvelési hibát követ el az a szónok, aki nem ismeri, nem veszi figyelembe hallgatósága értékrendjét. Elveti a formális logikán alapuló érvelést, és egy új rendszert, új érvelési technikákat dolgoz ki (l. később). Egyébként bámulatos az a tény, hogy azonos időben anynyi jelentős monográfia látott napvilágot, ti. 1958-ban jelent meg WALTER J. ONG Ramus-monográfiája, melyben mintegy másfélszáz oldalnyi áttekintés olvasható a középkori, a Peter Ramus fellépését megelőző retorikáról (ONG 1958: 3–167).

A megismerésen van hangsúly ERNEST BORMANN fantázia-téma-analízis (Fantasy Theme Analysis) kísérleti programjában, melynek az a célja, hogy a kiscsoportban létrejövő közös tudat kialakulását tanulmányozza, ti. az itt tapasztalt viselkedés hasonló a nyilvános beszédek és médiumok üzeneteinek vételekor (vö. a Retorikai lexikon szócikkével, valamint GOLDEN-BERQUIST-COLEMAN 1984: 431–449).

1.3.5. A retorika mint stílus. A liège-i μ -csoport retorikusai Rhétorique générale (1970) című művükben strukturalista alapon vizsgálják a stíluseszközöket, a szóképeket és az alakzatokat, egy sajátos terminológiát és rendszert kialakítva. Ezen irányzat elveiről, módszeréről és célkitűzéseiről magyar nyelven tájékoztott a Helikon folyóirat (1977), így elképzeléseik átkerültek a hazai stíluskutatásba. Ezt az irányzatot képviseli a német HEINRICH PLETT (Systematische Rhetorik, 2000), s mivel ő írta a stilisztikai szócikkeket, rendszere beépült a SLOANE-féle retorikai enciklopédiába (SLOANE 2001). A liège-i retorika egyáltalán nem „általános retorika”, mivel a retorika öt nagy területéből csak egyet tárgyal, azt sem egészében, és vitatható módon (kritikáját l. ADAMIK 2004).

1.3.6. A retorika mint műelemző módszer. Az írásművek szerkezetének és jelentésének feltárása az irodalomtudomány fontos feladata, ezeknek az elemzé-

seknek a száma szinte végtelen. A retorikai elemzés egyidős a retorikával. Mióta tanítják, a tanítás részét képezi, s lényegében a retorika rendszerét követi. Mégis újra át kellett gondolni az új irányzatok figyelembe vételével: követjük-e BURKE pentászát, TOULMIN argumentációs modelljét, PERELMAN rendszerét, mindezeket önállóan vagy beépítve a klasszikus rendszerbe? Nem véletlen, hogy külön kötetek születtek a retorikai elemzésről (pl. CORBETT 1969, illetve a Régi-új retorika sorozatban megjelent A retorikai elemzés című kötet, 2012), sőt itt kell megemlítenünk a szónokversenyek beszédeihez írt elemzéseket, melyeket évről évre publikálunk.

1.3.7. A retorika mint fogalmazástanítás. Elsősorban az amerikai retorikaoktatásra jellemző. Az elsőéves egyetemistáknak kötelező a „freshman composition” nevű kurzus, ez lényegében az érvelő esszé írásának a tanítása. Azóta létezik, mióta megalapították az első egyetemet, majd szigorúan megreformálták a 19. század végén (nincsen tehát kihagyás a retorika 19. századi történetében, mint azt többen is állítják). ROBERT J. CONNORS alapos monográfiája tájékoztat erről a folyamatról (1997). Az egyik retorikai enciklopédia kapcsolódik is a fogalmazástanításhoz (ENOS 1996). Mivel minden elsőéves egyetemistát érint ez a tantárgy, sokan foglalkoznak pedagógiájával, igen gazdag a szakirodalma. Tudnunk kell, hogy a nyelvművelés tanítása ezekben a retorikatankönyvekben kap helyet, mégpedig a mondatszerkesztést és központoszt, a szabálytalan igealakokat tanítják nagy szigorral.

1.3.8. GERT UEDING *Moderne Rhetorik* című áttekintésében kissé más csoportosításban tárgyalja a 20. századi irányzatokat, de ugyanazokat a szerzőket sorolja fel, mint mi, s ő is hangsúlyozza PERELMAN tevékenységét (UEDING 2009: 99).

Az utóbbi évtizedekben ez a spektrum kiszélesedett. Jelentkeztek az összehasonlító retorikai kutatások (KENNEDY 1998); a gender-retorikai kutatások: voltak, akik a nők szerepe szempontjából pásztázták végig a retorika történetét (LUNSFORD 2009, 3. és 4. fejezet). Új terület a vizuális retorika, összefoglaló művek is születtek (KNAPE Hrsg. 2007). MARTHA COOPER a retorikai elemzésről szóló könyvét egy film elemzésével zárja le (COOPER 1989). Mindenekfelett a retorikatörténeti kutatást kell kiemelni, amelyet a tübingeni retorika- és kommunikációkutatók nagy vállalkozása fémjelez (UEDING Hrsg. 1992–2014). Hasonlóképpen jelentős a franciák történeti tanulmánygyűjteménye (FUMAROLI 1999).

Sokkal fontosabb azonban az a tény, hogy a retorika ismét egységesül, s rátalál önmagára. Ezt az egységet és sokoldalúságot tükrözi például a 21. kötetnél tartó tübingeni *Rhetorik-Forschungen* sorozat. Különösen értékes a toposzkutatásról szóló 13. kötet (SCHIRREN–UEDING Hrsg. 2000, 766 lap), s fontos a *Rhetorik und Stilistik. Ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung* című kézikönyv (FIX–GARDT–KNAPE Hrsg. 2008, 1. kötet, 1129 lap; ismertette MAJOR HAJNALKA: MNy. 2012: 358–365). Születtek összefoglaló művek az oroszoknál is (БОЛКОВ 2003), és szinte mindenütt.

Véleményem szerint meglehetősen vitatható az a kép, amelyet JOHN BENDER és DAVID E. WELLBERY fest a retorikáról. Retorikusság: a retorika modern kori visszatérése című tanulmányukban azt állítják, hogy a retorika megszűnt, s egyes vonásai csak a különféle diszciplínákban élnek tovább. Abban igazuk van, hogy a retorika egyes vonásai átkerültek több modern diszciplínába, de ettől a retorika nem

szűnt meg. A 20. századi retorikai irányzatokat és szakirodalmat – BARTHES, BURKE és a μ -csoport kivételével – nem idézik (vö. SZABÓ–KISS–BODA 2000: 289–320).

1.4. Ha kézbe vesszük JOACHIM KNAPE *Allgemeine Rhetorik* című könyvét (KNAPE 2000), a következő fejezeteket tekinthetjük át: Arisztotelész, *Rhetorica ad Herennium*, Marcus Tullius Cicero, Marcus Fabius Quintilianus, Notker Teutonicus (az első, latinul írt németföldi retorika, 1022 előtt), Friedrich Riederer (az első német nyelvű retorika, 1493), Petrus Ramus (Pierre de la Ramée, 1549), Johann Christoph Gottsched, 1736, Chaïm Perelman, 1977. Ez a válogatás sokatmondó: PERELMANT a legnagyobbak közé helyezi, méltán.

CHAÏM PERELMAN mintegy tíz évig kutatta asszisztensével, LUCIE OLBRECHTS-TYTECÁVAL a mindennapi érvelést, kutatásukat az 1958-ban francia nyelven megjelent *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation* című terjedelmes műben tették közzé (angolul 1969-ben jelent meg). Ennek rövidített, egyben továbbfejlesztett változata 1977-ben látott napvilágot: *L'empire rhétorique: rhétorique et argumentation* (angolul: *The Realm of Rhetoric: A Treatise on Argumentation*, 1982; németül: *Das Reich der Rhetorik. Rhetorik und Argumentation*, 1980). ADAMIK TAMÁS (2003) részletesen ismerteti az Új retorikát, egészéről onnan kaphatunk képet, a kvázilogikai érvelésről szóló fejezete magyarul is olvasható (SZABÓ–KISS–BODA 2000: 321–356).

A *The Realm of Rhetoric*, azaz A retorika birodalma első fejezetében foglalja össze PERELMAN új retorikájának elméleti-történeti háttérét, tisztázza a logika, a dialektika, a filozófia és a retorika egymáshoz való viszonyát, a következőképpen. ARISZTOTELESZ az *Organon*ban kétféle érvelést különböztetett meg: az analitikust és a dialektikust. Az analitikus érvelést az Első és a Második Analitikában fejtette ki, ezt a filozófiatörténetben úgy tartják számon, mint a formális logika alapját. Sajnos – írja PERELMAN – a modern logikusok figyelmét elkerülte, hogy ARISZTOTELESZ tanulmányozta a dialektikus érvelést is, mégpedig a Topikában, a Rétorikában és a Szofisztikus cáfolatokban. ARISZTOTELESZ tehát nemcsak a formális logika, hanem az érvelélmélet „atyja” is. Röviden azt mondhatjuk, hogy az analitikus érvelés az igazsággal foglalkozik, a dialektikus érvelés pedig az igazolható véleménnyel. Mindkét gondolkodási művelet sajátos megszövegezést igényel, éppoly furcsa lenne egy matematikustól egy többé-kevésbé elfogadható érvelést hallani, mint egy formális logikai bizonyítást egy szónoktól. Az igazolható véleményre fejlesztette ki a retorika a toposz-logikát (*topical logic*, *place-logic*; WALTER ONG kifejezése, 1958: 105), vagyis a sajátos, a valószínűségeen alapuló érvelést, amelyet az inventióban tárgyaltak.

Különbség van tehát a formális logika érvelése és a retorika érvelése között: az előző formális szabályokkal és képletekkel operál, az utóbbi mindennapi nyelven történik. Ugyanez a különbség fennáll az informális logika érvelése, hibakutatása és a retorikai érvelés között: a formális és informális logikák hibásnak tekintenek olyan érveket, amelyeket a mindennapi érvelés elfogad. Például az *argumentum ad misericordiam* logikai szempontból hibásnak minősül, de retorikai szempontból elfogadható, sőt előfordulhat, hogy a perben a védőüggyvéd csak a részvétre hivatkozhat (vö. KÖLCSEYnek a gyermekgyilkos lányanya védelmében leírt beszédével). ZENTAI ISTVÁN és TÓTH ORSOLYA (2002: 112) hibásnak tartja az *argumentum*

ad misericordiamot, pedig nem mindig hibás, hasonlóképpen ez a helyzet a többi, általuk hibásnak tartott „ad” érvel. A mindennapi érvelésben az is lényeges, hogy az érvek többé-kevésbé erősek, sok függ a körülményektől és elrendezésüktől is.

2. Jelenlegi retorikai kutatások Magyarországon. Az ezredforduló utáni kutatásokról számolunk be, eltekintve most a 20. század második fele retorikai műveinek ismertetésétől, ez majd egy retorikatörténet feladata lesz.

Hosszú szünet után 2000-ben került vissza a retorika a középiskolai tantervbe, majd a magyartanári képzésbe, a kommunikációval párosítva. Az ELTE-n a BA-képzés bevezetésével általánosan kötelező tárgy lett előadás formájában. Az ókorászoknak ADAMIK TAMÁS, a többieknek A. JÁSZÓ ANNA és BALÁZS GÉZA tartotta. A nagyelőadók mindig tömve voltak figyelmes hallgatókkal, újdonság volt számukra. Ezt az általános képzést egy átrendezés során megszüntették, így a retorika visszaszorult a magyar szakos képzésbe. A nyugati világban a retorika tudományos művelését egyetemi tanítása háttérként biztosítja. Sajnos ez nálunk ismét bizonytalanná vált. (Azt kell tudnunk, hogy az 1868-as népoktatási törvény után a retorika gimnáziumi tantárgy lett, a stilisztikával és a poétikával együtt. Ez biztosította tanítását, de az egyetemi kutatásból kikerült, s ez a helyzet művelését visszavetette, míg – mint láttuk – az amerikai és a nyugat-európai egyetemeken megerősödött.) Jelenleg tanítanak a magyar felsőoktatásban retorikát, többnyire a kommunikációtanhoz csatolva.

2.1. Nálunk is – mint Amerikában és másutt – jelentős lépés volt a klasszikusok lefordítása, kommentáros publikálása (erről l. ADAMIK 2015). Nagy lendületet adott a retorika kutatásának, hogy doktorálni lehet belőle (Amerikában 1898-tól!), az újabb idők első retorikai doktora ACZÉL PETRA lett, 2003-ban. Így adódott az első retorikai tankönyv megírása és publikálása az Osiris Kiadónál 2004-ben. Egyetemi tankönyvnek szántuk: egyetemes retorikatörténeti fejezetét ADAMIK TAMÁS írta meg, a magyar retorikatörténeti összefoglalót A. JÁSZÓ ANNA, ugyancsak ő írta meg az alkalmazott fejezeteket a fogalmazásról és a szövegértő olvasásról, a középső leíró rész pedig ACZÉL PETRA munkája.

2010-ben jelent meg a Kalligram Kiadónál a Retorikai lexikon ADAMIK TAMÁS főszerkesztésében. Ezzel csatlakoztunk a nyugati világ nagy összefoglalásaihoz (l. a bibliográfiában a SLOANE- és az ENOS-féle lexikonokat), azzal az újítással, hogy mi nemcsak a retorikai fogalmakat és a meghatározó retorikusok életművét tárgyaljuk, hanem ismertetjük a történelemformáló szónokok munkásságát is. A szócikkeket ACZÉL PETRA, ADAMIK TAMÁS, BALÁZS GÉZA, BENCZE LÓRÁNT, BENCZIK VILMOS, BORONKAI DÓRA, HANGAY ZOLTÁN, A. JÁSZÓ ANNA, JENEI TERÉZ, KRUPP JÓZSEF, NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, PETHŐ JÓZSEF, POLGÁR ANIKÓ, SIMON L. ZOLTÁN és SZITÁS BENEDEK írták.

Több összefoglaló mű született a kétezres évek elején: BOLONYAI GÁBOR: Antik szónoki gyakorlatok (2001), MÁTHÉ DÉNES: Retorika a bölcsészeti oktatásban (2006), ACZÉL PETRA – BENCZE LÓRÁNT: Hatékonyság és meggyőzés a kommunikációban (2007; előzményei: BENCZE 1996; BENCZE–ACZÉL 2001), ACZÉL PETRA: Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány (2009) és Médiaretorika (2012), ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA: Klasszikus magyar retorika (2013), TREMMEL

FLÓRIÁN: Retorika és igazságszolgáltatás (2014). Ezek mind olyan összefoglalások, amelyek tisztázzák a retorika tartalmát, fogalmait, elemzéseket, gyakorlatokat is tartalmaznak, segítik a retorika oktatását. Ez a lista azoknak a szerzőknek a műveit tartalmazza, akik valamilyen módon kapcsolatban vannak az ELTE-n szervezett retorikai konferenciákkal és szónokversenyekkel.

A retorika ugyanis nem él gyakorlat nélkül: ezért indítottuk el 1999-ben a szónokversenyeket egyetemistáknak, főiskolásoknak, határon innen és túl: a határon túlról szinte minden felsőoktatási intézményből jönnek versenyzők kísérő tanáraikkal. A szónokverseny előtt mindig van egy rövid, felkéréses retorikai konferencia, amelyen egy aktuális, kevésbé kutatott és tisztázott kérdést tárgyalunk meg. A konferencia és a verseny anyagát évente publikáljuk, a jó beszédekhez kollégáink elemzéseket készítenek. Ez a Régi-új retorika sorozat, tulajdonképpen egy évente megjelenő periodika. A beszédek közzétételének jelentőségét nem győzzük hangsúlyozni: évek múlva fontos dokumentumai lesznek annak, hogy az évezred elején milyen volt a közbeszéd a fiatalok ajkán. Eddig 15 kötet és 15 konferencia anyaga jelent meg 2000-től kezdve évente. A témák a következők voltak: A retorika története: a retorika fogalma, változásai térben és időben; A szónoki beszéd részei és a beszédfajták; A klasszikus retorikai bizonyítás; A modern retorikai bizonyítás; A szónoki beszéd kidolgozása; A szóképek és a szónoki beszéd; A prózaritmus és a szónoki beszéd; A memória és a szónoki beszéd; Az előadásmód és a szónoki beszéd; A testbeszéd és a szónoklat; A retorika és határtudományai; A filozófia és a szónoki beszéd; A retorikai elemzés; Az egyházi beszéd; A politikai beszéd.

2.2. Milyen feladatokat tartunk fontosnak? Mit kell még feltétlenül elvégezni? Szükségesnek látom egy alapos magyar retorikatörténet megírását, hozzá is fogtam. Felmerülhet az a kérdés, hogy van-e értelme, hiszen rendelkezésünkre áll VÍGH ÁRPÁD Retorika és történelem című monográfiája (1981), s az Osiris-Retorikában (ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004) is van történeti fejezet. VÍGH ÁRPÁD nagy munkát végzett azzal, hogy felkutatta retorikáinkat, áttekintette a vonatkozó szakirodalmat. A gondot az okozza, hogy egy másik diszciplína, a történelem alá rendelte a retorikatörténetet, ezáltal nem bontakozik ki művében a retorikák tartalmának a fejlődése, illetőleg változása; az Osiris-Retorikában pedig csak vázlatos áttekintésre vállalkozhattam.

A további gondot az okozza, hogy nem ismerjük igazán latin nyelvű retorikáinkat, szükség van magyarra fordításukra. A latin nyelvű magyar grammatikák lefordítása után C. VLADÁR ZSUZSA vállalkozott a latin nyelvű retorikák magyarra fordítására, jelenleg PÉCSELI KIRÁLY IMRE retorikáján dolgozik, s tervbe vettük BUZINKAI MIHÁLY retorikáját, valamint GRIGELY JÓZSEFÉT, amelyet a 19. század első felében az egész reformkori nemzedék használt. Az igaz, hogy az IMRE MIHÁLY által szerkesztett kötetben (2003) a külföldi retorikák mellett vannak részletek PÉCSELI és BUZINKAI retorikaiból, de csak részletek, rendszerint azt nem találja meg bennük az ember, amit keres. Szükség van tehát a teljes, jegyzetekkel ellátott, a nagyközönség számára is emészthető kiadásra. Nagyon hasznos a BITSKEY ISTVÁN által szerkesztett kötet (2003) is, mely részleteket tartalmaz

külföldi szerzők retorikáiból. Tulajdonképpen le kellene fordítani teljes egészében néhány nagyhatású retorikát, úgy, ahogy BALDASSARE CASTIGLIONE retorikáját közzétették (2008). Fontos volna mérvadó retorikáink reprint kiadása is.

2.3. A retorikai elemzés. Mint az első részben láttuk: a sok irányzat közül az egyik, de kiemelkedő fontosságú, mivel a megismerést szolgálja. Az igaz, hogy mióta létezik retorika, és létezik a retorika tanítása, azóta létezik elemzés is. A legkézenfekvőbb lehetőség: a retorikai szituáció és a beszédfajta megállapítása után a szónok öt feladata (a retorika ötös rendszere) szerint elemezni, tehát megállapítani az invenciót (benne az érvelést), a szerkezetet, a stílust, az előadásmódot (a memóriával nemigen tudunk itt mit kezdeni). A sorrend változó lehet, célszerű előre venni a szerkezetet, s vele párhuzamosan elemezni az érvelést és a stílust. Az elemzési szempontokat 12 pontban foglaltam össze (ADAMIKNÉ 2013). Számtalan egyéb lehetőség van. A Régi-új retorika sorozat köteteiben az elemzések a beszéd jellegzetességeit ragadják meg, vagy pedig az elemző a saját kutatási profilja szerint elemez (például a stílust részesíti előnyben, egyébként ilyen HEINRICH PLETT retorikai elemzési könyve: PLETT 2001).

Az említetteken kívül elképzelhetők más lehetőségek is, ahogy az EDWARD CORBETT által szerkesztett *Rhetorical Analyses of Literary Works* című kötet elemzéseiben olvashatjuk (CORBETT 1969). CORBETT a kötethez írt előszavában fontos megállapításokat tesz a retorika történeti és tartalmi változásairól. ABRAMS *The Mirror and the Lamp* című könyvében megállapított osztályozásból indul ki (ABRAMS 1953: 6). A mű három külső elem viszonylatában helyezkedik el, ezek: az univerzum, a szerző és a hallgatóság. A kritika vonatkozhat a műre magára, ez az objektív kritika (ilyen az amerikai New Criticism); a mű és az univerzum viszonyát tanulmányozza a mimetikus kritika; a mű és a szerző viszonyát pedig az expresszív kritika. A negyedik viszonyt, a mű és a hallgatóság viszonyát tanulmányozó kritikát ABRAMS pragmatikus kritikának nevezi, s ezt nevezi CORBETT retorikai kritikának. A retorikai elemzésnek tehát mindenképpen kell vizsgálnia a mű és hallgatóságának viszonyát, a mű hatását, s ez kérdőíves módszerrel a legcélravezetőbb. A retorikai kritika is a szövegre összpontosít, de túlmegy a szövegen. CORBETT tanulmánya a pragmatika felfutása előtt született, mindenesetre lényeges a pragmatikus és a retorikai kritika összekapcsolása.

2.4. Toposzok és stílus. A retorikának öt nagy területe van, ezek a területek nem különülnek el egymástól, sőt szoros kapcsolatban vannak egymással. A diszpozíció nemcsak a beszéd nagy szerkezetét jelenti, hanem az érvek elrendezését is, ekkor pedig számolni kell azzal, hogy mi lehet erős vagy gyenge érv. A szerkezet is érv. A beszéd meggyőzésre és kidolgozásra gondolni kell a memóriára és az előadásmódra. Az előadásmód is érv. S ami nagyon fontos: az érvelés és a stílus szoros kapcsolatban van egymással: a stílusnak akkor van jelentősége, ha érv, ha megerősíti az érvelést, egyébként fölösleges sallang.

A stíluszeszközök – a trópusok és a figurák – szoros kapcsolatban vannak a toposzokkal/helyekkel, vagyis a gondolkodási műveletekkel; gondolkodási műveleteken alapulnak, ez a tény is magyarázza hatásukat. Ezt a kapcsolatot világosan látták a klasszikus, a középkori és a reneszánsz retorikák, ezért is fontos

volna tanulmányozásuk. Jómagam a négy mestertrópus (alaptrópus) és a toposzok kapcsolatát a következőképpen látom (A. JÁSZÓ 2014: 220). Mindenekelőtt a toposzok vagy érvforrások rendszerét kell felidézni. A következő csoportosítást alkalmazom: 1. definíció, ehhez csatlakozik a felosztás (s ide szoktuk venni a részekre osztást); 2. összehasonlítás: hasonlóság, különbség, fokozat (s ide vesszük a példát és az analógiát); 3. viszonyok: ok-okozat, előzmény-következmény, ellentétek, ellentmondások; 4. körülmények: lehetséges és lehetetlen, múltbeli és jövőbeli tények, személyekből és dolgokból vett érvek. Ez a négyes csoportosítás a CONNORS–CORBETT-féle retorikából származik (CONNORS–CORBETT 1965); a régi retorikák ugyanezeket a lehetőségeket tárgyalják, csak nem ilyen csoportokban, QUINTILIANUS a személyekből és a dolgokból vett érveket veszi előre, ezeket tartja a legfontosabbaknak. A toposzok és a mestertrópusok kapcsolata tehát a következő: az összehasonlítás alapul a metafora; a meghatározáshoz kapcsolódó felosztáson és részeléson alapul a szinekdoché; a viszonyokon és a körülményeken a metonímia; az ellentét az ironia. A szinekdoché és a metonímia alapvetően különbözik egymástól: a szinekdoché hierarchikus gondolkodási viszonyon alapul, a metonímia egymás utáni, szukcesszív viszonyon (nem alfaja a szinekdoché a metonímiának, nem is tekintették annak a régebbi, a 20. század előtti retorikusok). A négy alaptrópuson keresztül a többi trópus is kapcsolatban van a toposzokkal. Ezt a kutatást szükséges folytatni, különösen a toposzok kutatása fontos terület (SCHIRREN–UEDING 2000).

3. Összegezés. BABITS azt írta Irodalmi nevelés című híres esszéjében, hogy a retorika olyan gazdag, mint a banánfa; ez kiderül a kerekasztal résztvevőinek beszámolóiból, amelyek mind a retorika alapkérdéseivel, mind határterületeivel foglalkoznak. Nem érintettünk néhány fontos kérdést, nem foglalkoztunk például a homiletikával és a pedagógiai vonatkozásokkal. Öröndötes, hogy jelenleg többen készítenek disszertációt retorikai témában.

Kulcsszók: retorika fogalma, új retorika, argumentáció, hazai retorikai kutatások, retorikai elemzés, toposzok és mestertrópusok, retorikatörténet.

Hivatkozott irodalom

- ABRAMS, MEYER HOWARD 1953. *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*. Oxford University Press, New York.
- ACZÉL PETRA 2009. *Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány*, Kalligram, Pozsony.
- ACZÉL PETRA 2012. *Médiaretorika*. Magyar Mercurius, Budapest.
- ACZÉL PETRA – BENCZE LÓRÁNT 2007. *Hatékonyág és meggyőzés a kommunikációban*. L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Budapest.
- ACSAY FERENC 1889. *A prózai műfajok elmélete*. Kókai, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS 1989. Retorika. In: KIRÁLY ISTVÁN – SZERDAHELYI ISTVÁN szerk., *Világirodalmi Lexikon* 11. Akadémiai Kiadó, Budapest. 624–637.
- ADAMIK TAMÁS 2003. Chaïm Perelman és a gyakorlati érvelés. In: A. JÁSZÓ ANNA – L. ACZÉL PETRA szerk., *A modern retorikai bizonyítás*. Trezor, Budapest. 31–41.

- ADAMIK TAMÁS 2004. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA szerk., *A szónoki beszéd kidolgozása*. Trezor, Budapest. 43–69.
- ADAMIK TAMÁS 2015. A klasszikus retorika időszerűsége. *Magyar Nyelv* 111: 272–277. <http://dx.doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.3.272>
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004. *Retorika*. Osiris, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS főszerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Telosz, Budapest.
- BARTHES, ROLAND 1970. L’Ancienne rhétorique. Aide-mémoire. *Communications* 16: 172–229. <http://dx.doi.org/10.3406/comm.1970.1236>
- BARTHES, ROLAND 1997. A régi retorika. Emlékeztető. Ford. SZIGETI CSABA. In: THOMKA BEÁTA szerk., *Az irodalom elméletei* 3. Jelenkor, Pécs. 69–178.
- BENCZE LÓRÁNT 1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban* 1–2. Corvinus Kiadó, Budapest.
- BENCZE LÓRÁNT – ACZÉL PETRA 2001. *Mikor, miért, kinek, hogyan. Hatékonyság a nyelvi kommunikációban* II/1–2. Corvinus, Budapest.
- BENCZIK VILMOS 2005. Metafora és metonímia: szélesebb összefüggésben. In: A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA szerk., *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor, Budapest. 67–85.
- BITSKEY ISTVÁN szerk. 2003. *Retorikák a barokk korból*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BOLONYAI GÁBOR 2001. *Antik szónoki gyakorlatok*. Typotex, Budapest.
- CASTIGLIONE, BALDASSARE /2008. *Az udvari ember*. Ford. VÍGH ÉVA. Mundus, Budapest.
- CONNORS, ROBERT J. 1997. *Composition-Rhetoric. Backgrounds, Theory, and Pedagogy*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- CONNORS, ROBERT – CORBETT, EDWARD P. J. 1999. *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Fourth Edition. Oxford University Press, New York – Oxford.
- COOPER, MARTHA 1989. *Analyzing Public Discourse*. Waveland, Prospect Heights.
- CORBETT, EDWARD 1969. Introduction. In: CORBETT, EDWARD ed., *Rhetorical Analyses of Literary works*. Oxford University Press, New York–London–Toronto. XI–XVIII. [Magyarul: RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA szerk. 2012. *A retorikai elemzés*. Trezor, Budapest. 83–98.]
- CORBETT, EDWARD ed. 1969. *Rhetorical Analyses of Literary Works*. Oxford University Press, New York–London–Toronto.
- EHNINGER, DOUGLAS 1968. On Systems of Rhetoric. *Philosophy and Rhetoric* 1: 131–144.
- ENOS, THERESA ed. 1996. *Encyclopedia of Rhetoric and Composition. Communication from Ancient Times to the Information Age*. Garland, New York – London.
- FIX, ULLA – GARDT, ANDREAS – KNAPE, JOACHIM Hrsg. 2008. *Rhetorik und Stilistik. Ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung* 1. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- FUMAROLI, DE MARC 1999. *Histoire de la rhétorique dans l’Europe moderne 1450–1950*. Presses Universitaires de France, Paris.
- GOLDEN, JAMES L. – BERQUIST, GOODWIN F. – COLEMAN, WILLIAM E. 1984. *The Rhetoric of Western Thought*. Kendall/Hunt Publishing Company, Dubuque.

- IMRE MIHÁLY szerk. 2003. *Retorikák a reformáció korából*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- A. JÁSZÓ ANNA 2012. A retorikai elemzésről. In: MARKÓ ALEXANDRA szerk., *Beszédtudomány*. ELTE BTK – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 171–191.
- A. JÁSZÓ ANNA 2014. A négy mestertrópus – történeti és kognitív szempontból. In: VESZELSZKI ÁGNES – LENGYEL KLÁRA szerk., *Tudomány, technolektus, terminológia*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest.
- KNAPE, JOACHIM 2000. *Allgemeine Rhetorik*. Philipp Reclam, Stuttgart.
- KNAPE, JOACHIM Hrsg. 2007. *Bildrhetorik*. Koerner, Baden-Baden.
- LUNS福德, ANDREA ed. 2009. *The Sage Handbook of Rhetorical Studies*. Sage, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC.
- MÁTHÉ DÉNES 2006. *Retorika a bölcsészeti oktatásban*. Ábel Kiadó, Kolozsvár.
- MCLUHAN, MARSHALL 2011. *A Gutenberg-galaxis*. Trezor, Budapest.
- ONG, WALTER J. 1958. *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue. From the Art of Discourse to the Art of Reason*. Harvard University Press, Cambridge (MA).
- ONG, WALTER 2010. *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Ford. KOZÁK DÁNIEL. AKTI – Gondolat, Budapest.
- PLETT, HEINRICH 2001. *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- SCHIRREN, THOMAS – UEDING, GERT Hrsg. 2000. *Topik und Rhetorik. Ein interdisziplinäres Symposium*. Niemeyer, Tübingen. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110958355>
- SLOANE, THOMAS O. ed. 2001. *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- SZABÓ MÁRTON – KISS BALÁZS – BODA ZSOLT szerk. 2000. *Szövegváltozatok a politikára*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest.
- TREMMEL FLÓRIÁN 2014. *Retorika és igazságszolgáltatás*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- UEDING, GERT 2009². *Moderne Rhetorik. Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*. Verlag C. H. Beck, München.
- UEDING, GERT Hrsg. 1992–2014. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 1–11. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- VÍGH ÁRPÁD 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat, Budapest.
- ВОЛКОВ, АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ 2003. *Основы риторики*. МГУ им. Ломоносова, Москва.
- WHATELY, RICHARD 1872¹⁰ *Rhetoric*. Charles Griffin and Company, London.
- ZENTAI ISTVÁN – TÓTH ORSOLYA 2002. *A meggyőzés csapdái*. Typotex, Budapest.

Research on rhetoric in Hungary

This paper is introduced by an attempt to clarify some misunderstandings surrounding rhetoric. Then, in its first part, it deals with the concept of rhetoric, including its broader and narrower interpretations. This is followed by a brief survey of six major trends of rhetoric in the twentieth

century, concluded by the most recent developments: contrastive rhetoric, gender rhetoric, visual rhetoric, and studies in the history of rhetoric. Special attention is devoted to Chaïm Perelman's New Rhetoric, a reconsideration of argumentation theory, emphasising the difference between formal logic and (rhetorical) argumentation. In the second part, the paper discusses research on rhetoric in Hungary since 2000: recent publications are listed. The author considers it important to write a history of rhetoric in this country, the preparation of Hungarian translations of rhetorical studies written in Latin (this work is already under way), and reprint editions of the most important Hungarian treatises on rhetoric. At Eötvös Loránd University Budapest, annual conferences on rhetoric (with invited speakers) and orators' contests have been organized since 1999, for Hungarian university and college students from within and outside Hungary. The materials of those events are published yearly in the series (in fact, periodical) called Old and New Rhetoric. It is laudable that doctoral students often write dissertations on topics in rhetoric. It is also laudable that an increasing number of scholars are involved in rhetoric, especially concentrating on its interdisciplinary character. It is mostly the latter aspects that the written versions of the round table talks are concerned with.

Keywords: the concept of rhetoric, New Rhetoric, argumentation, studies on rhetoric in this country, rhetorical analysis, topoi and mastertropes, history of rhetoric.

A. JÁSZÓ ANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A klasszikus retorika időszerűsége

1. A klasszikus retorikán azt a retorikát értem, amely Kr. e. 330-tól a Kr. u. első század végéig alakult ki, és olyan kézikönyvekben hagyományozódott ránk, mint ARISZTOTELÉSZ Rétorikája (Kr. e. 329–323), CORNIFICIUS A C. Herenniusnak ajánlott rétorika (Kr. e. 86–82), CICERO De inventione (A feltalálásról, Kr. e. 82–80), De oratore (A szónokról, Kr. e. 55), Orator (A szónok, Kr. e. 46) és QUINTILIANUS Institutio oratoria (Szónoklattan, Kr. u. 96) című műve.

2. A kézirati hagyomány egy három könyvből álló Rétorikát tulajdonít ARISZTOTELÉSZnek. Az első könyv a meggyőzés valószínűségeken alapuló logikai eszközével és a beszédfajtákkal foglalkozik, a második azokkal a lélektani és etikai bizonyítékokkal, amelyek az érzelmek és a jellemek valószínű ismeretén alapulnak, a harmadik pedig a stílust és az elrendezést vizsgálja. Stílustanában fontos helyet kap a szemléletesség, a metafora és a körmondat. Az első két könyv azt a kérdéscsoportot fejtegeti, amelyet az inventio, a feltalálás fogalomkörébe utalhatunk, a harmadik a fellelt anyag nyelvi kidolgozását és elrendezését tárgyalja.

Az épségben ránk maradt antik retorikák magyarra fordításának gondolata akkor merült fel bennem, amikor elkezdtem CATULLUS és MARTIALIS költészetének nyelvezetét és stílusát vizsgálni az 1970-es évek elején (ADAMIK 1971, 1975). Az efféle résztanulmányok arról győztek meg, hogy a stílusesszók funkcióit akkor értjük meg igazán, ha a klasszikus retorika egész rendszerét át tudjuk tekinteni, és világosan látjuk e klasszikus rendszer részeinek szerepét. Ennek azonban elengedhetetlen feltétele volt a klasszikus retorika rendszerét őrző és áthagyományozó görög és latin nyelvű retorikák világos és érthető, ám mégis gondolathű magyar nyelvre való átültetése. Hosszú távú programom megvalósítását ARISZTOTELÉSZ Rétorikájának fordításával kezdtem, amely 1982-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. A fordítást KAPITÁNYFÉ ISTVÁN ellenőrizte, az utószót pedig FALUS RÓBERT és KAPITÁNYFÉ ISTVÁN lektorálta. Hálas köszönetemet ez úton is mindkettőjüknek kifejezem, különösen KAPITÁNYFÉ ISTVÁNNak, akinek gondossága és precizitása nagy segítséget jelentett a fordítás nehéz munkájában. ARISZTOTELÉSZ Rétorikájának az átültetése ugyanis szinte megoldhatatlan nehézségek elé állítja a fordítót. A Rétorika első magyar fordítója, KIS JÁNOS, ennek okát ARISZTOTELÉSZ „szófösvény” előadásában és a magyar „rhetorikai terminológia” hiányában látja (vö. ARISTOTELES Rhetoricája Kis Jánostól, 1845). Az arisztotelészi tömörség oka sok esetben abban rejlik, hogy az előadási célokat szolgáló eredeti görög szövegben a szerző olykor vázlatosan utal egy-egy gondolatra, amit azután élőszóban részletesebben kifejtett. A terminológiai nehézségek a mai fordítónak is sok gondot okoznak. KIS JÁNOS 1845-ben megjelent fordításának terminológiája elavult, s emiatt szövege ma alig érthető. Ezért kellett ARISZTOTELÉSZ Rétorikáját újra lefordítanunk. Fordításunk immár második kiadásban is megjelent (1999).

3. A Kr. e. 3. és 2. században keletkezett görög retorikák elvesztek, újításait azonban CORNIFICIUS A C. Herenniusnak ajánlott retorika című műve megőrizte. A munka négy könyvből áll. Az 1., 2. könyvben és a 3. elején taglalja az inventiót, a feltalálást, a 3. könyv további részében a dispositiót (elrendezést), a pronuntiatiót (előadásmódot) és a memoriát (emlékezőtehetséget). A 4. könyvben pedig, amely terjedelmét tekintve a leghosszabb, az elocutiót, azaz a stílussal kapcsolatos tudnivalókat írja le. Stílusánál a három stílusnem elméletével kezd, majd a stílusereyekkel folytatja: fontos számára a választékosság, a szerkesztettség és a fenség. A fenség (dignitas) a szó- és gondolatalakzatokat foglalja magában. A szóképeket a szóalakzatok között tárgyalja, de jelzi, hogy jelentésváltozás történik bennük. Mindez azt mutatja, hogy az alakzatok és szóképek tana a Kr. e. 1. század első felében még csak kialakulófélben volt.

Mivel e munka CICERO műveivel együtt hagyományozódott, egészen a humanisták koráig CICERÓnak tulajdonították. A humanisták megállapították, hogy CICERO nem írhatta, mert stílusa eltér a cicerói művek stílusától, és szerzőjét azzal a CORNIFICIUSSzal azonosították, akit QUINTILIANUS gyakran emleget, és idéz is tőle. Mivel ezek az idézetek megtalálhatók a Herenniusnak ajánlott retorikában, azonosításuk elfogadhatónak tűnik. A mű a retorika teljes rendszerét tartalmazza, és anyagát szerzője jó didaktikai érzékkel osztja fel és tárgyalja, ezért a mű a középkor folyamán nagy közkedveltségnek örvendett. Ennek ellenére a magyar szellemi életre és irodalomtudományra nem hatott olyan mértékben, amilyenben ez elvárható lett volna. A mű egészét nem fordították le magyarra, mindössze a 3. könyv fordítása jelent meg magyarul egy vidéki gimnázium évkönyvében: A Caius Herenniusshoz intézett rhetorika III. könyve (1909–1910). Keletkezésének körülményeit vizsgálva, tisztáztam viszonyát CICERO *De inventione* című munkájához. Megállapítottam, hogy a Kr. e. 1. század 80-as éveinek elején keletkezett, egy-két évvel CICERO említett műve előtt, és kétnyelvű kiadásban adtam közre (CORNIFICIUS /1987; lektorálta és a fordítást az eredetivel egybevetette HEGYI GYÖRGY és MARÓTI EGON.). Második kiadása az eredeti latin szöveg nélkül jelent meg (CORNIFICIUS /2001).

4. CICERO alaposan felvértette magát retorikai, jogi és filozófiai ismeretekkel, mielőtt a nyilvánosság előtt szónokként fellépett volna. E felkészülését képezte egy retorikai kézikönyv, amely *De inventione* (A feltalálásról) címen maradt ránk. A mű két könyvből áll, és egy-két évvel a *Rhetorica ad Herennium* után keletkezett. E két munka között sok a hasonlóság, ami részben közös forrás használatával magyarázható, részben azzal, hogy CICERO merített a Herenniusnak ajánlott retorikából.

CICERO mint Róma legkiválóbb szónoka nagyszerű politikai karriert futott be, amely 63-as konzulágában csúcsosodott ki. Óriási tekintélye komoly akadályt gördíthetett volna Caesar politikai karrierje útjába, ezért Caesar felvette a kapcsolatot Cicero ellenségével, Clodiusszal, majd száműzette Cicerót. Ezután szövetséget kötött Pompeiusszal és Crassusszal, és kiszorították Cicerót a politikai életből. CICERO tehát jobb híján irodalmi tevékenységnek szentelte napjait,

s ennek eredményeként készült el Kr. e. 54 novemberében fő retorikaelméleti műve, a *De oratore* (A szónokról).

E műve nem retorikai tankönyv, hanem dialógus. A mű címe, helyzete, szereplői CICERO saját helyzetének kifejezői. Annak az államférfinak az alakját akarja az olvasók elé állítani, akinek a római szabad államban szerinte legfontosabb a szerepe, a szónokét. Azokat beszélteti erről a témáról, akik saját tanulóévei alatt a szónoki ideált testesítették meg számára: Marcus Antoniust és Licinius Crassust. A dialógus ugyanis Kr. e. 91 szeptemberében, a ludi Romani két ünnepnapján játszódik Crassus tuscolumi villájában. Azonban a hagyományos retorikai szakirodalom is rányomta bélyegét erre a műre. Megtalálható ugyanis benne a retorikai kézikönyvek felépítési elve, azaz hogy a mű a szónok öt feladata szerint épül fel, de CICERO eredeti módon dolgozza fel témáját. Az, ami igazán érdekes számára, nem más, mint a szónok egyetemes műveltségének szükséges és elengedhetetlen volta, a tökéletes szónok alakjának felmutatása. Ezt propagálja, ezt védelmezi öccsével, Quintusszal szemben, aki a természetes adottságot és a gyakorlatot tekintti alapvetőnek a szónokban.

Meg kell még említenünk CICERO *Orator* (A szónok) című egy könyvből álló értekezését, amelyet 46 novemberében fejezett be. Az előszóból megtudjuk, hogy Brutus kérésére írja e művet, aki azt kéri tőle, hogy vázolja fel, hogy az „ékes-szólásnak melyik nemét méltányolja leginkább”, azaz szerinte milyen a tökéletes szónok. E művében tehát a tökéletes szónok alakját írja le, aki egyszerű stílusban tanít, a közepesben megnyer, a fennköltben pedig megindít, mert megindítás nélkül nincs győzelem. E művében CICERO saját szónoki gyakorlatát védelmezi. Ugyancsak a 46. év termése Brutus című dialógusa, szintén egy könyvből álló munkája, amelyben a római ékesszólás történetét vázolja fel a kezdetektől a saját koráig. Kisebb szónoki művei még a *Partitiones oratoriae* (A szónoki felosztások), a *Topica* (A helyek) és a *De optimo genere oratorum* (A legkiválóbb szónok).

Bár a fenti művek közül a tudományos közvélemény a *De oratore* (A szónokról) című nagyszabású munkát tartja CICERO fő művének, mindeddig ez a nagy mű nem volt magyarra lefordítva. De nem volt magyar fordítása a *De inventione*, a *Partitiones oratoriae* című kisebb műveknek sem. Érthető tehát, hogy mindezeket a műveket egy kötetben tettük közzé magyar fordításban Cicero összes retorikaelméleti művei címen (CICERO /2012, fordították és a jegyzeteket összeállították: ADAMIK TAMÁS, CSEHY ZOLTÁN, GONDA ATTILA, KISDI KLÁRA, KRUPP JÓZSEF, MEZEI MÓNICA, POLGÁR ANIKÓ és SIMON L. ZOLTÁN). A kötetet ADAMIK TAMÁS szerkesztette, és mintegy ötvenoldalas tanulmányban vázolta fel a lefordított cicerói művek gondolatrendszerét és hagyományozásuknak történetét.

CICERO retorikaelméleti művei közül korábban csak kevés volt magyarra fordítva. FÁBIÁN GÁBOR *Rhetoricumok összefoglaló* címen adott ki három művet: 1. Brutus. A Híres Szónokokról. 2. A szónok. 3. A szónokok legjobb neméről (1865). A Brutust a 20. század elején újra lefordította POSCH ÁRPÁD, magyarul és latinul is kiadva a művet (1903). Végül a 20. század második felében ismét megjelent az *Orator* (A szónok) KÁRPÁTY CSILLA fordításában (CICERO /1987).

5. Az ókor legnagyobb szabású retorikáját MARCUS FABIVS QVINTILIANVS írta meg *Institutio oratoria* (Szónoklattan) címen. E művében összegezi, rendszerezi, értékeli mindazt, amit a görög és a római szerzők e témakörben alkottak. A retorika rendszerét a nevelés folyamatába ágyazva vizsgálja, diakrón és szinkrón szempontokat egyaránt érvényesítve. Ez az első olyan retorikai kézikönyv, amely az egész görög és latin szépirodalmat értékelve és felhasználva fejti ki témáját.

Szónoklattanának felépítését maga a szerző így ismerteti. Az első könyv azt tartalmazza, ami megelőzi a szónok munkáját: a kisgyermek nevelése, az írás és olvasás, a tanító szerepe, egyéb tantárgyak: grammatika, zene, geometria, az előadásmód elemei, több tárgy egyidejű tanításának kérdése. „A másodikban a retorikaoktatás első elemeit fogjuk tárgyalni, s azt a kérdést fogjuk vizsgálni, mi a retorika lényege”: a retorikaoktatás kezdete, a tanár kiválasztása, az első retorikai gyakorlatok, a tanulókkal való egyéni foglalkozás, a retorika fogalma, célja, hasznossága, tudományjellege és kapcsolata más tudományokkal. „Ezután öt könyvet szentelünk a feltalálásnak (*inventio*), mert ehhez kapcsoljuk az elrendezést (*dispositio*), négyet pedig a stílusnak (*elocutio*), ide tartozik az emlékezetbe vésés (*memoria*) és az előadásmód (*pronuntiatio*).” QVINTILIANVS tehát a retorika hagyományos öt részének kilenc könyvet szentel, mégpedig úgy, hogy e részek közül fő résznek az *inventiót* és az *elocutiót* tekinti, az előbbihez kapcsolja a *dispositiót*, az utóbbihoz pedig a *memóriát* és a *pronuntiatiót*. Végül következik a 12. könyv, amelyben leírja az ideális szónok alakját, azt, „hogy milyenek legyenek erkölcsei, milyen szempontok vezessék az ügyek vállalásában, tanulmányozásában és előadásában, milyen legyen stílusneme, mikor fejezze be ügyvédi tevékenységét, és ezután mivel foglalkozzék” (1. Előszó, 21–22).

Magyarországon először 1832-ben vehettek a kezükbe az érdeklődők magyar nyelven Quintilianus-szöveget, KIS JÁNOS fordításában M. Fábius Quintilianus' ékesszólási oktatásaiból a' X-dik könyv' I-ső Része (1832). 1853-ban SZENCZY IMRE közöl több részletet az 1. és a 2. (1853), majd pedig bizonyos kihagyásokkal az egész művet közre adja (1856). A 10. könyvet, mivel iskolai tananyag volt, kommentárral is kiadták (1872). Az első teljes fordítás PRÁCSER ALBERTÉ, mely két kötetben jelent meg (1913–1921). A teljességen kívül nagy érdeme a precíz filológiai felszereltség: tudományos bevezetéssel, jegyzetekkel van ellátva, továbbá a második kötet végén a függelékben latin–görög–magyar műszótár, magyar–latin–görög műszótár és tulajdonnevek szótára található. PRÁCSER BONNELL lipcsei kiadása (1872–1874) alapján fordított. BONNELL kiadása óta sokat fejlődött a QVINTILIANVS-szövegkritika, az 1920-as évek óta a magyar köznyelv is sokat változott, ezért felmerült az igény egy új Quintilianus-fordításra. Ennek az igénynek kívántunk megfelelni új fordításunkkal: Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan. (QVINTILIANVS /2008; Szerkesztette: ADAMIK TAMÁS; fordította és a jegyzeteket összeállította: ADAMIK TAMÁS, CSEHY ZOLTÁN, GONDA ATTILA, KOPECZKY RITA, KRUPP JÓZSEF, POLGÁR ANIKÓ, SIMON L. ZOLTÁN, TORDAI ÉVA.)

6. A klasszikus retorika ismerete azért időszerű ma is, mert a 20. századi retorikai kutatások a klasszikus retorikának egy-egy részét vagy aspektusát ragadják ki,

és azt állítják kutatásaik középpontjába. „Ennek megfelelően a retorikát vizsgálják: 1. mint jelentést; 2. mint etikai értéket; 3. mint motívumot és okot; 4. mint érvelést és megismerést; 5. mint stílust; 6. mint műelemző módszert, és végül 7. mint fogalmazástanítást” (ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 141). A klasszikus retorika egészének ismerete nagy segítséget jelenthet a 20. század irányzatainak értékelésében és megítélésében. Például a liège-i Rhétorique générale (Általános retorika, 1970) a retorika egésze szemszögéből nézve egyáltalán nem általános, hiszen csak az elocutióval, annak is csak egy részével, az alakzatok és a szóképek tanával foglalkozik. Ezen irányzatok közül én magam azt érzem a legjelentősebbnek, amely a retorikát úgy értelmezi és kutatja, mint érvelést és megismerést. Ezen irányzat legnagyobb hatású képviselőjének CHAÏM PERELMANT (1912–1984) tartom, aki ARISZTOTELÉSZ szellemében több jelentős művet írt a retorikai érvelésről; közülük talán a legfontosabb az, amelyet LUCIE OLBRECHTS-TYTECÁVAL adott ki 1958-ban Párizsban *La nouvelle rhétorique. Traité de l’argumentation* (Az új retorika. Értekezés az érvelésről) címen.

Kulcsszók: klasszikus retorika, modern retorika, új retorika, retorikatörténet, fordítás, terminológia, irodalomtudomány.

Hivatkozott irodalom

- A Caius Herenniushez intézett retorika III. könyve.* Fordította MORAVSZKY FERENC]. Nyíregyházi Ág.[ostai hitvallású] Főgimnázium Értesítője 1909–1910: 19–44.
- ADAMIK TAMÁS 1971. Catullus hasonlatainak eredete, struktúrája és funkciója. *Antik Tanulmányok* 18: 234–246.
- ADAMIK TAMÁS 1975. A görög eredetű szavak funkciója Martialis költészetében. *Antik Tanulmányok* 22: 247–255.
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004. *Retorika*. Osiris, Budapest.
- ARISTOTELES /1845. *Aristoteles Rhetoricája*. Ford. KIS JÁNOS. Széptani Remekírók 2. Kisfaludy Társaság, Buda.
- ARISZTOTELÉSZ /1982. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Telosz Kiadó, Budapest.
- CICERO /1903. *Cicero Brutusa*. Ford. és jegyzetekkel ellátta POSCH ÁRPÁD. Franklin, Budapest.
- CICERO /1987. A szónok. Ford. KÁRPÁTH CSILLA. In: *Cicero válogatott művei*. Vál. és az utószót írta HAVAS LÁSZLÓ. Könyvkiadó, Budapest. 203–286.
- CICERO /2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- CORNIFICIUS /1987. *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul*. Ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ADAMIK TAMÁS. Görög és Latin Írók. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CORNIFICIUS /2001. *A szónoki mesterség. Cornificius A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Magyar Könyvklub, Budapest.
- FÁBIÁN GÁBOR összeáll. 1865. *Rhetoricumok*. Lampel Róbert, Pest.

- PERELMAN, CHAÏM – OLBRECHTS-TYTECA, LUCIE 1958. *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*. Presses Universitaires de France, Paris.
- QUINTILIANUS /1832. M. Fábius Quintilianus' ékesszólási oktatásaiból a' X-dik könyv' I-ső Része. Ford. KIS JÁNOS. *Felső-Magyar-országi Minerva* 8: 745–756.
- QUINTILIANUS /1853. Néhány fejezet Quintilianusból. Ford. SZENCZY IMRE. *Új Magyar Múzeum* 3/1: 386–402.
- QUINTILIANUS /1856. *Marcus Fabius Quintilianus Utasítása az ékesszólásra*. Ford. SZENCZY IMRE. Érseki Lyceum, Eger.
- QUINTILIANUS /1872. *M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae liber decimus*. Magyar-
rázta HOLUB MÁTYÁS. Lampel, Pest.
- QUINTILIANUS /1872–1874. *M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae liber duodecim* 1–2. Kiad. BONNELL, EDUARD. Teubner, Leipzig.
- QUINTILIANUS /1913–1921. *M. Fabius Quintilianus Szónoklattana. I. kötet: I–VI. könyv; II. kötet: VII–XII. könyv*. Ford. PRÁCSER ALBERT. Franklin-Társulat, Budapest.
- QUINTILIANUS /2008. *Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.

The timeliness of classical rhetoric

In this paper, the author reports on a large program spanning several decades: the translation of classic works on rhetoric into Hungarian and their publication with commentaries, notes, and introductions. The present author translated Aristotle's and Cornificius' works on rhetoric himself, and Cicero's theoretical papers on rhetoric and Quintilian's *Institutio oratoria* together with his disciples. Here he emphasises that knowledge of the whole of classical rhetoric may be a great help in evaluating and assessing twentieth-century trends in rhetoric and related scholarly fields.

Keywords: classical rhetoric, modern rhetoric, new rhetoric, history of rhetoric, translation, terminology, literary science.

ADAMIK TAMÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A régi-új retorika és a törvényszéki szónoklás

1. Kettős időszerű feladat az igazságügyi retorikában. A közelmúltban elhatároztam, hogy a két évtizeddel ezelőtt kiadott igazságügyi retorikámat (TREMMELE 1993) „elmélyítem” klasszikus retorikai ismeretekkel, és „felfrissítem” új, ez ideig nem publikált perbeszédrészekkel. Mindkét vonatkozásban igen kedvező helyzet alakult ki a 21. évszázad első évtizedében.

Az „elmélyítést” ugyanis jelentősen megkönnyíti az, hogy a korábbi széttervezetten és nehezen hozzáférhető forrásművek helyett sorozatban jelentek meg átfogó retorikai monográfiák, szakkönyvek. Az enciklopédikus jellegű retorikai lexikon (ADAMIK 2010) mellett kiadták az antik retorika csúcsteljesítményét is: QUINTILIANUS Szónoklattanát (QUINTILIANUS /2009), továbbá CICERO perbeszédeit (CICERO /2010), illetőleg legújabban retorikaelméleti műveit is (CICERO /2012). Ugyancsak megjelent CORNFICIUS alapműve (CORNFICIUS /2001).

Ami a „felfrissítést” illeti, a volt fővárosi főügyész helyettes és jelenlegi professzortársam, TÓTH MIHÁLY, a Magyar Büntetőjogi Társaság elnöke szerencsémre már a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta az ezredforduló környéki kiemelkedő – a Tocsik-ügytől a móri mészárlásig ívelő – perbeszédekből álló gyűjteményét (TÓTH 2013).

Az említett kettős időszerű feladat szükségessé tette nemcsak az igazságügyi retorika (régie elnevezéssel: a törvényszéki szónoklás), hanem általában a retorika alapfogalmainak és alapkérdéseinek felülvizsgálatát. E felülvizsgálat eredményeként törekedtem megalapozott választ adni a kérdésre: a klasszikus retorika tekinthető-e a kulturális világörökség részének? Úgy érzem, hogy e felülvizsgálat során a retorika kialakulása és fejlődése szempontjából döntő jelentőségű tendenciák váltak felismerhetővé. Ilyen alapvető tendencia mindenekelőtt az ókori athéni és római politika „pánretorikus” és a klasszikus retorika „pánjudiciális” jellege, valamint a törvényszéki nyilvános és a parlamenti (törvényhozási) beszédek „lenyűgöző analógiája” mind filogenetikus, mind ontogenetikus megközelítésben.

2. A politika pánretorikus jellege Athénben és Rómában. Történelmi tény, hogy az ókorban a retorika kialakulása és felvirágzása szorosan összekötődött az athéni és a római demokrácia kibontakozásával. A világ többi részén és a valódi demokráciát nélkülöző középkorban az egész világon háttérben volt a szónoklás, avagy legfeljebb iskolás deklamációkká, memóriagyakorlatokká silányult (VÍGH 1981).

A két antik demokrácia kibontakozásával igen nagy jelentőségre tettek szert a nyilvános beszédek. Egyfelől azért, mert a legfontosabb köztisztviségeket – quaestor, praetor, consul – választások s az ezekkel együtt járó kampányok, nyilvános bemutatkozó beszédek alapján nyerte el a jelöltek egyike, s általában a jelentős ügyeket nyilvános fórumokon – szenátusban, népgyűlésen – vitatták meg.

A jogegyenlőség és a szabad véleménynyilvánítás erőteljesen behatolt az igazságszolgáltatás területére is: kibontakozott a büntető vagy polgári peres eljárás kontradiktórius jellege, az „*audiatur et altera pars*” (hallgattassék meg a másik fél) követelménye. Nemcsak a vádló, illetve felperes, hanem a vádlott, illetve alperes is kifejthette, megindokolhatta a ténybeli és jogi álláspontját, és pedig rendszerint kettős, azaz bevezető és lezáró perbeszéd keretében. Ily módon a perbeszéd nagy gyakorisága következtében a szónoklás még fontosabbá, a társadalom életében még jelentősebbé vált. A szónoklási képesség és teljesítmény lett az antik demokráciák közéletében a sikeres karrier, a vezető tisztségekbe kerülés döntő kritériuma. Az antik demokráciák legnagyobb szónokai általában jelentős közéleti (politikai) tisztségeket láttak el. Így a quaestorságtól kezdve a konzuli tisztségig vezetett CICERO életútja, vagy szónoktársa, HORTENSIUS is praetorságtól konzul-ságig emelkedett.

A szónoki teljesítmények végleges és rendkívüli térnyerése hamarosan rányomta bélyegét az egész társadalom szellemi, kulturális arculatára. Napjaink sztárvilágával szemben – ahol a sztárok nagy része „csak” kiváló sportoló vagy énekes stb. – az ókori demokráciákban a legismertebb és legnépszerűbb emberek a legkiválóbb szónokok voltak. Mindez azzal is járt, hogy tömegesen látogatott rétoriskolák alakultak ki. Ilyen rétoriskolája volt magának QUINTILIANUSnak is. Sőt valóságos divat lett, hogy ambiciózus római fiatalok görögországi rétoriskolákat látogattak. Maga CICERO is Rodosz szigetén tanult retorikát, és már görögül tartott mintaszónoklataival is kitűnt (ADAMIK 2010: 208).

A retorikának ez a sokrétű és mélyreható beágyazódása a társadalom egész életébe megmutatkozott az antik demokrácia hanyatlása, megszűnése után: a római birodalom császárait is gyakran és tartósan rétorok instruálták: tanították, tanácsokkal látták el. Tehát még a diktátorok is fontosnak tartották a retorikai felkészültséget. Magát QUINTILIANUST idős korában felkérte unokái retorikai oktatására Domitianus császár (QUINTILIANUS /2009: 275).

Ami a diktatúra kialakulását illeti, a klasszikus retorika legnagyobb alakjai, DÉMOSZTHENÉSZ és CICERO egyaránt sorozatosan felléptek nyilvános beszédekben a diktátorságra törekvők ellen. Igen híressé váltak DÉMOSZTHENÉSZnek Nagy Sándor atyja, II. Fülöp macedón király ellen elmondott hevesen támadó beszédei, amelyeket a megtámadott nevére tekintettel „filippikák”-nak neveztek el (DÉMOSZTHENÉSZ /2000). Hasonlóan több élesen támadó nyilvános beszéddel lépett fel CICERO előbb Catilina, utóbb Antonius ellen. Ez utóbbiakat tudatosan, a DÉMOSZTHENÉSZ iránti tiszteletét is kimutatva maga CICERO nevezte el „filippikák”-nak (CICERO /1990).

A diktátorjelöltek elleni következetes fellépésükkel a klasszikus retorika legnagyobb alakjai szép példáját adták a szónoki bátorságnak és a mögötte meglévő éthosznak, hiteles és szilárd elkötelezettségnek.

3. A klasszikus retorika pánjudiciális jellege. Az athéni vagy a római demokrácia fénykorának közéletét vizsgálva – mai fogalmakat, kategóriákat visszavetítve – megállapítható, hogy a jogállamiság számos alapvető vonása, eleme megjelent.

A rabszolgatartók és a szabadok számára a közélet a „Rechtsstaat oder Richterstaat” (jogállam vagy bíróállam) keretei között zajlott, éspedig a közvetlen demokrácia erőteljes érvényesülése mellett. (Jogállamban ugyanis a lehető legtöbb fontos kérdésben biztosítva van a peres út.) Ez az antik jogállamiság magában foglalta a nem rabszolgák jogegyenlőségét, polgári státuszát. Ezek az antik polgárok szabadon gyülekezhettek, tanácskozhattak, véleményt nyilváníthattak, részt vehettek a vezetők, a tisztségviselők választásában, illetve megválaszthatók voltak vezetőkké, tisztségviselőkké.

Az antik demokráciák polgárai öntudatosan, büszkén vállalták demokratikus jogaik gyakorlását – így a rómaiaknál a peres fél képviselőjében fellépő ügyvédek nem fogadhattak el díjazást –, és szinte a legnagyobb büntetésnek tekintették a demokráciából való kirekesztődést: a száműzetést, a polgári jogállás elvesztését. Nagyon szemléletesen mutatja ezt az öntudatos polgári felfogást CICERO egyik híres – Cluentis védelmében mondott – perbeszédének az a része, amely leírja a jogtalan bántalmazást szenvedő személy sorozatos segélykiáltását: „Római polgár vagyok! Római polgár vagyok!” (CICERO /2010: 499–560).

Az athéni és a római állami berendezkedésben még nem különült el a törvényhozási és bírói hatalom. Egyfelől a legsúlyosabb bűncselekmények (összeesküvés, hazaárulás) eleve a népgyűlés vagy a szenátus hatáskörébe tartoztak. Másfelől a legfontosabb tisztségek megválasztásakor gyakran hivatkoztak közéleti korrupcióra, visszaélésre. Emellett – néha száz főt is meghaladó – bírósági testületeket hoztak létre választások útján a laikus polgárokból. Minderre tekintettel a politikai tanácskozás és a bírósági tárgyalás mozzanatai gyakran összefonódtak. Következésképpen tágabb értelemben vett perbeszédnek, azaz „politikai” vád- és védbeszédnek hangzottak el a közvetlen demokrácia legfontosabb fórumain.

Legszemléletesebben CICERO beszédei mutatják a nyilvános szónoklás bíróságcentrikus jellegét. Fellépett vádlóként a Szicíliában propriaetorként számos visszaélést elkövető Verres ellen (CICERO /2010: 271–568). Sorozatosan vádbeszédek tartott az összeesküvéssel gyanúsított Catilina ellen. Meglehetősen elgondolkodtató, hogy CICERO leghíresebb vádbeszédei, katilináriái nem kerültek be a Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei című kötetbe. Ezzel szemben három caesariana – a császár előtt elmondott panegirikus – is benne van. Ezek a verridák és katilináriák joggal tekinthetők filippikáknak, azaz élesen támadó politikai vádbeszédeknek.

Még gyakrabban lépett fel védőként CICERO a nyilvánosság előtt. Legelső híres, Cluentius védelmében tartott beszédében jelentős részben vesztegetéssel foglalkozott (CICERO /2010: 631–694). A leghíresebb és talán legszínvonalasabb – az egyébként konzuljelölt Milo védelmében elmondott – beszédében nemcsak azt mutatta ki, hogy védence jogos önvédelemből ölte meg Clodiust, hanem azt is, hogy Clodius megölésével egy diktátorjelölttől mentette meg Rómát (CICERO /2010: 1005–1048). Ezek a beszédek nemcsak védekezést tartalmaznak, hanem politikai jellegű magasztaló, dicsérő szónoklatot, panegirikust is. (A panegirikus ma is élő műfaj, például a temetési beszédekben vagy a tudományos laudációkban hallható.)

Ennek a – már a görögöknél kialakult – beszédajtának számos részletesen kimunkált tartalmi jegye és stílus eszköze van. Ezek széles választékát vonultatta fel CICERO élete utolsó szakaszában, amikor is már a diktátor, Caesar előtt beszélt egyes kiváló emberek megmentése, sőt megjutalmazása érdekében. CICERÓnak ezek a caesariániái – Quintus Ligarius vagy Deiotarus király védelmében elmondott – igen magas színvonalú politikai védbeszédek és remek panegirikusok (CICERO /2010: 1049–1074).

A fentiek alapján tehát jogos az antik retorika pánjudiciális jellegének kimondása. Ez mutatkozik meg abban, hogy a klasszikus retorika két legnagyobb alakja: DÉMOSZTHENÉSZ és CICERO a valódi vád- és védbeszédek mellett gyakran filippikákat és panegirikusokat adtak elő, azaz politikailag (is) élesen támadó avagy politikailag (is) elfogultan védekező szónoklatokat tartottak, következésképpen a törvényszéki szónoklás eszköz- és hatásrendszerét sikeresen alkalmazták végső soron érdemi politikai ügyekben is.

A klasszikus szónoklásnak ez a pánjudiciális gyakorlata sajátosan tükröződött az antik retorikaelméletekben. A szónoklással kapcsolatos elméleti kérdéseket legalaposabban és legátfogóbban Athénben ARISZTOTELÉSZ, Rómában QUINTILIANUS foglalta össze. Míg ARISZTOTELÉSZ szinte tudományos alapossggal a szónoklás „nyersanyagát”: az érveket, az érvforrásokat (toposzokat) és az érvelési módokat helyezi előtérbe, és meglehetősen lekezeli, lenézi a perekben gyakori szónoki fogásokat, trükköket, érzelmeket is felkorbácsoló mozzanatokot, addig QUINTILIANUS a „nyersanyag” felhasználójára, a szónokra és általában a szónok képzésére helyezi a hangsúlyt, és kellő részletességgel mutatja be a nyilvános beszéd racionális vonásai mellett az emocionális és az esztétikai mozzanatokot is.

Az eltérő elméleti súlypont, koncepció ellenére az arisztotelészi Rétorika (ARISZTOTELÉSZ /1982), illetve a quintilianusi Institutio Oratoria (QUINTILIANUS /2009) szóhasználata egyaránt pánjudiciális jellegű, mindketten általában a hallgató helyett bíróról, a hallgatóság helyett bíróságról, illetőleg a vádolás és védekezés fontos retorikai összetevőiről értekeznek. Legyen szó tanácskozó (politikai), törvényszéki (bíróági) vagy bemutató (ünnepi, alkalmi) beszédéről, kerüljön előtérbe a jövőendő, a múlt vagy a jelenkor, álljon fent döntéskényszer a hasznos és a káros, a jogos és a jogtalan, a jó és a rossz megítélésében, végső soron a hallgatóság „bíróágként”, azaz döntéshozó testületként működik: elfogadja vagy nem fogadja el a szónok gondolatmenetét és végkövetkeztetését, a szónok sikere esetén helyben hagyja, illetve egyetértéssel, sőt cselekvéssel is megerősíti a szónok megoldási javaslatát.

Az eddigiekben elmondottak, a 2. és a 3. pont „filogenetikus” kifejtése alapján aligha vitatható a szóban forgó két alapvető retorikai trend: az antik közélet pánretorikus és az antik retorika pánjudiciális jellege. Hasonló megállapításhoz vezet a két legnagyobb klasszikus szónok életművének feltérképezése, más szavakkal az ontogenetikus megközelítés.

Egyfelől gyakorlati oldalról a leghíresebb (fennmaradt) beszédekre tekintettel az antik szónoklás csúcspan perbeszédeknek látszó politikai beszédek állnak, következésképpen ezek a filippikák és panegirikusok mint remekművek mutatis mutandis jól alkalmazhatók a valódi vád- és védbeszédekre.

Elméleti aspektusban a legkiemelkedőbb antik szónoklattanok túlnyomórészt nem általában a nyilvános beszédek, hanem a perbeszédek tartalmi és formai kellékeit elemzik gyakori kitekintéssel a tanácskozó (politikai) és a bemutató beszédekre, következésképpen a tanácskozó vagy a bemutató beszédeknel mutatis mutandis jól alkalmazható eszközök és megoldások találhatók a törvényszéki szónoklattanból, a vád- és védbeszédek elméletéből kiindulva. Az első, igazán híres görög szónoktól, LÜSZIASZTól fennmaradt 35 beszéd három kivétellel perbeszéd (SZÉKELY 1995: 5). Egyáltalán nem véletlen, hogy APOLLODÓROSZ retorikakönyvét teljes egészében a törvényszéki szónoklásra alapozta (QUINTILIANUS /2009: 183).

A politikailag élesen támadó beszédek sok tekintetben a bűnügyben elhangzó vádbeszédekhez állnak közel. DÉMOSZTHENÉSZ világhírű négy filippikája, továbbá CICERO Antonius elleni beszédei túlnyomórészt (bel)politikai támadó beszédnek tekinthetők. Ezzel szemben a katilináriák és a verridák már túlnyomórészt vádbeszédjellegűt mutatnak. Catilina esetében például nem mutatkozik lényeges különbség a tekintetben, hogy politikai fórumon, avagy bíróság előtt elmondott beszédeivel éri-e el CICERO az ellenfél önkéntes vagy büntetésszerű száműzését. A Verres szicíliai propraetorként történő zsarnokoskodása miatt a vád képviselőjeként tartott beszédével CICERO hasonló győzelmet tudott elérni: a műkinszfosztogatónak száműzésbe kellett mennie.

E politikailag (is) élesen támadó beszédek – filippikák – megítélése meglehetősen Janus-arcú. Míg a Verres elleni beszédek szerepelnek a Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei című kötetben (CICERO /2010), addig a Catilina elleni, a világ szinte legismertebb vádbeszédének nyoma abban. Meglehetősen paradox helyzet. A politikailag (is) élesen támadó beszédek fontos vonásaként emelhető ki feltűnő terjedelmességük, szinte „kigyózásuk”. Valamennyi filippika sorozatszerűen jött létre, éspedig Philipposz ellen 4, Antonius ellen 14, Verres ellen 6, s végül Catilina ellen 4 alkalommal. Ebben a sorozatjellegben, ebben a „kigyózásban” is megmutatkozik a politikai beszéd „sulykoló”, az ellenfelet a földre döngölni törekvő jellege.

Hasonló képet mutatnak a politikai tartalmú védbeszédek: a panegirikusok is. CICERO összes perbeszédei között három caesariána is olvasható. Ezeket Caesar előtt adta elő jelentős politikai személyiségek, királyok érdekében anélkül, hogy alakszerű bizonyítási eljárás lezajlott volna. Tehát tulajdonképpen nem valóságos perbeszédek, de összhatásukban végső soron mégis a védenek életét megmentő fellépések.

A politikai jellegű védbeszédek igen jellegzetes vonulata az önvédő beszéd műfaja. SZÓKRATÉSZ híres – valóságos bűnperben – elhangzott önvédő beszédétől (PLATÓN /1971) kezdve napjainkig a politikusok gyakori megnyilvánulása, hogy a fő feladatokat magukra vállalják, nem érik be jogi képviselőjük nyilvános beszédével (SCHÖNWALD 1971). DÉMOSZTHENÉSZnek a hűtlen követség tárgyában elmondott beszéde is tulajdonképpen önvédő beszéd (DÉMOSZTHENÉSZ /1975). Az ún. „világrengető beszédek” közt nincs vád- vagy védbeszéd, két önvédő beszéd viszont olvasható (ÁROKSZÁLLÁSI ford. 2011).

4. A perbeszéd és a politikai beszéd lenyűgöző analógiája. Az előbbieken vázolt pánjudiciális jelleggel összhangban a klasszikus szónokok írásban fennmaradt nyilvános beszédei Janus-arcúak. Nevezetesen, igen nehezen választhatók szét perbeszédre és politikai beszédre. Szigorú és következetes megítélés esetén a Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei című gyűjtemény (CICERO /2010) fele tulajdonképpen nem érdemi, valószínű perbeszéd. (Például a világ talán leghíresebb – „Quousque tandem” kezdetű – vádbeszéde, amelyet Catilina ellen mondott el consulként CICERO. Ezzel azt szorgalmazta, hogy a köztársaság létét fenyegető személyt ne kivégzéssel, hanem száműzetéssel távolítsák el a közéletből.)

E nehezen szétválaszthatóságnak, illetve e könnyen átjárhatóságnak a titka mind a klasszikus szónoklásban, mind a jelenkori szónoklásban abban rejlik, hogy a perbeszéd és a politikai beszéd – különösen a jelenkori vezérfelszólalások – között „lenyűgöző analógia” áll fenn közös vonások alapján. Ilyenek: a) az éles polarizáltság, b) a magas fokú képviseletiség, c) a teljes nyilvánosság és a hallgatóság „vegyes” összetétele, d) az írásbeliség mellőzhetetlensége, e) a jogi fókuszáltság.

a) **Az éles polarizáltság.** Az ún. megsemmisítő játékokhoz hasonlítható totális szembenállás a vád- és védbeszédekben, avagy a parlamentben kormányoldali vagy ellenzéki vezérszónoklatokban. Teljesen más érdekek és értékek talaján állnak, egymástól gyökeresen eltérő megoldásokat tartanak szükségesnek. Ahogy az egyik perbeszédben ki is mondatott: két világ áll itt egymással szemben (ZÖLDI 1903: 236), amelyet folyamatosan átszínez, beárnyékol a többség és a kisebbség sajátos hullámsága, változékonysága.

b) **Képviseletiség.** További közös vonás a törvényszéki és a parlamenti szónoklás között a képviseletiség – a más(ok) nevében és érdekében való fellépés, közbenjárás – magas foka. Szükségszerűen képviselők látják el a vádat és a védelmet. (Szokták a vádat képviselő ügyészt a közérdek – az állam és társadalom –, a védelmet ellátó ügyvédet viszont a magánérdek érvényesítőjének tekinteni. Ámde a védőnek kizárólag a terhelt érdekeit érvényesítő tevékenysége is végső soron a közérdeket szolgálja.) Ugyanígy a kormány képviselői hivatalból terjesztik elő – vélelmezetten a társadalom többségének érdekeit szolgáló – törvényjavaslatokat azok elfogadása végett, és az ellenzéki képviselők tüzetesen érvelnek részleges vagy teljes elutasításuk érdekében. A képviselők tehát mindig más(ok) nevében és érdekében járnak el, és nyilvános beszédükkel egyáltalán nem egymást, hanem elsősorban – sőt kizárólag – a hallgatóságot törekszenek meggyőzni az álláspontjukról, a felmerült probléma jellegéről és megoldási módjáról.

c) **Nyilvánosság.** További fontos közös vonás a nyilvánosság elvének érvényesülése, s ezzel szoros összefüggésben a hallgatóság rendkívül vegyes összetétele. Míg a bírósági tárgyaláson a hivatásos szakembereken kívül „laikusok” is részt vesznek (az ülnökök, a tanúk, a hozzátartozók vagy más érdeklődők), addig az országgyűlésben a vezérszónokon kívül csak néhány szakpolitikus képes teljes körűen felfogni, értékelni a problematikát. A jelenlévő képviselők legalább 9/10-e tulajdonképpen „laikus”-ként viszonyul hozzá. Közös szónoki gond: néhány szakértőnek is, és sok hozzá nem értőnek is egyaránt világosan és meg-

győzően beszélni. (Ugyanez a vegyes összetétel még inkább fennáll a televíziót nézők körében.) A modern hang- és képtechnika térhódításával nagyságrenddel megerősödött a parlamenti beszédek publicitása. Százezrek követhetik a politikusok felszólalásait még akkor is, ha magában a parlamentben – különösen apró szakkérdések vitájakor – szinte csak a vitában közreműködők – mintegy tucatnyi-an – vannak jelen.

d) Írásbeliség. A szóbeliség mellett mellőzhetetlen az írásbeliség a törvényszéken és a parlamentben. Például vádirat vagy írásbeli törvényjavaslat hiányában tulajdonképpen parttalan viták bontakoznának ki. Ez az alapkereteket meghatározó írásbeliség viszont óhatatlanul több-kevesebb kötöttséget ró a szónokra. Sem a parlamenti beszéd, sem a perbeszéd ugyanis nem lehet teljes egészében rögtönzés, mert az felesleges vagy pontatlan hivatkozásokhoz vagy egyébként fontos gondolatok, érvek „kihagyásához” vezethet.

e) Jogi fókuszáltság. Végül utoljára, de nem utolsósorban nagyon fontos közös vonás, hogy a törvényszéki és a parlamenti szónoklás fókuszában a jog húzódik meg, éspedig a jog absztrakt és konkrét aspektusa. A parlamenti beszédek ugyanis zömmel a jogalkotást, a törvényhozást szolgálják. Ezzel szemben a vád- és védbeszédek a jogalkalmazást, az igazságszolgáltatást teljesítő ítélkezést befolyásolják. A jognak ez a két oldala igen szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban van, így például a jogalkalmazási nehézségek, gondok gyakran új törvényhez, törvénymódosításhoz vezetnek és viszont. Következésképpen a perbeszédek és a parlamenti beszédek tartalmilag igen közel állnak egymáshoz, ideértve nemcsak a jogkérdést, hanem a ténykérdést is, minthogy az eltérő jogi megítélés háttérében rendszerint többé-kevésbé eltérő valóságfelfogás áll.

Ugyancsak a jog – a jogalkotás és a jogalkalmazás – szükségszerű mozzanata annak személyre (in personam) és tárgyra (in rem) vonatkozása. Míg a törvényhozás szintjén rendszerint tömegjelenségekről, társadalmi folyamatokról, változásokról, illetőleg az emberek csoportjairól – ennek legegyszerűbb megnyilvánulásai a parlamentben a „mi” és az „önök” kezdetű megállapítások, szemrehányások –, a társadalom rétegeiről van szó, addig a bűnperben a vádlott (a tettes) és a bűncselekmény (a tett) azonosításáról, megítéléséről.

A vázolt fontos közös vonások csomópontját a vitabeszéd jelenti: a nyilvános beszédek körében a perbeszédek és a parlamenti beszédek a kontradiktórium legmagasabb fokán állnak.

5. A klasszikus és a jelenkori törvényszéki szónoklás példatárában rejlő retorikai korlátok. Igazságügyi retorikám újraírása során – miután tüzetesen átvizsgáltam, áttanulmányoztam az írásban fennmaradt klasszikus perbeszédeket és a nyomtatásban, főként gyűjteményekben megjelent perbeszédeket – tudatosult bennem, hogy a klasszikus és a jelenkori példatárra egyaránt jellemzők olyan törésvonalak, hiányosságok, amelyek komoly korlátai, gyakorlatilag elháríthatatlan akadályai annak, hogy kellően megalapozott és teljes körű retorikai elemzést, értékelést lehessen végezni. Ilyen akadályok szerintem: a) az írott és fellelhető perbeszédek rendkívül kicsi száma, töredékjellege; b) az azonos ügyben elhangzott perbeszédek – az érdemi párbeszédek – hiánya, illetve unikumszerűsége; c) a vá-

laszok (replikák) hiánya, illetve unikumszerűsége; d) a testbeszéd (nem verbális kommunikáció) elhanyagoltsága, szinte mikronyomokban lévő megjelenése.

a) Az antik demokráciákban elmondott sok ezer perbeszéd és az újkorban tartott sok százezer – akár milliós nagyságrendű – perbeszédnek elenyésző töredéke vehető górcső alá, minthogy ezek az írott (publikált) perbeszéddek a százas nagyságrendhez tartoznak. Az írásban fennmaradt klasszikus perbeszéddek és az újkori kinyomtatott vád- és védbeszéddek még csak a jéghegy csúcsának sem tekinthetők, mert meg sem közelítik a valóságos perbeszéddek egy ezrelékét. A perbeszéddek több mint 999 ezrelékének tartalma egyáltalán nem olvasható el a tárgyalási jegyzőkönyvekből. Általában a jegyzőkönyv csak a perbeszéd megtörténetére utal. Ebből az elenyésző töredékjellegből következik, hogy kellően megalapozottan nem állapítható meg például, hogy CICERO Pro Milonéja vagy In Catilinam elmondott beszéde a legszínvonalasabb klasszikus véd- és vádbeszéd. (Már DÉMOSZTHÉNÉSZRől is feljegyezték, hogy az elhangzott beszédeit kiadásuk előtt átdolgozta, ADAMIK 2010: 243.)

b) További gátja az alaposabb, teljesebb körű retorikai elemzésnek, hogy a klasszikus perbeszéddek között egyáltalán nem maradt fenn írásban azonos ügyben tartott vád- és védbeszéd. A retorikai irodalomból kiviláglik, hogy DÉMOSZTHÉNÉSznek AISZKHINÉSZ, CICERÓnak HORTENSIVS volt viszonylag hosszú időn át a legnagyobb vetélytársa. Azonos ügy(ek)ben meg is mérettek, de ezektől a vélelmezhetően másodhegedűs („ezüstérmes”) szónokoktól sajnos nem maradt fenn perbeszéd. AISZKHINÉSZnek ugyan fennmaradt Ktésziphón koszorúja ügyében elmondott vádbeszéde, amelyben például külön arra kérte a bírót, hogy ne engedje DÉMOSZTHÉNÉSZt elkalandozni az ügyállástól, avagy ebben a párbeszédben kölcsönösen befolyásolták egymásnál a hangszínváltást stb. (QUINTILIANUS /2009: 227, 765). QUINTILIANUS egyébként igen ajánlja – s akkor hozzáférhető több ilyen perbeszédpárra is utal –, hogy érdemes tanulmányozni az azonos ügyben elhangzott perbeszéddek (QUINTILIANUS /2009: 653). Elgondolkodtató, hogy a törvényeséken a legnagyobb szónokok is elveszítették a pert, s ezzel végső soron vereséget szenvedtek az „ezüstérmestől”, így például a Milo-perben CICERO. Ugyanúgy DÉMOSZTHÉNÉSZ száműzetését kiváltó vereséget szenvedett AISZKHINÉSZTől egy megvesztegetési ügyben. Ezek között a párhuzamos perbeszéddek között lehettek az írásban fennmaradtaknál színvonalasabbak is. Annyira fontosnak tartom ezt a kérdést, hogy valamennyi magyar nyelven kiadott perbeszédgyűjteményből kigyűjtöttem azt a féltucatnyi ügyet, amelyben valódi, elemezhető párbeszédre került sor, és ezek közül a Schrank-ügyben részletes összehasonlító retorikai elemzést is elvégeztem (TREMME 2012).

Sajnos a legújabb hazai perbeszédgyűjteményben csak egy-két esetben és nagyon részlegesen fordulnak elő párbeszéddek. Ilyen részleges párhuzamos perbeszéd olvasható TÓTH MIHÁLY gyűjteményében FRIDRICH LAJOSTól és OROSZ BALÁZSTól S. Lajos és társai ügyében, jóllehet a perbeszéddek nem monológok, hanem sokkal inkább dialógok.

c) A klasszikus perbeszéddeknél és a legújabb mai perbeszédgyűjteményben egyáltalán nem találkozom replikával. (Sajnálatos, hogy TÓTH MIHÁLY Híres magyar perbeszéddek című gyűjteményében sem olvasható viszonzóválasz.) Holott

éppen a replikák jelentik a kontradiktórium csúcspontját, éppen a replikában mutatkozik meg leginkább a rögtönzési képesség. Szerencsére a korábbi hazai perbeszédgyűjteményekben olvasható néhány viszonzválasz. Sőt a magyarul megjelent legelső perbeszédgyűjteményben önálló perbeszédként publikálták az első magyar főügyész, KOZMA SÁNDOR replikáját (ZÖLDI szerk. 1903: 1–5). SZÖLLŐSI OSZKÁR (1926) gyűjteményében több frappáns viszonzválasz tanulmányozható.

d) További akadálya a teljes körű és tárgyilagos retorikai elemzésnek, hogy ezeket az írásban fennmaradt vagy nyomtatásban megjelent perbeszédeket meglehetősen gyakran utólag tovább csiszolták, átírták. Talán ezért (is) lett annyira színvonalas és magával ragadó CICERO Pro Miloné-ja? Ezen túlmenően az írott perbeszédekben a verbális kommunikáció eltér(het) az eredetitől, minthogy az írott beszédnek sokkal tömörebb, feszesebb a szövegszerkezete, mint az élő beszédnek (WACHA 1994: 101–107). De a döntő nehézség abban van, hogy a nonverbális kommunikáció – az ún. testbeszéd – teljesen hiányzik a dolog természetéből következően. A tárgyalási jegyzőkönyvekben a testbeszéd egyes mozzanataira leginkább a szónoki rendezavarás körében találhatók utalások. Ezek a mikronyomok aligha elégségesek egy teljes körű retorikai elemzéshez, feldolgozáshoz. (Valójában a perbeszédgyűjteményekben meg nem jelent perbeszédeket a tárgyalási jegyzőkönyv többnyire sommás ráutalással intézi el, vagy legfeljebb az ún. végindítványt tartalmazza.)

6. A törvényszéki és a parlamenti szónoklás lenyűgöző analógiájából következő retorikai lehetőségek. A rövidség kedvéért visszaautalok az 5. pontban felsorolt alpontokra. Mind a négy vonatkozásban bámulatatos előnyök mutathatók ki a retorikai elemzés, hasznosítás szempontjából.

a) A klasszikus perbeszédhez képest valóságos kincsesbányát jelentenek a vádbeszédre vagy védbeszédre készülőknek a filippikák és a panegirikusok. (Magának CICERÓnak lényegében 24 filippikája van: 14 Antonius, 6 Verres, 4 Catilina ellen.)

Ennél még nagyobb kincsesbányát jelenthet a perbeszédre készülő számára az, hogy hosszú évtizedek óta Magyarországon tárgyilagos és részletes jegyzőkönyvekben rögzítik a parlamenti beszédeket, ezekben még a hallgatóság reakcióira is gyakran van utalás (taps, morajlás stb.). Végso soron a sok ezer parlamenti beszéd leltárszerűen sorakozik fel az országgyűlési jegyzőkönyvekben, és pedig utólagos szépítések, csiszolások nélkül.

b) A parlamentben nem a valóságos, érdemi párbeszéd meglelte, hanem a párbeszéd hiánya az unikum. Tipikus esetekben a kormány és az ellenzék képviselői egymás jelenlétében adják elő álláspontjukat, következésképpen valóságos, érdemi vitabeszéd tanulmányozható a parlamenti jegyzőkönyvekben. Ezzel szemben a perbeszéd mint retorikai mű a tárgyalási jegyzőkönyvekből nem ismerhető meg.

c) A parlamentben egyáltalán nem ritka, hanem rendkívül gyakori a viszonzválasz. (Különösen a pusztá névemlítés miatti kétpercesek.) E viszonzválaszok során jól megfigyelhetők a rögtönzési fogások, a debattóri erények. Így például a felirati beszéd elhangzása után az ellenzéki „határozati párt” részéről NYÁRY PÁL

képviselő kelt fel, és azt mondta: „Igen sajnálom, de nem mellőzhetem, hogy a haza nagy fiának, Deák Ferencnek előadása két utolsó pontjára nézve [ahol Deák a lehetséges ellenvetéseket cáfolja meg – T. F.] meg kell jegyeznem, hogy ezzel a képviselőházi szokásokat megsértette, mert neki szabadságában van indítványt tenni, de nincs szabadságában egy még meg nem hallgatott pártnak ellenvetéseire előre felelni”.

DEÁK erre a megjegyzésre azonnal felelt: „Amennyire én a képviselőházi tanácskozás szabályait ismerem – pedig van egy kis gyakorlatom benne –, midőn valaki azt, amit indítványoz, támogatja, támogatásának egyik legfontosabb része mindig ez lesz: hogy a lehetséges ellenvetéseket felhozza. [Bekezdés.] Én senkit meg nem neveztem, senkinek véleményét mint az ő véleményét elő nem hoztam s nem látom át, miért ne tehetném föl, hogy ezen indítvány ellen ezt vagy azt az ellenvetést fogják tenni. Senkit meg nem sértettem, azt a megrovást, hogy parlamentáris hibát követtem el, nemcsak el nem fogadom, hanem határozottan visszautasítom. (Hosszas helyeslés.) Igen sajátságos volna, ha az indítványozó kezét előre meg akarnák kötni, hogy ne előzze meg a lehető ellenvetéseket és ne cáfolja meg azokat. (Derűtség.) Egyébiránt is az magának a tanácskozásnak és határozatnak könnyítésére szolgál, ha a lehető ellenvetésekre előre megmondja nézetét, mert ezzel föl van mentve az alól, hogy amazokra bővebben feleljen. [Bekezdés.] Részemről mindig szeretném, ha azon fél, ki velem egyet nem ért, előre megmondaná az én ellenvetéseimre az ő feleletét, mert én ehhez mérve biztosabban meghatározhatnám, mit válaszoljak... Nyugodtnak érezném magam az iránt, hogy amint nem akartam, úgy semmiféle sértést el sem követtem.” (RIEDL 1883: 41–42.)

Ez a deáki rögtönzés nemcsak a cáfolat elmélete, hanem egyszersmind maga is példa a cáfolatra.

d) Végül utoljára, de nem utolsósorban a tömegkommunikációs közvetítések révén a hagyományos – a beszédek tartalmát részletesen, pontosan tükröző – jegyzőkönyvek mellett audiovizuális rögzítésre is sor kerül. Hála a korszerű kép- és hangtechnikának a parlamenti szónoklás már évek óta utólagosan is teljes körűen elemezhető.

A teljes körű retorikai elemzés azért lehetséges, mert a verbális kommunikáció mellett a nemverbális kommunikáció momentumai is értékelhetők, ideértve a szónok „testbeszédén” kívül magának a hallgatóságnak a „testbeszédét” is.

Ezt a kiaknázatlan és kimeríthetetlen kincsesbányát – közérdekű és valóságos vitabeszéd-gyűjteményt – mint audiovizuális példatárat retorikai elemzésnek alávetve igen jól hasznosíthatják nemcsak a politikusi szereplésre, hanem a perbeszédek tartására készülők is, éspedig akár önképzés keretében a retorikaelméletet művelők közreműködése nélkül is. De ne hagyjuk őket magukra ebben a hatalmas példatárban!

7. Összegzés. A klasszikus retorika a szellemi világörökség szerves része: szükséges és elégséges kiinduló alap a jogász- és általában a politikusképzésben. A jelenkori retorikaelméleti irodalom annyira túldifferenciált, annyira multidiszciplináris jellegű, hogy kiindulási alapnak aligha fogadható el.

A perbeszéd és parlamenti beszéd lenyűgöző analógiájának felismerése, tudatos kiaknázása nagy lehetőség a teljes körű retorikai elemzés számára.

Utoljára, de nem utolsósorban nemcsak a retorika filogenezise támasztja alá a törvényszéki és a parlamenti szónoklás egymásra utaltságát, lenyűgöző analógiáját, hanem a retorika ontogenezise is: a legnagyobb szónokok, mind a jogalkalmazásban (FEKETE 1976; SÍK 1978), mind a jogalkotásban (DEÁK 1882–1903) közreműködtek DÉMOSZTHENÉSZTől és CICERÓTól kezdve egészen a magyar klasszikusokig, DEÁK FERENCig és KOSSUTH LAJOSig.

Az említett nagy szónokok életműve azt bizonyítja, hogy a perbeszéd tartása kiváló propedeutika a politikai szerepléshez és a politikai – különösen a parlamenti – beszédnek éppen a viszonylag pontos és részletes jegyzőkönyvezésük, továbbá az utolsó évtizedekben már az audiovizuális rögzítettségük következtében, a teljes körű retorikai elemzés révén – a „lenyűgöző analógia”-nak köszönhetően – eredményesen visszacsatolhatók a törvényszéki szónokláshoz.

Kulcsszók: pánjudiciális jelleg, jogalkotás, jogalkalmazás, perbeszéd, parlamenti beszéd, analógia, propedeutika.

Hivatkozott irodalom

- ADAMIK TAMÁS főszerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- ARISZTOTELESZ /1982. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ÁROKSZÁLLÁSI ZOLTÁN ford. 2011. *Világrengető beszédek, melyek megváltoztatták a világot*. Geographia Kiadó, Budapest.
- CICERO /1990. *Philippicák Marcus Antonius ellen*. Ford. MARÓTI EGON Európa Kiadó, Budapest.
- CICERO /2010. *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei*. Ford. NÓTÁRI TAMÁS. Lectum Kiadó, Szeged.
- CICERO /2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- CORNIFICIUS /2001. *A szónoki mesterség*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Magyar Könyvklub, Budapest.
- DÉMOSZTHENÉSZ /1975. *A hűtlen követség. A koszorú*. Ford. GYOMLAY GYULA. Magyar Helikon, Budapest.
- DÉMOSZTHENÉSZ /2000. *Démoszthenész philippikái*. Ford. BORSOS KÁROLY. Magyar Ház Kiadó, Budapest.
- DEÁK FERENC 1882–1903. *Deák Ferenc beszédei* 1–3. Szerk. KÓNYI MANÓ. Franklin-Társulat, Budapest.
- FEKETE SÁNDOR 1976. *A nemzet prókátora*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- PLATÓN /1971. *Szókratész védőbeszéde. Kritón*. Ford. DEVECSERI GÁBOR. Magyar Helikon, Budapest.
- QUINTILIANUS /2009. *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- RIEDL FRIGYES 1883. *Rhetorika*. Lampel, Budapest.
- SÍK FERENC szerk. 1978. *Kossuth Lajos, az ügyvéd*. Országos Ügyvédi Tanács, Budapest.

- SCHÖNWALD PÁL szerk. 1971. *Az utolsó szó jogán*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- SZÉKELY ÉVA szerk. 1995. *22 híres beszéd*. Móra Könyvkiadó, Budapest.
- SZÖLLÖSY OSZKÁR 1926. *Vádbeszédek*. Váci Kir. Orsz. Fegyintézet Nyomdája, Budapest.
- TÓTH MIHÁLY 2013. *Híres magyar perbeszédek. A közelmúlt nevezetes vád- és védbeszédei*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs.
- TREMMEL FLÓRIÁN 1993. *Igazságügyi retorika*. Kódex Kiadó, Pécs.
- TREMMEL FLÓRIÁN 2012. A Schrank-per vád- és védbeszédének retorikai elemzése. In: RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA szerk., *A retorikai elemzés*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 55–80.
- VÍGH ÁRPÁD 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WACHA IMRE 1994. *A korszerű retorika alapjai* 1–2. Szemimpex Kiadó, Budapest.
- ZÖLDI MÁRTON szerk. 1903. *Magyar perbeszédek*. Politzer, Budapest.

Old and new rhetoric and judicial oratory

The centre of gravity of ancient rhetoric was judicial, rather than political oratory (pan-judicial character). The close connection between legislation and jurisprudence can be summarised in an amazing analogy. Pleas and parliamentary speeches have a number of features in common: sharp polarisation, high-level representativity, a dialogical nature, and the conjunction of positive and negative argumentation. As is shown by the oeuvre of excellent orators (like Demosthenes and Cicero, Deák and Kossuth), judicial oratory is an almost necessary propaedeutic for political oratory. All this points towards the exploitability of new aspects, approaches, and solutions in present-day rhetoric education and generally in the rhetorical analysis of speeches.

Keywords: pan-judicial character, legislation, jurisprudence, plea, parliamentary oratory, analogy, shared features, propaedeutic.

TREMMEL FLÓRIÁN
Pécsi Tudományegyetem

A retorikastruktúra-elmélet a kontrasztív retorikai vizsgálatokban és a fordításkutatásban

1. Mi a retorikastruktúra-elmélet? A retorikastruktúra-elmélet (RSE) egy olyan, leíró jellegű nyelvészeti megközelítés, amely arra keres magyarázatot, hogy miként „működik” a szöveg. Elemzési módszere segítségével arra vállalkozik, hogy feltárja egyes, a koherenciához, és azon belül is a szövegszerveződéshez, a szöveg felépítéséhez, illetve felépüléséhez kapcsolódó egyes jelenségek működését és egymáshoz való viszonyát. Az elmélet az 1980-as években keletkezett a Dél-kaliforniai Egyetem Információtudományi Intézetében, és WILLIAM MANN, SANDRA THOMSON, valamint CHRISTIAN MATTHIESSEN nevéhez kötődik, akik számítógépes nyelvészként a gépi szövegelőállítással foglalkoztak. A későbbiekben az elmélet és alkalmazása ettől eltérő irányt vett, és számos más területen bizonyult hasznos elemzési módszernek.

Az alábbiakban az elméletnek csupán vázlatos áttekintése következik, részletes bemutatása MANN–THOMPSON (1986, 1988), TABOADA–MANN (2006b), valamint MANN (2005) munkáiban olvasható. Az RSE abból a feltevésből indul ki, hogy egy szöveg akkor koherens, ha a különböző részei „illeszkednek egymáshoz” (MANN–THOMPSON 1986: 58). A részek illeszkedése azonban nem lehet „akármilyen” folyamat eredménye, nem egyszerűen arról van szó, hogy a mondatokat ábécérendbe állítjuk. Vélekedésük szerint ez a minőség leginkább abból fakad, hogy a nyelvhasználó képes arra, hogy elméjében összekapcsolja egy vizuális kép össze nem kapcsolódó elemeit. A koherens szöveg tehát olyan minimális egységekből áll össze, amelyek egymáshoz retorikai relációkon¹ keresztül kapcsolódnak.

Az elmélet a szövegrellációk és a koherencia koncepcionális szerkezetét tárja fel, melynek alapját az ún. kapcsolódási proposíciók (KP) alkotják. Ezek olyan logikai/retorikai relációk, amelyek a szöveg két különálló részéből származtathatók, de nem egymástól függetlenül következnek valamelyik részből. Kombinatív jelenségről van tehát szó, amely a szöveg valamely két részéből „adódik össze”. A szöveget azért érzékeljük koherensnek, mert képesek vagyunk e relációk érzékelésére és értelmezésére. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha valaki nem tudja a kapcsolódási proposíciókat azonosítani, illetve értelmezni, akkor inkohereusnak érzékelheti a szöveget. MANN–THOMPSON, saját és mások kutatásaira építve, de a teljesség igénye nélkül, számos lehetséges kapcsolódási proposíciótypust különít el. Ezeket az 1. táblázat foglalja össze.

¹ A retorikai relációkra más elméletek mint koherencia- vagy diskurzusrelációkra utalnak.

1. táblázat

Kapcsolódási propozíciótipusok (MANN–THOMPSON 1986 alapján)

Kapcsolódási propozíciók	Példák (a relációk a mondatpárok között létesülnek)
MEGOLDÁS (SOLUTIONHOOD)	<i>I'm hungry. Let's go to the Fuji Gardens. [Éhes vagyok. Menjünk el a Fuji Gardens-be.]</i>
BIZONYÍTÉK (EVIDENCE)	<i>They're having a party again next door. I couldn't find a parking space. [A szomszédban megint bulit rendeznek. Nem találtam parkolóhelyet.]</i>
INDOKLÁS (JUSTIFICATION)	<i>I'm Officer Krupke. You are under arrest. [Krupke rendőrfelügyelő vagyok. Le van tartóztatva.]</i>
MOTIVÁCIÓ (MOTIVATION)	<i>Go jogging with me this afternoon. You'll be full of energy. [Gyere el velem kocogni délután. Teli leszel energiával.]</i>
MAGYARÁZAT (REASON)	<i>I'm not going to start learning Dutch. You can't teach an old dog new tricks. [Nem fogok elkezdni hollandul tanulni. Öreg vagyok én már ehhez.]</i>
KÖVETKEZÉS (SEQUENCE)	<i>The huge rod was released at an altitude of 6 miles. It struck with such force that it buried itself into the ground. [A rudat 6 mérföld magasságból dobták le. Olyan erővel csapódott be, hogy betemette a föld.]</i>
LEHETŐVÉ TÉTEL (ENABLEMENT)	<i>Could you open the door? Here's the key. [Kinyitnád az ajtót? Itt a kulcs.]</i>
KIDOLGOZÁS (ELABORATION)	<i>I love to collect classic automobiles. My favourite car is my 1899 Duryea. [Nagyon szeretek régi autókat gyűjteni. A kedvencem az 1899-es Duryeám.]</i>
ÚJBÓLI ÁLLÍTÁS (RESTATEMENT)	<i>He sure beat me up. I really took a thrashing from him. [Jól megvert. Igazán alaposan elvert.]</i>
FELTÉTEL (CONDITION)	<i>Slowly stir the powder into the fluid. The mixture will be very thick. [Lassan keverje bele a port a folyadékba. A keverék nagyon sűrű lesz.]</i>
KÖRÜLMÉNY (CIRCUMSTANCE)	<i>I went hitchhiking in Norway. Nobody would pick me up. [Stoppoltam Norvégiában. Senki nem vett fel.]</i>
OK (CAUSE)	<i>There were landslides in Malibu last week. Four neighborhoods lost their electricity. [Földcsuszamlás volt Malibun a múlt héten. Négy településen szűnt meg az áramellátás.]</i>
ENGEDMÉNY (CONCESSION)	<i>I know you have great credentials. You don't fit the job description because this job requires someone with extensive experience. [Tudom, hogy remek ajánlásai vannak. Nem felel meg a kiírásnak, mert erre a munkára olyan valakit szeretnénk felvenni, akinek nagy tapasztalata van.]</i>
HÁTTÉR (BACKGROUND)	<i>Hayes just resigned. He's our chancellor. [Hayes most mondott le. Ő a kancellár.]</i>
TÉZIS-ANTITÉZIS (THESIS-ANTITHESIS)	<i>This book claims to be a guide to all the trees of Indiana. It's so incomplete that it doesn't even have oak trees in it. [Ez a könyv azt állítja, hogy Indiana minden fájának leírását tartalmazza. Annnyira hiányos, hogy még a tölgyfa sem szerepel benne.]</i>

Megjelenése óta számos kutatás alkalmazta MANN és THOMPSON elméletét különféle nyelvek és műfajok vizsgálatára. E munka nyomán a fenti lista részben módosult (egyes relációelnevezések megváltoztak), illetve kiegészült további kapcsolódási proposíciókkal, így most összesen 32-t ismerünk. Ezeket a 2. táblázat szemlélteti három csoportba osztva: bemutató (inkább retorikai természetű, célja valamilyen hatás gyakorlása a befogadóra), tárgyi (a szövegrészek tartalmához kötődő) és többmagú relációk.

2. táblázat

Bemutató, tárgyi és többmagú relációk (MANN 2005 alapján)

Bemutató relációk	Tárgyi relációk	Többmagú relációk
ANTITÉZIS (<i>ANTITHESIS</i>)	KÖRÜLMÉNY (<i>CIRCUMSTANCE</i>)	ÖSSZEKAPCSOLÁS
HÁTTÉR (<i>BACKGROUND</i>)	FELTÉTEL (<i>CONDITION</i>)	(<i>CONJUNCTION</i>)
ENGEDMÉNY	KIDOLGOZÁS (<i>ELABORATION</i>)	ELLENTÉT (<i>CONTRAST</i>)
(<i>CONCESSION</i>)	ÉRTÉKELÉS (<i>EVALUATION</i>)	SZÉTVÁLASZTÁS
LEHETŐVÉ TÉTEL	ÉRTELMEZÉS (<i>INTERPRETATION</i>)	(<i>DISJUNCTION</i>)
(<i>ENABLEMENT</i>)	ESZKÖZ (<i>MEANS</i>)	HÉZAG ² (<i>JOINT</i>)
BIZONYÍTÉK	NEM AKART OK (<i>NON-VOLITIONAL CAUSE</i>)	FELSOROLÁS (<i>LIST</i>)
(<i>EVIDENCE</i>)	NEM AKART EREDMÉNY (<i>NON-VOLITIONAL RESULT</i>)	TÖBBMAGÚ ÚJBÓLI ÁLLÍTÁS
INDOKLÁS (<i>JUSTIFY</i>)	„MÁSKÜLÖNBEN”	(<i>MULTINUCLEAR</i>
MOTIVÁCIÓ	(<i>„OTHERWISE”</i>)	<i>RESTATEMENT</i>)
(<i>MOTIVATION</i>)	CÉL (<i>PURPOSE</i>)	KÖVETKEZÉS (<i>SEQUENCE</i>)
ELŐKÉSZÍTÉS	MEGOLDÁS (<i>SOLUTIONHOOD</i>)	
(<i>PREPARATION</i>)	FELTÉTEL NÉLKÜL	
ÚJBÓLI ÁLLÍTÁS	(<i>UNCONDITIONAL</i>)	
(<i>RESTATEMENT</i>)	„HACSAK NEM” (<i>„UNLESS”</i>)	
ÖSSZEFOGLALÁS	AKART OK (<i>VOLITIONAL CAUSE</i>)	
(<i>SUMMARY</i>)	AKART EREDMÉNY (<i>VOLITIONAL RESULT</i>)	

Az RSE célja a szövegek hierarchikus logikai struktúrájának feltérképezése a többnyire kimondatlanul maradó (implicit), de a szöveg egyes részeiből a szövegértelmezési folyamat során kikövetkeztethető kapcsolódási proposíciók azonosítása alapján. A modell segítségével leírhatók az egyes szövegrészek (pl. mellékmondatok, mondatok, mondatösszetesek, bekezdések) közötti funkcionális, logikai relációk és azonosítható a relációk módosulási pontjai és kiterjedése.

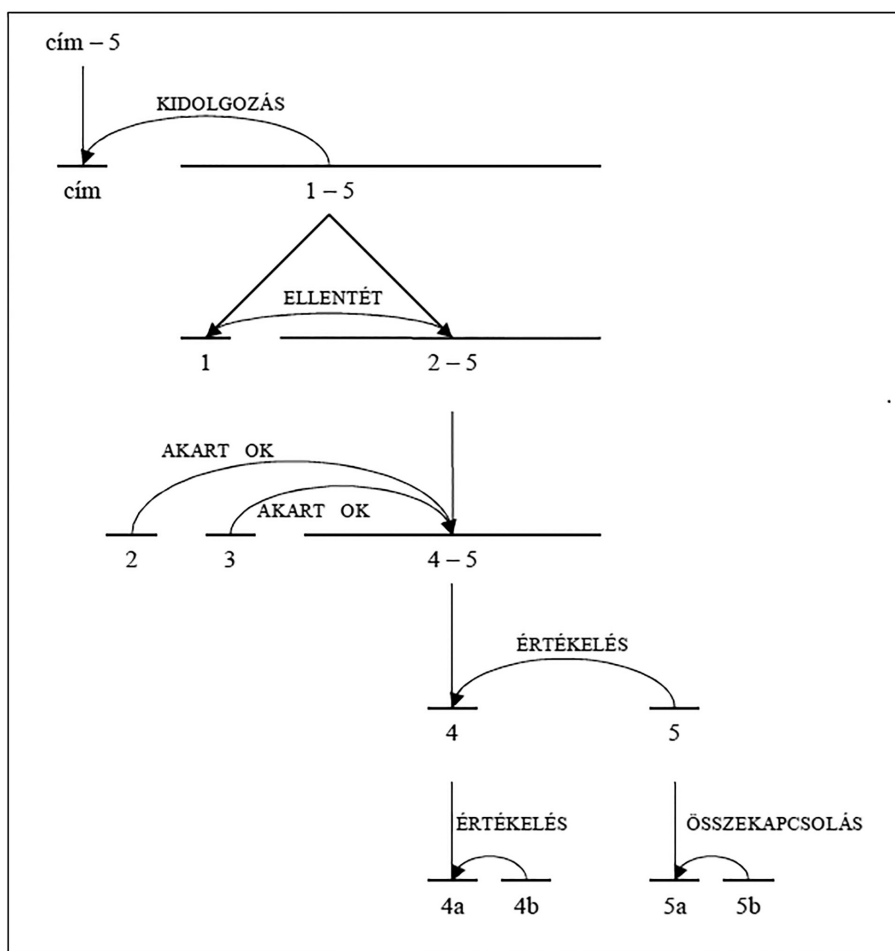
A kapcsolódások két, egymást nem átfedő szövegrész között jönnek létre. Az egyik szövegrészt, amelyhez mint központi egységhez más szövegrészek kapcsolódnak, MANN–THOMPSON szimbolikusan „mag”-nak (*nucleus*) nevezik. A magok azok a szövegrészek, amelyek a szöveg célja szempontjából kulcsfontosságúak. A maghoz kapcsolódó (egy vagy több) szövegrészt pedig hasonlóan képletesen

² Azaz: relációhiány.

„szatellit”-nek (satellite) hívják. A mag és szatellitje(i) által létrehozott mintázatot sémának nevezik. Az 1. ábra a Budapest Analyses című internetes újság egy rövid hírszövegének retorikai szerkezetét mutatja példaként a magok és szatellitjeik által létrehozott mintázat illusztrálására³: a függőleges vonalak a magot jelölik, a nyilak a szatellit maghoz fűződő viszonyát. A sémák szövegrészekből összetevődő, a szöveg retorikai-logikai strukturális elrendeződésének kialakításáért felelős absztrakt minták. Ezek határozzák meg, hogy egyes szövegrészek (magok) hogyan viszonyulnak a teljes szöveghez. Röviden: a sémák határozzák meg a szöveg retorikai struktúráját.

1. ábra

A hírszöveg hierarchikus retorikai szerkezete



³ A szöveg a tanulmány szerzőjének saját, magyar hírszövegeket és angol fordításait tartalmazó korpuszából származik, mely az OTKA K83243 sz. kutatási pályázatának támogatásával épült.

3. táblázat

A hírszöveg mondatai és tagmondatai

Mondat/ tagmondat	Szöveg
Cím	<i>Az egészségügy reformjának rögzös útja.</i>
1	<i>A 2002-ben hivatalba lépett MSZP-SZDSZ koalíció első négy évében a magyar egészségügyi költségvetés kiadásainak aránya a GDP-n belül 4,3%-ról 5,1%-ra nőtt.</i>
2	<i>A növekedést azonban nem kísérte az ellátás reformja.</i>
3	<i>Másfelől a koalíció költségvetési politikájának hibái folytán 2006 nyarára az államháztartás minden területén elodázhatatlanná váltak a komoly meg-szorítások.</i>
4a	<i>Az egészségügyi ellátás reformjára ezért a források szűkítésének idején ke-rül sor,</i>
4b	<i>ráadásul ez egyszerre több területen, drasztikus lépésekben, a 2006-os vá-lasztási ígéreteknek ellentmondva és hiteltelen kormányzati kommunikáció-val övezve történik.</i>
5a	<i>Mindez alapvetően kikezdte a reform megvalósításához szükséges közbi-zalmat,</i>
5b	<i>és súlyosan megterheli mind a betegeket, mind az orvosokat.</i>

Az RSE nem az egyetlen olyan megközelítés, amely jelentőséget tulajdonít a szövegen belüli különféle kapcsolódásoknak, relációknak. MANN–THOMPSON munkájához közel áll GROSZ–SIDNER (1986) elmélete például, amely a szándék-szerkezet (intentional structure) fogalmából kiindulva egy olyan, szintén a dis-kurzusszerkezet bizonyos elemeit megragadó elméletet dolgozott ki, amely azt írja le, hogy a szövegalkotó miként képes változást okozni a befogadó kognitív állapotában. A szándékszerkezet a szövegalkotó céljait tükrözi. A szövegalkotói szándék(ok) felfogásuk szerint hierarchikus struktúrát alkotnak, a struktúra egyes elemei között pedig kétféle relációt látnak: ún. dominanciarelációt vagy elégedett-ség-precedens relációt. A GROSZ–SIDNER féle elmélet és az RSE közös pontja a szándék központi szerepe a szövegalkotásban, a MANN–THOMPSON-féle retorikai relációkra is ugyanis erős szándékoltság jellemző.

SPERBER–WILSON (1995) relevanciaelmélete is rokon megközelítésben ér-telmezi a szövegbeli relációk természetét, jelentőségét. A relevanciaelmélet sze-rint a szöveg propozíciói egymással összekapcsolódnak: relevanciaviszonyban állnak. A kommunikatív aktusok a relevanciára épülnek, amely – részben – a kon-textusból fakad (minden megnyilatkozást egy új megnyilatkozás követ, és az új megnyilatkozás az előzőhöz, valamint az általános kontextushoz való relevanciá-ján keresztül nyer értelmezést).

Bár mindkét elméletben megjelenik a relációfogalom és annak jelentősége a szövegben, szövegkoherenciában, egyik sem tér ki a relációk minőségére, típusára olyan mélységben, mint az RSE.

2. Az RSE a kontrasztív retorikai vizsgálatokban és fordításkutatásban.

Az RSE alkalmazása az elmúlt 30 év során igen sokrétűvé vált a különféle tudományterületeken (részletes bemutatásukat l. itt: TABOADA–MANN 2006a, KÁROLYY megj. a.). Keletkezése a számítógépes nyelvészethez köthető, ahol elsősorban a természetes nyelv-/szöveggenerálásnak (angolul, franciául, japánul, pl. használati útmutatók, nyomtatványok előállítására), de a hipertextgenerálásnak is eszköze. Használták ezen kívül automatikus összefoglalók előállítására (a magok összekapcsolása révén), valamint érvelés és fogalmazások géppel támogatott értékelésére (mint a koherencia egy lehetséges mérőeszközét). A szövegkutatáson, illetve diskurzuselemzésen belül a szöveg szerkezeti felépítésének alaposabb megértése céljából alkalmazzák leginkább az anyanyelvi és idegen nyelvi fogalmazási készség vizsgálatával foglalkozó elemzésekben, a műfajelemzésben, a korpusznyelvészetben, a kontrasztív retorikai vizsgálatokban és a fordításkutatásban. Az RSE-re épülő különféle vizsgálódások kiterjednek természetes és gépi úton előállított, anyanyelvi és idegen nyelvi, eredeti és fordított, írott és beszélt, párbeszédés és monologikus szövegekre éppúgy, mint különféle nyelvek, műfajok, szövegtípusok (érvelő, elbeszélő stb.) retorikai szerkezeti összevetésére. Az elemzést manuálisan vagy számítógép segítségével végzik (létezik olyan szoftver, amely képes a szövegek alapján a retorikai szerkezet vizuális reprezentációjának automatikus előállítására; l. [http://www.wagsoft.com/\[-\]RSTTool](http://www.wagsoft.com/[-]RSTTool)). A következőkben olyan kontrasztív retorikai és fordításkutatókat látunk egy-egy konkrét példát, amelyek a magyar nyelv vonatkozásában hoztak figyelemre méltó eredményeket.

MAGNUCZNÉ GODÓ (2003) az RSE-t a fogalmazási készség kontrasztív retorikai aspektusainak vizsgálatára alkalmazta. Arra a kérdésre keresett választ, hogy léteznek-e az angol és a magyar nyelvben olyan kultúrafüggő intellektuális hagyományok és ezekhez kapcsolódóan olyan konceptuális sémák, amelyek megnehezítik a magyar anyanyelvűek számára az angol-amerikai retorika bizonyos jellemzőinek elsajátítását. Elemzésének tárgyát magyar és (észak-amerikai) angol anyanyelvű egyetemi hallgatók érvelő típusú, anyanyelven megírt fogalmazásai képezték. Választása azért esett érvelő fogalmazásokra, mert kognitív szempontból általában ez a szövegtípus okozza a legtöbb nehézséget a hallgatók számára.

A kvantitatív és kvalitatív elemzések szignifikáns eltéréseket mutattak a magyar és az angol nyelvű fogalmazásokban jellegzetesen előforduló retorikai struktúra között. A retorikaistruktúra-elmélet szempontjából legmarkánsabb különbségek között említi például azt, hogy míg a magyar diákok fogalmazásaiban a domináns kapcsolódási propozíció az ENGEDMÉNY és a FELTÉTEL volt, addig az észak-amerikai hallgatók munkáiban a HÁTTÉR, az EREDMÉNY és az INDOKLÁS kapcsolódási propozíciók túlsúlya volt a jellemző.

A fogalmazások érvelő szövegek voltak, amelyek általában négy fő egységből állnak: szituáció, probléma, megoldás és értékelés. Jelentős különbséggént jelentkezik az angol és a magyar korpuszban az, hogy ezek közül a (lineáris) szuperstrukturális elemek közül a magyar fogalmazások többnyire a SZITUÁCIÓ,

míg az angol fogalmazások a HÁTTÉR kapcsolódási proposícióval kezdődtek. A kifejtési részben a magyar fogalmazásokban elsősorban a KIDOLGOZÁS, INDOKLÁS és ENGEDMÉNY relációk szerepeltek, az angol szövegekben viszont az INDOKLÁS reláció dominált és az ENGEDMÉNY reláció egyáltalán nem szerepelt. A lezárás a magyar fogalmazásokban gyakran elmaradt, míg az angol szövegekben általában jelen volt, és az ÖSSZEFOGLALÁS vagy az ÉRTÉKELES relációk túlsúlyát mutatta.

MAGNUCZNÉ GODÓ az elemzést illokúciós elemzéssel egészítette ki, hogy a kapcsolódási proposíciók azonosítását formai indikátorok is segítsék. A retorikai szerkezettel ellentétben az illokúciós elemzés eredményei azt mutatták, hogy az érvelő szándék mondatszintű megvalósulása nem tért el jelentősen az angol és a magyar korpuszban. Az elemzésből ugyanakkor egyértelműen kiderült, hogy a magyar és az észak-amerikai diákok eltérő makrostrukturális retorikai sémákkal dolgoznak. Ez magába foglalja azt a feltételezést is, hogy különböznek a két kultúra meghatározó intellektuális hagyományai. Érdekes eredménye MAGNUCZNÉ GODÓ vizsgálatainak az, hogy a különbségek ellenére a nyelvi rendszerbeli eltérések nem olyan mértékben befolyásolják az érvelés jellegét, mint a szövegszerkezetet meghatározó kulturálisan kondicionált retorikai normák.

MAGNUCZNÉ GODÓ kutatása egy igen fontos kérdést vet fel saját szakterületem, a fordításkutatás számára: ha a magyar és az angol nyelv retorikai normái ilyen eltérőek egy szövegtípuson belül, milyen stratégiát válasszon a fordító annak érdekében, hogy a célnyelvi szöveg megfeleljen a célközönség (retorikai) elvárásainak és ezáltal könnyen feldolgozható/értelmezhető legyen, de mégis ugyanazt a pozicionális tartalmat közvetítse mint a forrásnyelvi szöveg?

Bár a fordítástudományi szakirodalomban találunk utalásokat a retorikai struktúra vizsgálatának jelentőségére a funkcionális ekvivalencia megteremtésében (pl. HATIM–MASON 1990: 182, 190; NORD 1997: 32; PAPERGAJ–SCHUNBERT 1988; TIRKKONEN-CONDIT 2002) tudomásom szerint egyelőre csupán két kísérlet született az elmélet fordítási célú felhasználására (GAYOR 2008; KÁROLY 2014).

GAYOR (2008) az angol nyelvű európai uniós dokumentumok magyar fordítása során keletkező retorikai eltolódásokat vizsgálta. Azt találta, hogy a fordításokat kevésbé jellemzik retorikai szerkezeti eltolódások, de ha mégis előfordulnak, akkor főként a két nyelv közötti kulturális és nyelvi rendszerbeli különbségekből fakadnak. TIRKKONEN-CONDIT (2002: 13) kifejezetten hangsúlyozza a modell hasznosságát a fordítás folyamatának megértését célzó kutatásokban, amikor az ún. „fordítói szakértelem” szerepének és jellemzőinek feltárása a cél. Rámutat arra, hogy a fordítói szakértelem egyik fontos alkotóeleme a fordító azon képessége, amelynek eredményeként képes a szöveg egészének globális értelmezésére, vagyis képes egy ún. „makro”-szemszögből átlátni annak hierarchikus retorikai struktúráját. E képesség célzott fejlesztésére az RSE igen hatékony segítséget nyújthat a fordítóképzésben, mivel lehetővé teszi a szövegek retorikai struktúrájának feltérképezését, majd az adott szövegtípusokra vagy műfajokra jellemző strukturális sajátosságok rendszerbe foglalását és tudatosítását.

KÁROLY (2014: 144–159) a retorikai szerkezet fordítási viselkedését a sajtótermékekben mutatja be.⁴ Elemzésének célja hipotézisek alkotása a retorikai szerkezet sajtófordításban történő (re)produkciójára vonatkozóan. Leíró jellegű, feltáró vizsgálata eredményei alapján a következő alaphipotézist fogalmazta meg a retorikai szerkezet célnyelvi (re)produkciójáról: a magyar–angol sajtófordításban azonosíthatók olyan kapcsolódási propozicionális eltolódások, amelyek módosítják a forrásnyelvi szöveg retorikai szerkezetét, s következésképp a fordítás propozicionális tartalmát és mondanivalóját. Az adatok kvantitatív és kvalitatív elemzése nyomán ezt az állítást az alábbi, konkrétabb megfigyelésekkel lehetett kiegészíteni (KÁROLY (2014: 144–159):

1. A forrásszövegek és a fordítások között az őket alkotó kapcsolódási propozíciók tekintetében statisztikailag szignifikáns mennyiségi eltolódás nem azonosítható.

2. Kapcsolódási propozicionális eltolódás a fordításokban nem annyira a propozíciók száma, mint inkább azok minősége és előfordulási helye szempontjából keletkezik.

3. A forrásszövegek és a fordítások által közvetített fő retorikai funkció az ELŐKÉSZÍTÉS, a KIDOLGOZÁS és az ÖSSZEFOGLALÁS. E relációk összhangban vannak a vizsgált műfaj jellemző legfontosabb céljával, vagyis hogy felkeltse az érdeklődést, kidolgozzon egy témát (vagy leírjon egy eseményt), és/vagy közöljön egy álláspontot (vagy kritikus elemzést nyújtson). Ezekben a fő funkciókban a fordításokban nincs eltolódás.

4. Azonosítható azonban „kvalitatív” retorikai szerkezeti eltolódás a fordításokban a struktúra alacsonyabb szintjein, és ezek változtatnak a fordítások propozicionális tartalmán.

5. Kapcsolódási propozicionális eltolódások a hírszövegek eseményszerkezetének azon komponensében fordulnak elő leginkább, amely az újságírónak a cikkben leírt eseményről alkotott szubjektív véleményét, értékelését és elvárásait fogalmazza meg (kommentár komponens). Így az eltolódások által – akarva vagy akaratlanul – a fordítók módosítják e komponens propozicionális tartalmát, s ezen keresztül – alig észrevehető módon – az újságíró által közölni kívánt üzenetet.

6. A kapcsolódási propozíciók jelöltségének mértéke – a korábbi kutatások eredményeivel összhangban – nem mutat számottevő eltérést a forrás- és a célnyelvi szövegek között. A vizsgált fordításokban talált propozicionális tartalomeltolódás feltehetőleg nem nyelvi, hanem kognitív (logikai) tényezők következménye.

Mint az a fenti kutatásokból is kiderül, bizonyos kultúrák jelentős eltéréseket mutatnak abból a szempontból, hogy milyen retorikai felépítést és milyen kapcsolódási propozíciókat részesítenek előnyben vagy érzékelnek könnyebben feldolgozhatónak. Minél távolabb állnak ezek a preferenciák egymástól, a nyelv-

⁴ E fordításfajta azért különösen alkalmas korpusz a vizsgálathoz, mert a műfaj (hírszöveg) kellően „semleges” ahhoz, hogy szövegsajátságait ne befolyásolják olyan tényezők, amelyek fordítása különleges fordítói stratégiát kíván (mint például az irodalmi szövegek esztétikai jellemzői, a beszélt nyelvi diskurzus informális és spontán vonásai, az írásos tudományos műfajok formális, tervezett jellege).

tanár vagy a fordító feladata annál összetettebb. A nyelvtanulást, és különösen az idegen nyelvű szöveg befogadásának, feldolgozásának képességét nagyban segítheti, ha a nyelvtanuló megismerkedik a tanult nyelv és kultúra retorikai sajátosságaival, domináns logikai relációival és azok nyelvi megformálásának lehetséges eszközeivel. Jelentősen eltérő szerkezetű és természetű nyelvpár esetében a fordítónak is nehezebb a feladata, mivel várhatóan több változtatást kell végrehajtania a forrásnyelvi szöveg eredeti retorikai struktúráján, hogy a célnyelvi befogadók számára is követhető szerkezetű (logikájú) fordítást hozzon létre.

Összefoglalva, az RSE három szempontból járul hozzá a szöveg szerkezeti „működésének” mélyebb megismeréséhez:

1. elemzésmódszertana segítségével modellezhetővé válik a szövegek hierarchikus koncepcionális logikai/retorikai felépítése;
2. rugalmassága révén sokféle szöveg és nyelv szövegalkotási normáinak/stratégiáinak feltárására és összevetésére alkalmas;
3. mivel a koherencia egy kulcselemének, a logikai relációknak szisztematikus vizsgálatára képes, számos tudományterület számára nyújt hasznos információt, ezért számos terület eredményeit képes ötvözni és továbbvinni (pl. számítógépes nyelvészet és nyelvpedagógia, vagy műfajkutatás és fordítástudomány).

Kulcsszók: retorikastruktúra-elmélet, kapcsolódási propozíció, retorikai szerkezeti eltolódás, fordítás, kontrasztív retorika.

Hivatkozott irodalom

- GAYOR, HELÉN RONINI 2008. *Rhetorical Structure Theory in Translation Analysis*. Szakdolgozat. ELTE, Budapest.
- GROSZ, BARBARA J. – SIDNER, CANDACE L. 1986. Attention, intentions, and the structure of discourse. *Computational Linguistics* 12: 175–204.
- HATIM, BASIL – MASON, IAN 1990. *Discourse and the Translator*. Longman, Harlow.
- KÁROLY KRISZTINA 2014. A retorikai szerkezet újrateremtése a magyar–angol sajtófordításban. *Magyar Nyelv* 110: 17–29, 144–159.
- MAGNUCZNÉ GODÓ, ÁGNES 2003. *Cross-cultural Perspectives in Academic Writing. A Study of Hungarian and North American Students' L1 Argumentative Rhetoric*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- MANN, WILLIAM C. – THOMPSON, SANDRA A. 1986. Relational propositions in discourse. *Discourse Processes* 9: 37–55. <http://dx.doi.org/10.1080/01638538609544632>
- MANN, WILLIAM C. – THOMPSON, SANDRA A. 1988. Rhetorical structure theory: toward a functional theory of text organization. *Text* 8: 243–281. [http://dx.doi.org/10.1515/\[-\]text.1.1988.8.3.243](http://dx.doi.org/10.1515/[-]text.1.1988.8.3.243)
- MANN, WILLIAM C. 2005. *RST. Rhetorical Structure Theory. Relation Definitions*. [www.\[-\]sfu.ca/rst/01intro/definitions.html](http://www.sfu.ca/rst/01intro/definitions.html) (2015. 07. 07.)
- NORD, CHRISTIANE 1997. *Translating as a Purposeful Activity – Functionalist Approaches Explained*. St. Jerome, Manchester. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315760506>
- PAPEGAAIJ, BART – SCHUBERT, KLAUS 1988. *Text Coherence in Translation*. Foris Publications, Dordrecht–Providence.

- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1995. *Relevance: Communication and Cognition*. 2nd ed. Blackwell, Oxford.
- TABOADA, MARÍA TERESA – MANN, WILLIAM C. 2006a. Applications of Rhetorical Structure Theory. *Discourse Studies* 8: 567–588. [http://dx.doi.org/10.1177/\[-\]1461445606064836](http://dx.doi.org/10.1177/[-]1461445606064836)
- TABOADA, MARÍA TERESA – MANN, WILLIAM C. 2006b. Rhetorical Structure Theory: Looking back and moving ahead. *Discourse Studies* 8: 423–459. <http://dx.doi.org/10.1177/1461445606061881>
- TIRKKONEN-CONDIT, SONJA 2002. Process research: State of the art and where to go next? *Across Languages and Cultures* 3: 5–19. <http://dx.doi.org/10.1556/Acr.3.2002.1.1>

Rhetorical Structure Theory in contrastive rhetorical analyses and translation research

The study describes the most significant theoretical and methodological features of Rhetorical Structure Theory (MANN–THOMPSON 1986, 1988) in order to demonstrate how this descriptive linguistic theory manages to capture the way texts “operate”. It also reveals how research conducted in the field over the past 30 years, involving various languages and text types/genres, has complemented the theory to enhance its descriptive adequacy. The second part of the paper highlights the findings of research involving the Hungarian language in particular and relating to the fields of contrastive rhetoric and translation studies specifically.

Keywords: Rhetorical Structure Theory, relational propositions, shifts of rhetorical structure, translation, contrastive rhetoric.

KÁROLY KRISZTINA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Vele, nélküle vagy ellene?

A kortárs pragmatika és a klasszikus retorika viszonyáról a nyelvhasználat leírásában

1. Nem a nyelvtudományon, hanem a szemiotikán és a filozófián belül fogant, ma azonban a nyelvhasználat nyelvészeti kutatásának szenteli folyvást növekvő intellektuális energiái java részét a pragmatika modern diszciplínája. A legtöbb leendő nyelvésznek, így a pragmatikakutatóknak sem feltétlenül kell tanulmányaik során klasszikus retorikai kurzusokat hallgatniuk, ezért nemigen szembesülnek azzal az évezredek szellemi örökségével, amelynek bizonyos értelemben kiteljesítői anélkül, hogy tudnának róla. A pragmatikai munkákban, ha vannak egyáltalán utalások a klasszikus retorika belátásaira, azok – kevés, de figyelemre méltó kivétellel – a pontos forrás megjelölését mellőzve majdnem mindig kimerülnek valamilyen általánosításban, mint azt ADAMIK (1998: 8–9) a stilisztikai és a szövegtani szakirodalomban ugyancsak tapasztalta. Még a legnevesebb szerzőknél is egészen felszínes megállapításokat olvashatunk. GRICE (1989/2011) például, saját munkásságára visszatekintve, az alábbi gondolatot szövi bele gyűjteményes kötetének 1987-ben, halála előtt egy évvel írt utószavába: „Végül számításba kell vennünk az egyéni és az összehangolt cselekvések közötti különbségtételt. Nyilvánvalónak tekintem, hogy amennyiben az implikátúra jelenléte a társalgási cselekvés egyik vagy másik fajtájának természetén múlik, akkor inkább az összehangolt, mint az egyéni beszéd előállításának természetén fog múlni. Az igazi monológok mentesek a beszélő implikációitól” (GRICE 1989/2011: 324).

Hogy milyenek GRICE szerint az „igazi monológok” (genuine monologues), nem tudhatjuk, de hogy a szónoki beszédek ugyanúgy bővelkednek implikátúrákban, mint az „összehangolt társalgások” (concerted talking), és ezzel a klasszikus retorika – noha más fogalmi rendszert alkotott – tökéletesen tisztában volt, azt jól illusztrálja a következő idézet: „Sűrűn alkalmazzon különféle névátviteleket is, mert ezek hasonlóságuk segítségével átröppentik a képzeletet egyik fogalomról a másikra, majd újra vissza, és ide-oda rebentik; a gondolkodás e villámgyors cikázása már magában véve is gyönyörködtető. [...] szavainak olyan értelmet adjon, mely homlokegyenest ellenkező, mint szó szerinti értelmük; [...] gyakran többet sejtessen hallgatóival, mint amennyit kimond” (CICERO: A szónok, 39.134–40.139; l. CICERO /2012: 651–653).

Nélkülöz minden alapot a relevanciaelmélet képviselőinek az a fejtegetése is, amely egyenes fejlődési vonalat vázol fel a kommunikáció kódszerű felfogásától – ez ARISZTOTELÉSZTől a modern szemiotikáig és kibernetikáig ívelne – az ún. következtetési modellen (pl. GRICE 1975, 1989/2011) át az előbbi kettőt egymással ötvözni képes osztenzív-következtetési kommunikációértelmezésig (SPERBER–WILSON 1986/1995: 1–64). Ha a kódmodell szerint a kommunikáció

nem egyéb, mint a jelek, jelsorok konvencionális jelentésének kódolása és következtetési műveleteket nem alkalmazó dekódolása, ARISZTOTELÉSZT (és általában a klasszikus retorikát) tévedés ennek híveként említeni. Bizonyíték erre maga a Rétorika, amelyben ARISZTOTELÉSZ kulcsszerepet tulajdonít az enthümémáknak, nem beszélve a metaforáról, a hasonlatról és a túlzásról, amelyek mibenlétét megint csak nem lehet a SPERBER és WILSON által körülírt kódmodell keretein belül meghatározni: „Amikor sok hasonló esettel bizonyítjuk, hogy valami úgy van, az a dialektikában indukció, a retorikában példa. Amikor pedig bizonyos dolgokból más, rajtuk kívül eső dolgok következnek azért, mert azok általában vagy többnyire olyanok, ezt a logikában szillogizmusnak, a retorikában enthümémának nevezzük. [...] Az enthümémának kevés állításból kell állnia, gyakran kevesebből, mint az első szillogizmus, mert ha valamelyik közülük ismeretes, nem kell megemlíteni, a hallgató maga hozzáteszi. Például, ha azt akarjuk kifejezni, hogy Dórieusz olyan versenyben győzött, amelyben a díj koszorú volt, elég azt mondani, hogy az olimpián győzött. Nem kell hozzátenni, hogy az olimpiai játékok díja koszorú, hiszen ezt mindenki tudja. [...] A hasonlat is metafora, mert csak egy kicsit különbözik tőle; hiszen amikor a költő azt mondja Akhilleuszról: »miként egy oroszán, előretört« – ez hasonlat, amikor pedig azt: »az oroszán előretört« – metafora. Mivel mindketten bátrak, névátvitellel oroszlánnak nevezte Akhilleuszt» (ARISZTOTELÉSZ: Rétorika, 1356b–1357a, 1406b; l. ARISZTOTELÉSZ /1999: 34–35, 146).

Nem kellőképpen tájékozott a klasszikus retorikában HORN (2004) és HUANG (2011) sem, akik egy-egy áttekintő könyvfejezetben tárgyalják az implikátúra fogalmát. HORN – leszögezve, hogy az implikátúra a beszélő által közölni szándékolt jelentésnek (what is meant) a mondott jelentésen (what is said) túli része – a Kr. u. 4. századig vezeti vissza a mondott és a szándékolt jelentés, ebből következően pedig a mondott és az implikált jelentés közötti eltérés felismerését SERVIUSra és DONATUSra utalva, akik a litotész alakzatáról azt írták, hogy vele kevesebbet mondunk, de többet fejezünk ki („minus dicimus et plus significamus”; HORN 2004: 3). SERVIUS és DONATUS nevesítése, ahogyan az a fejezet hivatkozásaiból kiderül, HOFFMANN-nak (1987: 28–29) köszönhető; a régebbi jelentős retorikai munkák közül HORN (2004: 14) egy helyen hivatkozik ugyan QUINTILIANUSra, de a kézikönyv irodalomjegyzékébe elfelejti felvenni a Szónoklattan. HUANG (2011: 407) „legalább” a Kr. e. 1. századra menne vissza, futólag említve egy bizonyos DIONYSIUST (aki alighanem DIONYSIOS HALIKARNASSEUS; vö. ADAMIK 1998: 147–167). Érdekes felidézni a C. Herenniusnak ajánlott retorikát a Kr. e. 80-as évekből, amely a következtetésen alapuló ügyállásról a törvényen alapuló ügyállásra rátérve arról értekezik, hogy egy szöveg – legyen az törvény, végrendelet, szerződés vagy bármiféle, az ügyel kapcsolatos okirat – írójának szándéka olykor nem egyezik a leírt szöveggel. Ilyenkor tetszés szerint érvelhetünk a szövegben leírtak vagy a szövegnek tulajdonított értelmezés mellett. Az előbbi esetben „tegyük nevetségessé és cáfoljuk meg azt az értelmezést, amelyet az ellenfelek kieszeltek és a szövegnek tulajdonítottak”, míg az utóbbi esetben először

„dicsérjük a szövegező szakértelmét és rövidegét, hogy csak annyit írt, amennyi szükséges; azt, amit írás nélkül is meg lehet érteni, nem tartotta szükségesnek leírni. Azután jelentsük ki, hogy a rágalmozó szokása az, hogy a szavakat és a betűket követi, de nem veszi figyelembe a szándékot. [...] Ezután soroljunk fel olyan bírói döntéseket, amelyek a szándékot részesítik előnyben a szöveggel szemben; majd olvassunk fel és értelmezzünk olyan röviden megfogalmazott törvényeket és szerződéseket, amelyekben a szövegező szándékát kell figyelembe venni. Az általános érv az ellen szól, aki egy szövegre hivatkozik, de a szövegező szándékát nem értelmezi” (CORNIFICIUS: A C. Herenniusnak ajánlott retorika, 2.9.13–14; I. CORNIFICIUS /1987: 109–111).

HUANG (2011: 402) az előfeltevés (preszuppozíció) fogalmának gyökereit a középkori filozófus, PETRUS HISPANUS munkásságáig tudja visszavezetni. A terminus technicust még nem használta, de a jelenségre már felfigyelt CORNIFICIUS is: „Úgy tudjuk röviden előadni az ügyet, ha [...] kimenetelét úgy fogalmazzuk meg, hogy az előtte történtek is világosak legyenek, még ha elhallgattuk is azokat: például, ha azt mondanám, hogy vidékről tértem vissza, ebből megértenék azt is, hogy odautaztam” (CORNIFICIUS: A C. Herenniusnak ajánlott retorika, 1.9.14; I. CORNIFICIUS /1987: 81).

A *visszatér* olyan ige, amely három egymást követő állapottal (pl. A_1 : Budapesten vagyok, A_2 : vidéken vagyok, A_3 : Budapesten vagyok) és két ellentétes irányú mozgással (Budapestről vidékre, ill. vidékről Budapestre) jellemezhető (KIEFER 1983: 182–187). Előfeltevése, hogy volt egy korábbi mozgás (Budapestről vidékre), s így létezett egy A_1 állapot.

2. A nemzetközi pragmatikai szakirodalomban a következő nézetek alakultak ki és állnak egymással vitában a pragmatika és a klasszikus retorika lehetséges viszonyáról:

1. A klasszikus retorika elavult rendszerezés, elméleti szempontból érdektelen, nincs érvényes mondanivalója a (kognitív) pragmatika számára (SPERBER–WILSON 1990/2006; REBOUL–MOESCHLER 1998/2000: 195–217; VEGA MORENO 2007; WILSON–SPERBER 2012: 84–145).

2. A két terület jól kiegészíti egymást; ahol a pragmatika véget ér, ott lép elő a retorika, ketten együtt adhatnak számot a beszélői szándékokról és azok megértéséről (GU 1994; LIU–ZHU 2011).

3. A klasszikus retorika és a pragmatika érdeklődési köre részben fedi egymást, ezért célszerű kombinálni, „összeházasítani” őket (LEECH 1983; DASCAL–GROSS 1999; ILIE 2009, 2010; KELLER 2010; NEMESI 2013a).

Ahogy a nevek jelzik, az 1. nézetet a relevanciaelmélet képviselői vallják magukénak. Túl a kódszerű nyelv- és kommunikációfelfogás alaptalan vádján, az érvelés lényege, hogy a retorika a hosszú évszázadok alatt leszűkült az elokúció tanára, és annak anyagát lényegében változatlanul, fogalmi újragondolás nélkül örököltette tovább generációról generációra. A retorikai meghatározások szerintük pontatlanok, az osztályozás pedig hibás: sem a szó szerinti és a nem szó szerinti

jelentés, sem a trópus és a gondolatalakzat, sem a trópusokon belül a metafora és az irónia értelmezése nem helytálló. S ha már a trópus központi kategóriája is meginog a metafora és az irónia teljesen eltérő voltának esetleges bizonyításával, a retorikának nem marad tulajdonképpeni tárgya, amelyet tanulmányozhatna vagy taníthatna (SPERBER–WILSON 1990/2006: 350; WILSON–SPERBER 2012: 96). Közelebbről megvizsgálva a relevanciaelméleti elemzéseket, kiderül, hogy a metafora lényegileg különbözik azoktól a nyelvi jelenségektől, amelyekkel SPERBER és WILSON rokonságba igyekszik állítani (NEMESI 2009: 87–100), ami pedig iróniadefiníciójukat illeti, az részlegesebb, mint QUINTILIANUSÉ (KOMLÓSI 2007–2008). Ráadásul a retorika jóval több a trópusok és alakzatok osztályozásánál, így nincs miért féltetni attól, hogy nem lesz kutatni- és tanítanivalója.

Nagyvonalúbb a retorikával szemben a klasszikus interdiszciplináris kapcsolatot felvázoló 2. nézet, egyszersmind korlátozva a pragmatika hatáskörét. GU (1994) a társalgási interakció egymásra épülő szintjeiről és kétféle együttműködésről beszél: pragmatikai és retorikai együttműködésről. A pragmatikai együttműködés az interakció alacsonyabb szintjein zajlik (hajlandóság egymás meghallgatására, üzenetküldés – interpretálás), és nagyjából biztosra vehető, mert rendszerint nem függ a beszélők céljaitól és a szituációtól. A retorikai együttműködés az interakció magasabb szintjein valósul meg (információcsere egymás céljainak elfogadásával, a partner óhajának teljesítése), és kevésbé garantálható. Egy konfliktusos szituáció, például rendőrségi kihallgatás során a pragmatikai együttműködés általában megvalósul (a gyanúsított megérti a kihallgató megnyilatkozásait, és válaszol is), a retorikai együttműködés viszont nem feltétlenül (a gyanúsított sokszor nem mutat együttműködést a kihallgató ügyfeltáró céljait illetően). Bármilyen közvetlen vagy közvetett kérdés megértése pusztán pragmatikai, teljesítése viszont már retorikai együttműködést jelent. Kérdés azonban, hogy GRICE (1975) együttműködési alapelve eredetileg melyik szintre vonatkozik, és hogy megelégszik-e a pragmatika a GU által körvonalazott alacsonyabb szintű együttműködésnek a tanulmányozásával. A kutatás mai gyakorlatát tekintve a második kérdésre határozott nemmel felelhetünk.

LIU és ZHU (2011) az együttműködő társalgást mint pragmatikai alaphelyzetet szembeállítja a retorikai alaphelyzettel, amelyben a taktikus beszélő és a gyanakvó hallgató(ság) önszántából nem működik együtt. A grice-i együttműködési alapelvnek (Cooperative Principle, rövidítve: CP) szerintük megvan a retorikai megfelelője, amelyet nemegyetműködési alapelvnek (Non-Cooperative Principle, rövidítve: NCP) neveznek el, és így fogalmazzák meg: „Amikor belekezdesz a mondandódba, ne feltételezd, hogy a másik fél önként együttműködik majd az általad óhajtott hatásnak vagy eredménynek az elérésében. Amikor a másik fél belekezd a mondandójába, soha ne feltételezd, amikor válaszolsz, hogy önként együttműködik veled abbéli erőfeszítésedben, hogy a te nézőpontod érvényesüljön, és a végeredmény a te igényeidnek feleljen meg”. Az NCP maximái – külön a beszélőre, és külön a hallgatóra vonatkoztatva – szintén a grice-i mintát követik:

1. táblázat

A nemegyüttműködési alapelvhez tartozó maximák
(LIU–ZHU 2011: 3411–3412)

	A beszélő számára	A hallgató számára
A mennyiség maximái	Ne mondj kevesebbet az elérni kívánt hatás érdekében a szükségességénél!	Ne engedj többet a beszélőnek annál, mint amit kényszer nélkül elfogadhatónak érzel!
A minőség maximái	Csak azt mondd, amit a partnered igaznak, értékesnek hisz, vagy elhitethető vele!	Csak akkor fogadd el a beszélő mondanivalóját, ha nincs kétséged annak igaz és értékes volta felől!
A viszony maximái	Csak azt mondd, ami releváns vagy relevánssá tehető a partner számára!	A beszélőnek csak azokat a megjegyzéseit vedd figyelembe, amelyeket relevánssá tartasz!
A mód maximái	Igazítsd a beszédmódodat a partnerhez és a kommunikációs helyzethez!	Csak akkor vedd komolyan a beszélő mondandóját, ha a beszédmódját megfelelőnek találod!

A rétor közönsége azonban nem mindig tanúsít kritikus hozzáállást: lehet lelkes pártoló, a képviselt ügy feltétlen híve (a mediatizált nyilvánosság korában ez részben rendezvényszervezési kérdés), és a társalgók sem naiv együttműködők, ha úgy érzik, a partner érdekei ellentétesek az övéikkel. Következésképp a CP és az NCP, illetőleg ezek maximáinak eltérő iránymutatása nem jelöl ki világos választóvonalat a pragmatika és a retorika között.

LEECH (1983), a 3. nézet legkorábbi változatának kidolgozója a társalgást eleve retorizáltnak tartja abban az értelemben, hogy a nyelvhasználók hatékonyságra, hatásosságra töreksenek, akárcsak a szónokok, a meggyőzési szakemberek és az írók, költők. Nem kell ezért meglepődnünk azon, hogy az irónia, a túlzás vagy a litotész jól ismert retorikai-stilisztikai alakzatait a hétköznapi kommunikációban is sűrűn tetten érjük (vö. NEMESI 2009). Ugyanakkor inkább pragmatikai elméletről van nála szó, amely keveset merít a retorika tudásanyagából. Olyan célirányos beszédhelyzetek lebegnek a szeme előtt, amelyekben a beszélő azért használja a nyelvet, hogy valamilyen hatást váltson ki általa a hallgatóban (LEECH 1983: 15). Kétféle retorikát különböztet meg: személyközit és szövegretorikát. Mindkettőt alapelvek és alájuk rendelt maximák vezérlik, amelyek kijelölik a kommunikatív viselkedés társadalmi korlátait. Megnyilatkozásaink retorikai erejét színté pontosan az határozza meg, hogy mennyire tartjuk be ezeket az alapelveket és maximákat egymáshoz képest. A személyközi retorika fő szabályozó tényezői az együttműködés és az udvariasság, a csak igen vázlatosan kimunkált szövegretorikáé pedig a feldolgozhatóság, a világosság, a gazdaságosság és a kifejezőerő. Végeredményben a retorika pragmatikába olvasztására tett kísérletként is értékelhetjük LEECHnek azt az elképzelését, hogy a retorikai erő és az illokúciós erő (l. beszédaktus-elmélet) együtt adja a megnyilatkozás pragmatikai erejét.

A retorikai erőt voltaképp perlokúciós erőnek is nevezhetnénk, jobban ragaszkodva a beszédaktusok pragmatikájához. Vegyük például azt a különös esetet, amikor a Román Kommunista Párt 12. kongresszusán, 1979 novemberében egy magas rangú pártvezető, Constantin Pârvulescu váratlanul szót kért, és azzal vádolta meg (illokúció) – nem alaptalanul – Nicolae Ceaușescu pártfőtitkárt, hogy mindent előre megszervezett saját újraválasztása érdekében (FRUMUȘELU–ILIE 2010). Ez a közjáték meglehetősen zavart keltett a teremben, ami a főtitkár viselkedésén is meglátszott (perlokúció). Némi hezitálás után három Pârvulescut támadó és Ceaușescut dicsőítő (illokúció) felszólaló igyekezett – több-kevesebb sikerrel – eloszlatni (perlokúció) a kínos hatást, amelyet Pârvulescu beszéde előidézett. Vagy utalhatunk a cáfolásra is, amely illokúciós aktusként és a retorikai érvelés részeként egyaránt elemezhető (pl. a parlamenti diskurzusokban: ILIE 2009), és az udvarias visszautasításra, amelynek megvannak a maga kulturálisan meghatározott retorikai mintái (pl. a régi kínai levelekben: KÁDÁR 2012). Bárhogyan nézzük, a retorikai és a pragmatikai szempontok, fogalmak átszövik egymást. A beszélők közös és ütköző céljai, a nyelvhasználati konvenciók betartása vagy be nem tartása, az arculatfenyegető, arculatvédő vagy arculaterősítő beszédaktusok mind-mind beágyazódnak a makroszintű retorikai argumentációba (ILIE 2010), ugyanakkor meg is adhatják annak lényegi karakterét, azaz makroszintre emelkedhetnek.

Ha a megértés és a megismerés folyamatait állítjuk a középpontba, hasonló tanulságra jutunk: mindenfajta retorikai hatás pragmatikai következtetések révén keletkezik, legyen szó akár az értelemre (logosz), akár az erkölcsi érzékre (éthosz), akár az érzelmekre (pathosz) irányuló befolyásról (DASCAL–GROSS 1999). Ebből a megfontolásból ötvözi KELLER (2010) is a klasszikus retorikát a pragmatikával Shakespeare Othellójának egyik kulcsjelenetét felidézve, amelyben Jago elkezd táplálni Othello féltékenységét olyan implikaturákkal, amelyeket a félbeszakítás (gör. *aposziópészisz*, lat. *reticentia*), a mellőzés (gör. *paraleipszisz*, lat. *praeteritio*) és az Othello szavait visszhangzó sejtelmes ismétlés (gör. *anadiplószisz*, lat. *reduplicatio*) gondolatalakzatai hívják elő. Egészen más Hofi Géza Kádár-korszakbeli politikai kabarészínházának világa, ám ami implikaturáinak retorikai palettáját illeti, az csak még színesebb: a trópusoktól az allúzióig és a költői kérdésen át sok egyéb mellett egészen a színlelésig és a beszéltetésig terjed, néhány szóalakzatot is magába olvasztva (NEMESI 2013b, 2014).

3. Valójában a grice-i „társalgási” maximák és az implikatura fogalma is közvetlenül levezethető a klasszikus retorikából. Nézzük meg, mik az elbeszélésnek, a szónoki beszéd – bevezetés utáni – második fő szerkezeti egységének „maximái” CORNIFICIUSnál (1.9.14–15; I. CORNIFICIUS /1987: 81):

a) „Az elbeszélésben három követelménynek kell meglennie: a rövidségnek, a világosságnak és a valószerűségnek” (vö. grice-i mód, minőség);

b) „Ügy tudjuk röviden előadni az ügyet, ha onnan kezdjük, ahonnan szükségesnek látszik, s nem a legelejétől akarjuk felidézni; ha a részleteket mellőzve a főbb mozzanatokat mondjuk el” (vö. grice-i mennyiség);

c) „ha nem kalandozunk el a megkezdett tárgytól” (vö. grice-i relevancia);

d) „Akkor adjuk elő világosan az ügyet, ha azt, ami előbb történt, előbb mondjuk el, vagyis megtartjuk az eseményeknek azt az időbeli sorrendjét, ahogy azok végbementek, vagy véleményünk szerint végbemehettek” (vö. grice-i mód).

Ugyanezt ismétli CICERO A feltalálásról című művében (1.20.28–21.30; 1. CICERO /2012: 101–102), és taglalja QUINTILIANUS is Szónoklattanában (4.2.31–65; QUINTILIANUS /2008: 296–301), aki szerint különösen ISZOKRATÉSZ követői kívánják meg, hogy az elbeszélés világos, rövid és valószínű legyen. A retorika stílusánál ADAMIKNÉ JÁSZÓ (2013: 28) az illőség (aptum) elvét LEECH (1983) udvariassági alapelveivel állítja párhuzamba.

Az implikátúra három retorikai alapfogalomból bontható ki: az enthüméből, a trópusból és a gondolatalakzathoz (NEMESI 2012, 2013a). Az érveléseméleti kutatásban elterjedtebb szakszó az arisztotelészi enthüma, néhányan azonban észrevették, hogy valamiképpen érintkezik az implikátúrával (pl. JACKSON–JACOBS 1980; VAN EEMEREN–GROOTENDORST 1984; ACZÉL 2004; WALTON 2008). Első pillantásra vonzónak látszik az a gondolat, hogy az enthüma hiányzó premisszáját vagy konklúzióját implikátúrával egészítjük ki. A relevanciaelmélet, bár következtetési folyamatokat modellez, nem használja az enthüma terminust, hanem kétféle implikátúrát különböztet meg: implikált premisszát és implikált konklúziót (SPERBER–WILSON 1986/1995: 194–195). A kettő természetesen nem zárja ki egymást. SPERBER és WILSON alábbi példájában Mary válaszát a klasszikus retorika és az érvelésemélet képviselői enthümaként elemeznék:

(1) Peter: *Would you drive a Mercedes?*

‘Vezetnél egy Mercedest?’

Mary: *I wouldn't drive any expensive car.*

‘Semmilyen drága autót nem vezetnék.’

Az implicit premissza az, hogy a Mercedes drága autó, az implicit konklúzió pedig az, hogy Mary nem vezetne Mercedest. Ezek tehát tekinthetők egy enthüma implicit összetevőinek, avagy – SPERBER és WILSON szerint – implikátúráknak.

Megtartva GRICE (1975: 43–44, 1989/2011: 29) eredeti szóhasználatát, implicit premisszánk és konklúzióink nem implikátúra, hanem implikátum; az implikátúra terminus az implikátumok levezetésének folyamatára (implikálás) vonatkozik, nem annak eredményére, vagyis igen közel áll ahhoz, amit a retorika, az érvelésemélet és az informális logika szakirodalmában enthümának neveznek. Ez olyan fogalmi átfedés, amely a klasszikus retorikát és a grice-i pragmatikát kombináló pragmaretorikában mindenképpen tisztázásra szorul. Az egyik lehetőség, hogy az enthüma szélesebb fogalom: nemcsak az implikátúrákat, hanem az előfeltevéseket, sőt a nem csonka retorikai szillogizmusokat is felöleli (1. ADAMIK 2004: 59–70; ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2013: 28), és implikátúrán az implikátumokat kell értenünk. A másik lehetőség, hogy egymáshoz igazítva új-

radefiniáljuk az enthümémát és az implikatúrát: az előbbi implicit premissza, az utóbbi implicit konklúzió levezetését igénylő következtetés, míg az előfeltevés velük szemben a mondott jelentéshez (what is said) tartozik, hiszen nem lehet kontradikció nélkül törölni (l. NEMESI 2012, 2013a). Függetlenül attól, melyik megoldás szimpatikusabb a kettő közül valakinek, Mary válasza az (1)-ben enthümematikus implikatúra. Maradnak azonban így is nyitott kérdések – például az ún. konvencionális és az általánosított társalgási implikatúrák státusa (vö. LEVINSON 2000; POTTS 2005). Mindenesetre a második lehetőség fényében CICE-RO (2a) példája (A feltalálásról, 1.40) implikatúra, GRICE-é (2b) enthüméma lenne (l. CICE-RO /2012: 121; GRICE 1975: 44):

- (2) a) *Ha szült, nem lehet szüz, márpedig szült.*
(Implicit konklúzió: az illető nem szüz.)
- b) *He is an Englishman; he is, therefore, brave.*
'Ő angol, tehát bátor.' (Implicit premissza: az angolok bátrak.)

A trópusokat GRICE (1975) az első minőségi maxima kihasználásaként fogja fel, de csak azok a trópusok implikatúratermészetűek, amelyek átvitt jelentése (még) nem konvencionálizálódott (l. NEMESI 2009: 55–65, 2012: 258–261, 2013a: 139–143). A retorika – mint a szónoki beszéd díszzeit – elsősorban az ilyen, nem hétköznapi, nem konvencionális jelentésű trópusokat tanulmányozza. Mivel egy sor gondolatalakzat is implikatúrát hordoz (l. NEMESI 2012: 261–268, 2013a: 143–148), a retorikának érdemes lenne felülvizsgálnia a gondolatalakzatok osztályozását a grice-i elmélet szemszögéből (vö. DASCAL–GROSS 1999), a pragmatika pedig az implikatúra fajtáinak és a felismerésüket segítő nyomoknak az azonosításában veheti nagy hasznát a gondolatalakzatok retorikai fejezetének (vö. NEMESI 2013b, 2014). A két fogalom közötti kapcsolat az emfázisnak vagy emphasisznak nevezett gondolatalakzat klasszikus meghatározásaiban a legnyilvánvalóbb: „Az emfázis olyan alakzat, amely többet sejtet annál, mint amit szóval kimond. Formái a túlzás, kétértelműség, következményre utalás, félbeszakítás és hasonlítás” (CORNIFICIUS: A C. Herenniusnak ajánlott retorika, 4.53–54.67; l. CORNIFICIUS /1987: 285). Valamint: „Az *emphaszisz* is az alakzatok közé tartozik, amikor valamely kijelentésből valamiféle rejtett értelem is előbukkan [...] Ezzel rokon vagy azonos az az alakzat, amely napjainkban a leghasználatosabb. Most rá is kell ténnem, mert részint a leggyakoribb, részint – úgy hiszem – a leginkább elvárják a szónoktól. Lényege, hogy nem mondjuk ki azt, amit mások tudomására akarunk hozni, csak sejtetjük. De nem is az ellenkezője annak, amit mondunk, mint az ironia esetében, hanem olyan rejtett értelem, amelyet a hallgatóságnak kell kitalálnia” (QUINTILIANUS: Szónoklattan, 9.2.64–65; l. QUINTILIANUS /2008: 587).

QUINTILIANUS szerint saját korában (Kr. u. 1. század vége) szinte egyedül ezt tartották alakzatnak, s innen származik az alakzatos beszéd elnevezés. Egy fejezetel előbb ZOILÓSZ (Kr. e. 285–247) görög rétorra is hivatkozik, aki „csak azt tekintette alakzatnak, amivel mást színlelünk, mint amit mondunk” (QUINTILIANUS:

Szónoklattan, 8.1.14; I. QUINTILIANUS /2008: 567). Ezek után nem valószínű, hogy tévednénk, ha kijelentjük: a klasszikus retorika a legfontosabb gondolatalakzatnak az implikaturát tartotta, bár nem így nevezte, és nem tudta elég pontosan elhatárolni a többi gondolatalakzattól és a trópusoktól.

Kulcsszók: retorika, pragmatika, pragmaretorika, társalgási maximák, implikatura, előfeltevés, enthüméma, trópus, alakzat, gondolatalakzat.

Hivatkozott irodalom

- ACZÉL PETRA 2004. Retorika és meggyőzés. In: ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA, *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest. 251–429.
- ADAMIK TAMÁS 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*. Seneca Kiadó, Budapest.
- ADAMIK TAMÁS 2004. Az ókori retorika. In: ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA, *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest. 15–122.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- ARISZTOTELESZ /1999. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Telosz Kiadó, Budapest.
- CICERO /2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- CORNIFICIUS /1987. *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DASCAL, MARCELO – GROSS, ALAN G. 1999. The marriage of pragmatics and rhetoric. *Philosophy and Rhetoric* 32: 107–130. <http://dx.doi.org/10.1353/par.1999.0001>
- FRUMUŞELU, MIHAI DANIEL – ILIE, CORNELIA 2010. Pseudo-parliamentary discourse in a Communist dictatorship: Dissenter Pârvulescu vs. dictator Ceauşescu. *Journal of Pragmatics* 42: 924–942. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2009.08.016>
- GRICE, HERBERT PAUL 1975. Logic and conversation. In: COLE, PETER – MORGAN, JERRY L. eds., *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York. 41–58.
- GRICE, HERBERT PAUL 1989/2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GU, YUEGUO 1994. Pragmatics and rhetoric: A collaborative approach to conversation. In: HERMAN PARRET ed., *Pretending to Communicate*. Walter de Gruyter, Berlin. 173–195. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110847116.173>
- HOFFMANN, MARIA 1987. *Negatio Contrarii: A Study of Latin Litotes*. Van Gorcum, Assen.
- HORN, LAURENCE R. 2004. Implicature. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY eds., *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford. 3–28.
- HUANG, YAN 2011. Types of inference: Entailment, presupposition, and implicature. In: BUBLITZ, WOLFRAM – NORRICK, NEAL R. eds., *Foundations of Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin–Boston. 397–421. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110214260.397>
- ILIE, CORNELIA 2009. Strategies of refutation by definition: A pragma-rhetorical approach to refutations in a public speech. In: VAN EEMEREN, FRANS H. – GARSSSEN, BART eds., *Pondering on Problems of Argumentation*. Springer, Dordrecht. 35–51. http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4020-9165-0_4

- ILIE, CORNELIA 2010. Identity co-construction in parliamentary discourse practices. In: ILIE, CORNELIA ed., *European Parliaments under Scrutiny*. John Benjamins, Amsterdam. 57–78. <http://dx.doi.org/10.1075/dapsac.38.04ili>
- JACKSON, SALLY – JACOBS, SCOTT 1980. Structure of conversational argument: Pragmatic bases for the enthymeme. *Quarterly Journal of Speech* 66: 251–265. <http://dx.doi.org/10.1080/00335638009383524>
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2012. Historical Chinese politeness and rhetoric: A case study of epistolary refusals. *Journal of Politeness Research* 8: 93–110. [http://dx.doi.org/10.1515/\[-\]pr-2012-0006](http://dx.doi.org/10.1515/[-]pr-2012-0006)
- KELLER, STEFAN D. 2010. Combining rhetoric and pragmatics to read *Othello*. *English Studies* 91: 398–411. <http://dx.doi.org/10.1080/00138381003647574>
- KIEFER FERENC 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2007–2008. Az iróniakutatás elméleti dilemmái a pragmatikában. *Nyelvtudomány* 3–4: 95–128.
- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- LEVINSON, STEPHEN C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. MIT Press, Cambridge (MA).
- LIU, YAMENG – ZHU, CHUNSHEN 2011. Rhetoric as the *Antistrophos* of pragmatics: Toward a “competition of cooperation” in the study of language use. *Journal of Pragmatics* 43: 3403–3415. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2011.07.010>
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2012. Retorika és pragmatika: az implikátúra fogalmának klasszikus gyökerei. *Magyar Nyelvőr* 136: 249–272.
- NEMESI, ATTILA L. 2013a. Implicature phenomena in classical rhetoric. *Journal of Pragmatics* 50: 129–151. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2013.02.004>
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2013b. „A nagy vörös óriás föl fog robbanni”: az implikátúrák mint a politikai humor kellékei Hofi Géza szilveszteri műsoraiban. In: VARGHA KATALIN – T. LITOVKINA ANNA – BARTA ZSUZSANNA szerk., *Sokszínű humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 35–49.
- NEMESI, ATTILA L. 2014. “The big red giant will explode”: Géza Hofi’s political implicatures from the happiest barracks in the socialist camp. *European Journal of Humour Research* 2: 31–49.
- POTTS, CHRISTOPHER 2005. *The Logic of Conventional Implicatures*. Oxford University Press, Oxford.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK TAMÁS. Kalligram, Pozsony.
- REBOUL, ANNE – MOESCHLER, JACQUES 1998/2000. *A társalgás cselei*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford.
- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1990/2006. Retorika és relevancia. *Helikon* 52: 337–350.

- VAN EEMEREN, FRANS H. – GROOTENDORST, ROB 1984. *Speech Acts in Argumentative Discussions*. Floris, Dordrecht.
- VEGA MORENO, ROSA E. 2007. *Creativity and Convention: The Pragmatics of Everyday Figurative Speech*. John Benjamins, Amsterdam. <http://dx.doi.org/10.1075/pbns.156>
- WALTON, DOUGLAS N. 2008. The three bases for the enthymeme: A dialogical theory. *Journal of Applied Logic* 6: 361–379. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jal.2007.06.002>
- WILSON, DEIRDRE – SPERBER, DAN 2012. *Meaning and Relevance*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139028370>

With, without, or against one another?

On the relationship between modern pragmatics and classical rhetoric in the study of language use

The article addresses the issue of whether today's pragmatics should dissociate itself from, collaborate with, or combine its theory and terminology with, the key insights of classical rhetoric. First, it is illustrated that pragmaticists tend to oversimplify or neglect the intellectual heritage of ancient rhetoric, which can lead to serious misconceptions. Second, approaches to the relationship between pragmatics and rhetoric, gathered from the pragmatics literature, are classified into three groups, and it is argued that there is no sharp borderline between the two fields, so the best alternative is to amalgamate them in the description and explanation of language use. Third, a brief investigation of some classic citations shows that Grice's conversational maxims and the notion of implicature can be derived directly from the works of Aristotle and the great Roman rhetoricians.

Keywords: rhetoric, pragmatics, pragma-rhetoric, conversational maxims, implicature, pre-supposition, enthymeme, tropes, figures of speech, figures of thought.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Retorika és kommunikációkutatás

A régi tudomány új nézőpontjai

1. Prológus. WAYNE C. BOOTH örökíti meg – *The Rhetoric of Rhetoric* című művének előszavában – azt az 1960-ban megtörtént esetet, amikor az oxfordi egyetemen, egy előadást követő fogadáson beszédbe elegyedett egy kollégával. Megkérdezte tőle, melyik tudományterületen dolgozik. „18. századi irodalommal foglalkozom” – válaszolta az új ismerős –, „és ön?” Booth erre rávágta: „Én leginkább retorikával, miközben persze a nyelvészekhez tartozom. Éppen most igyekszem befejezni a *Rhetoric of Fiction* című könyvemet.” Az irodalmárprofesszor megvetően végigmérte, miközben rosszállóan felkiáltott, „Retorika!”, majd hátat fordított, és köszönés nélkül távozott (BOOTH 2004: VIII).

Több mint fél évszázad telt el a fenti találkozás óta. A világ nyugatibb felén a haragos oxfordi irodalmárnak ma nagyon sokszor volna megrökönyödnivalója, hiszen számos konferencia, megjelenő kötet bizonyítja, hogy egyre többen látnak fontos tudományos kihívásokat és értékes válaszokat a retorika művelésében, vizsgálatában. A szociálpszichológiát a retorika felől újra-felfedező MICHAEL BILLIG már 1987-ben, *Arguing and Thinking* című könyvében arról ír, hogy bár a retorikának minduntalan meg kell küzdenie tudományos hitelességéért, tagadhatatlanul „ébredezik, és kezd visszatérni az elméleti gondolkodás érdeklődési körébe mint a kommunikáció legrégebbi tudománya” (BILLIG 1987: 34). Közép-Európában azonban még mindig meglepő, de tudományos értelemben legalábbis marginális, ha valaki retorikával foglalkozik. Mert kevés terminus van, amely a közéletben ennyit szerepelne, de még kevesebb, amelynek szinte csak negatív konnotációját ismerné a szélesebb laikus és a szűkebb tudományos közönség. A retorika, negyed évszázaddal a szabad közélet hazai újjászületése után is vegyes fogadtatásban részesül itthon, de Horvátországban, Lengyelországban, Szlovákiában, a Cseh Köztársaságban vagy Szlovéniában hasonlóképpen. Legalábbis erről számolnak be azok a retorikával foglalkozó tudósok, tanárok, akik nemzetközi konferenciákon egymásra ismernek a közös gyökerekre visszavezethető problémákban, megközelítésekben. Egyéb érvekkel is készen állnak a korszerű tudomány képviselői, ha a retorika „tudománytalanságáról” szólnak. Ezek közé tartozik a spekulatív jelleg, szemben a korszerű kutatás által előírt és elvárt statisztikai pontossággal, vagy a régies terminológia, amely a modern zsargonnal történő átszabás nélkül túlzottan magától értetődőnek tűnik.

A retorikai elmélet és gyakorlat megtévesztő együttértelmezése, az *utens docens* szétválasztásának hiánya, a hatalom nyelvével és a manipulációval való félrevezető azonosítása a diszciplínát ma éppen úgy gyanússá teszi, mint a felvilágosodás idején. A demokráciák rosszállása a „meggyőző” tudománnyal szemben bizonyos fokig ma is kétes státuszban tartja a retorikát. Egyesek tehát időszerűtlennek, mások komolytalannak, megint mások veszélyesnek tartják. Tudományterületi besorolása is némileg bizonytalan. Bölcsészettudományként a nyelvtudományhoz

és filozófiához (logikához), társadalomtudományként a szociológiához és a politikatudományhoz kapcsolódik szorosabban. Szinte ugyanolyan hangosan temetik, mint amilyen erővel újjáéledéséről beszélnek. Néhány műhely, iskola, intézmény (egyebek között Stanfordban, Pennsylvaniában, Tübingenben, Koppenhágában, Amsterdamban vagy Zágrábban) azonban kitartó folyamatossággal foglalkozik retorikai kérdésekkel, elméleti-történeti aspektusokkal. Magyarországon az 1990-es évek végén jelent meg, és azóta élénkült meg a tudományos retorikai érdeklődés.

2. A vég és a kezdet. Egy két évezredes diszciplína még saját válságát is önálló tudományággá formálja. Ezt igazolja a retorikai krízispontokat feltáró francia GERARD GENETTE (*La rhétorique restreinte*, 1970) és az amerikai S. MICHAEL HALLORAN (*On the End of Rhetoric. Classical and Modern*, 1975). Tanulmányaikat a retorika leszűküléséről, illetve haláláról szinte ugyanakkor, néhány év eltéréssel írják. Mégsem ugyanabból a szempontból. GENETTE, a jellegzetesen európai paradigmában mozogva, a fakultás alakzattanná, stílustanná csökkenését mutatja be, rávilágítva arra, milyen gazdagságot veszített el – egyre szegényedve – a retorika. HALLORAN a retorika elmúlását egy életideál eltűnésével magyarázza: a kultúra egészét megtestesítő, sokoldalú beszélő iránti igény elvesztésével. GENETTE-é strukturális, HALLORAN-é kulturális érv, de mindketten egy alkotó tudomány komoly veszteségeit örökítik meg. Csakúgy, ahogyan a harcos anti-modernista kultúrakritikus, RICHARD WEAVER, aki a retorika prófétai szerepét, igazságközpontúságát, felelősségét, etikáját hiányolta és követelte vissza, egy, a feltétlen és felelőtlen objektivitást ünneplő, „morálisan impotens” kor számára. A *recte loqui* és *utiliter loqui* elvek által meghatározott közbeszédben a diszciplína nehéz helyzetben van WEAVER szerint, aki úgy véli, hogy a retorika feladata, hogy „visszakövetelje a metafizikai bizonyosság világát” (1970: 198).

Valamennyiüket több évtizeddel megelőzi a magyar RAVASZ LÁSZLÓ, a tudós református püspök, aki 1937-ben megjelent, Szónoklás és ígéhirdetés címmel tartott előadásában így fogalmazott: „A szónoklattan valaha a legfontosabb és legdivatosabb tudomány volt; ma már valóságos múmia. [...] Közben elmúlt a retorikai életforma. [...] a XIX. század naturalizmusa, a századvég közvetlensége, fokozott valóságérzése és kissé cinikus ízlése egyszerre elviselhetetlennek érezte a beszélő és ágáló ember életformáját és menekülni kívánt mindentől, ami ilyesmire emlékezteti. Nem hiába, hogy a rhetor helyére az újságíró került: a betű hidegebb, bizalmasabb, hétköznapiabb lett, mint az élő szó, amelyben hamar megrezdül a pátoz. A retorika mint tudomány meghalt” (RAVASZ 1937: 1). Bármennyire végesnek látszik is a retorika sorsa a 20. században, kétségtelen újjáéledését bizonyítja már az is, hogy építései megszületnek. De erről a reneszánszról, új köntösben való megjelenéséről már RAVASZ is ír, ahogyan később KENNETH BURKE vagy a pszichológus KENNETH GERGEN (1994).

Velős áttekintést és megvilágító háttérrel ad ehhez a kettősséghez, a megszűnés és újjáéledés együttállásához, folyamatához BENDER és WELLBERY igen sokat idézett (magyarra is lefordított) tanulmánya. A szerzőpáros a retorika történetében jelöl ki a diszciplína eltűnését előidéző fordulatokat. Szerintük a felvilágosodást és a romantikát tekinthetjük a klasszikus retorika jelentőségvesztését okozó

eszmekörként, életstílusként. Előbbi a retorikát a biztos tudás megszerzésének megzavarójaként üresnek és zavarosnak tartotta. Létrehozta a diskurzusnak azt a módját, amelyben a semlegesség és a transzparencia vált a legfőbb érdemmé. A nyilvános megnyilvánulásnak mentessé kellett válnia az egyéni érdektől, és fel kellett vennie az ész által vezérelt kritikai képességet, a tökéletes (elvont, univerzális érvényű) érv megtalálásának készségét. Az írni-olvasni tudás elterjedésével megszűnt a retorika valódi terepe: a közvetlen, közösségi szituáció általánossága, a jelenlétben alapuló hatásgyakorlás. A hír műfaja az objektivitást, a közlés módja a tárgyilagosságot képviselte, a gondolkodás pedig e kettő alapján az ész aretorikusságával valósult meg. Amennyire szubjektív volt a retorika az ész valós működése felől, annyira vált üressé és kliséssé a romantikus zseni alkotóerejének perspektívájából. A romantika a mű identitását a szubjektivitásban látja, nem pedig szituációs-műfaji alkalmazkodásban. Míg a szónok esetében a hatás, a beszéd interszubjektivitása és az ebben teremtődő erő meghatározó, addig a romantikus műben a szerzőség mellett az alkotó eredetisége, egyedülvalósága válik fontossá. A romantika magával hozta a nemzeti nyelveken is alapuló nemzeti identitástudatot, amelynek keretében a retorika mint a latinban gyökerező globális kód, mint a nemzetközi intellektuális közösség megalapozója kevésbé tűnt értékesnek. BENDER és WELLBERY ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a megszűnést kiváltó okok eltűnésével a retorika visszatérhet, visszatért a társadalmi-tudományos térbe. Amint rámutatnak, a 20. századra bekövetkeznek azok a változások, amelyek ezt eredményezik. Ezek közé a változások köré sorolják a semlegességbe vetett hit elvesztését, a biztos tudás elvesztését, a bölcsélet szerepének átalakulását, a művészetekben (ahogyan a médiában) a megalapozó szubjektivitás, az alkotó jelentőségének csökkenését, a politika esztétizálódását, a nyomtatás helyébe lépő új (interaktív) információfeldolgozást.

A retorika hosszú története életképességét és rugalmasságát éppen úgy bizonyítja, mint diszciplináris körvonalazatlanságát, definíciójának problematikuságát és a használatával, hatásával kapcsolatos aggályokat. Erről tanúskodik már PLATÓN magyarázata a Gorgiaszban, amely kifejti, hogy a retorika nem tudomány, hiszen nincsen jól körvonalazható tárgya. Talán éppen ez az előnye ma, reagál a gondolatra BROOKE (1997), felvetve, hogy a technológiai változások során a figyelmünk fókusza és tárgya helyett egyre inkább annak folyamata lett. Bizonyos, hogy az elektronikus és digitális, ó- és újmédia áthatóvá válása másféle társas-interaktív viselkedésformákat hív elő egy olyan térben, ahol a szó (vagy kép) helyettesíti a közlőt. Ennek magyarázata sok, a digitális retorika, a médiaretorika iránt elkötelezett mai kutató számára jelent fontos kihívást (többek között LAURA J. GURAK, ANDREA A. LUNSFORD, COLIN GIFFORD BROOKE, IAN BOGOST, CHRISTIAN KOCK és JAMES ZAPPEN is publikál ezekben a témákban).

Mindazonáltal, ahogyan ANDREA A. LUNSFORD metaforikusan fogalmaz, „a retorika kertje igencsak dús és termőtalaja sokféle növény virágzását teszi lehetővé” (2010, a kötet hátsó borítójának ajánlója). Az a tágas gondolati-kritikai tér, amelyet ma retorikának nevezünk, a klasszikus hagyományt hűen vagy szabadabban követő, új munkák megszületését inspirálja az ezredforduló megelőzően és azt követően is. A 20. századi európai-amerikai retorikát meghatározó,

két divergens belga felfogás, a stilisztikai szemléletű liége-i μ csoport Rhétorique générale-ja (1970) és a nagy hatású, PERELMAN és OLBRECHTS-TYTECA által írt argumentációelméleti Új retorika, a La nouvelle rhétorique (1958), a klasszikus hagyományba illeszkedő tankönyv, a CORBETT–CONNORS-féle Classical Rhetoric for the Modern Student (1965) nyomában (új) átfogó „retorikák” jelennek meg. Ezek közé tartoznak többek között a klasszikus műveltségű, de friss szemléletű JEANNE FAHNESTOCK munkái (a MARIE SECORral jegyzett, 1982-es A Rhetoric of Argument és a 2011-ben kiadott Rhetorical Style); a retorikát a posztmodern kulturális jelenségek kontextusában újraértelmező Rhetoric of Popular Culture (2006), BARRY BRUMMETT írása; WAYNE C. BOOTH már fentebb említett, a retorikától a retorikusságot (rhetology) és a manipulatív, trükkös retorikát (rhetricketry) megkülönböztető The Rhetoric of Rhetoric (2004) című műve; JENNIFER RICHARDS 2008-as Rhetoric. The New Critical Idiom című, definíciós kísérletnek is tekinthető könyve vagy GERT UEDING történeti-kritikai áttekintést adó Moderne Rhetorik (2000) című kötete. A klasszikus retorika új alkalmazását mutatja be JEAN NIENKAMP Internal Rhetorics. Toward a History of Self Persuasion címmel megjelent értekezése is. A PLATÓN, BACON, WHATLEY, BURKE, PERELMAN, MEAD, VIGOTSKIJ alapján végigvitt gondolatmenet alapja a magát meggyőző retorikus én, valamint a nem tudatos, belső retorika, amely az emberi gondolkodás és elmélkedés alapvető művelete-funkciója. Természetesen az előbbi a felsorolás korántsem teljes – és szándékosan híján van a retorika és argumentáció tárgyában született szakmunkák taglalásának –, de bizonyítja, hogy az összefoglaló, komplex retorikai kiadványok sora mára sem szakadt meg.

Jelen tanulmány célja azonban az is, hogy rámutasson, hogyan termékenyíti meg a retorikai hagyomány, gondolkodás és rendszer a kommunikációelméletet és kommunikációkutatást. Azt a diszciplináris körvonalaiiban sokat vitatott tudományágat, amely jelen formájában meglehetősen fiatal, kialakulását az első világháború utánra teszik.

3. Retorika és kommunikációkutatás. A legfontosabb kérdés valójában az: két különböző stúdiumról van-e szó? Ésszerűnek tűnik ugyanis a retorikát antik kommunikációtudományként felfogni. Ugyanakkor a kommunikációkutatók igen ritkán utalnak a retorikai gyökerekre, és ha mégis, akkor pusztán történeti vonatkozásban teszik. ROBERT T. CRAIG 1999-es, Communication Theory as a Field (A kommunikációelmélet mint tudományterület) című írásában hét tudományt jelöl meg a kommunikációelmélet hagyományaként: a retorikait, a szemiotikait, a fenomenológiai, a kibernetikai, a szociálpszichológiai, a szociokulturálist és a kritikait. Ez a felfogás tehát – amely meglehetősen elfogadottá és elterjedtté vált – a retorikát mint a meggyőzés tudományát sorolja a hagyományok közé, olyan intellektuális örökség hordozójaként, amely a kommunikációs hatásgyakorlás vizsgálatát alapozhatja meg. A retorikának ez nyilvánvalóan a leszűkített meghatározása, amely a szociálpszichológiai módszerek igazolása nélkül érvényes sem lehet. Ilyen értelemben tehát a kommunikációtudomány „megemlékezik” ugyan a retorikáról, de bőséges tartalmának ismeretéről nagyvonalúan lemond.

3.1. Kivételek azonban vannak. Olyan tudósok, szociológusok vagy pszichológusok, akik visszatálnak a retorika relevanciájához egyes társas-társadalmi jelenségek leírásában. A retorikai megalapozottságú, illetve szemléletű kommunikációelméleti vizsgálatok közül kettő pedig éppen akkor jelenik meg, amikor a klasszikus retorikusok a diszciplína megszűnését vetik fel írásaikban. Az 1970-es években lép fel ERNEST G. BORMANN, aki pályájának kezdetétől a kommunikáció új szempontú leírására törekedett. Kutatásának fókuszában a csoportviselkedés állt: észrevette, hogy azok létéhez hozzátartozik a közös önmeghatározás és önmegértés; a szimbolikus konvergencia, ahogyan ő nevezte. Hosszú és gondos vizsgálatokkal feltárta, hogy a csoportközösség dramatizált kommunikációval jön létre, ez csoportfantáziákból, voltaképpen retorikai elemekből épül fel, olyanokból, mint a metafora, az enthüméma vagy a szójáték, kialakítva a csoport szimbolikus valóságát. Ez a retorikailag megformált valóság minősíti, írja le és formálja tovább a csoportidentitást, vagyis a csoporttagok retorikai viselkedése döntő hatással bír a csoport további fennmaradására és tevékenységére.

BORMANN a retorika, a szimbolikus interakcionizmus és a retorikai dramatizmus nyomdokain haladva, a kiscsoportok kvalitatív vizsgálatával körvonalazta szimbolikus konvergencia-elméletét, amely elemző módszernek és üzenetközpontú megközelítésnek egyaránt tekinthető. A szimbolikus konvergencia a fantáziatémák láncából alakul ki; olyan szavakból, kifejezésekből, utalásokból, amelyek a csoport számára közös tapasztalásokat idéznek fel, és formálnak közös tudássá. A fantáziatémákat betűk, hangok, de nonverbális, vizuális elemek is felidézhetik. A fantáziatémák láncai nagyobb strukturális egységgé, retorikai víziókká állnak össze. A retorikai víziók olyan, a szimbolikus valóságot megnevező és meghatározó, diszkurzív keretek, amelyek az egyes résztvevőkben a közösséghez való tartozás, a közös valóságban való részesülés tudatát-érzését keltik és erősítik. A retorikai víziók (amelyek fontos eszköze a metafora, formája a történet és módja a rítus) létrejöttékor és felidézésekor a csoport tagjainál megfigyelhető, hogy izgalomba jönnek, egymás szavába vágnek, elpirulnak, felemelik a hangjukat, veszítenek önfegyelmükből. BORMANN a retorikai vízióval a közösséget összekovácsoló és együtt tartó nyelvi-kommunikatív viselkedést nevezte meg, jó tudományos nézőpontot adva a retorikai-kulturális megközelítésű csoport- és szervezetkutatáshoz. A fantáziatémák és a retorikai víziók leírása BORMANN publikációiban mintegy két évtizedet ölel fel, 1972-től 1990-ig (CRAGAN–SHIELDS 1995).

3.2. Kevésbé ismert, de annál érdekesebb ugyanebben az időszakban RODERICK HART és DON BURKS kísérlete, az általuk megnevezett „retorikai érzékenység” leírására. Korrelációs kutatásuk és tanulmányuk a kommunikátori hatékonyság és a retorikai epiztemológia új aspektusait kínálja (WOODWARD 2010: 79). A retorikai megközelítést BORMANNhoz hasonlóan a társas kohézió és a kölcsönös megértés leírására használják. Úgy vélik, hogy a retorikai érzékenység nem egyszerű sikertényező, hanem a társas-interaktív emberi létállapothoz való hozzáértés és hozzáállás. Feltételezésük szerint a retorikailag érzékeny ember a társas szituációban a szerepfelvételt nem drámai játéknak, hanem alapvető emberi kondíciónak tekinti. Számára a közlés nem stilizált nyelvi viselkedés (tehát nem csupán felszín, amely

függetleníthető a jelentéstől), készsége van a szituációs-társas hozzáigazodásra, tudatosan válogat az elérhető és a kommunikációban használható információk között, és nyitott a megértés többféle módjára (HART–BURKS 1972: 76). Ez a felfogás távol áll attól a leegyszerűsítő gondolattal, hogy a retorika a manipuláció eszköze. A közlés motivációi és a hatástényezők mérlegelése közti korrelációt vizsgálva sokkal inkább azt hangsúlyozza, hogy az interaktív viselkedés hatékonyságát növeli a retorikai érzék, előmozdítva a kölcsönös megértést. A retorikailag érzékeny hozzáállás, érvelésük szerint, mindig a kommunikációs szituáció egészét tekinti, jellemzője az invenció összetettsége, az interakciós tudatossága, a megértés és a hatás közti egyensúlyra törekvés.

Annak a tételnek az igazolására, mely szerint a „retorikai érzékenység három erő működéséből következik: abból, hogy a személy hogy látja énjét a kommunikáció során, hogyan látja a partnerét és miként igyekszik alkalmazkodni hozzá” (HART–CARLSON–EADIE 1980: 9), megszületett az ún. RHETSEN-skála az attitűdtípusok leírására. DONALD DARNELL és WAYNE BROCKRIEDE fogalmait használják fel, a méltóságteljes én, a retorikai érzékenység és a retorikai visszatükröző terminusait. Ezek elhelyezhetők egy skálán, amelynek két végpontjára a méltóságteljes ént, illetve a retorikai visszatükrözőket helyezik. A méltóságteljesese én a voltaképpeni nonkonformista beszélő, aki a kommunikációban saját személyes normáit, az önkifejezés feltétlenségét tartja meghatározónak, azoktól a másikkal való igazodás érdekében sem kíván eltérni. Kommunikációs viselkedése ezért statikus és kiszámítható, hiszen nem függ a helyzettől vagy a partnertől. A retorikai visszatükröző, a másik véglet ezzel szemben saját énkonstrukcióval vagy kontrolligénnyel tulajdonképpen nem is rendelkezik, már ami az interakciós helyzetet illeti. Kommunikációs viselkedését a partner igényei és a szituációs körülmények határozzák meg. A retorikailag érzékenyek középen helyezkednek el ezen a skálán, kifejezve, hogy a retorikusság nem feltétlenül parancsoló vagy demagóg. A RHETSEN-t mint többdimenziós mérőeszközt 1980-ra fejlesztették ki, és számos vizsgálatot végeztek vele. Ezekből kiderült, hogy az emberi kommunikációs viselkedés a legritkább esetben sorolható kizárólag egy típushoz, inkább több típus variációjaként írható le. A kutatók arra is figyeltek, hogy a retorikai érzékenység mint ideáltípus nem mindig a legjobb hozzáállás. Előfordulhatnak olyan helyzetek (munkakeresés, nehéz döntések meghozatala), amelyekben a skála két végére helyezett attitűdök hatékonyabbnak bizonyultak. A RHETSEN, természetesen, nem példa nélküli vállalkozás, hiszen a konfliktus kutatásában, illetve az üzenetszerkesztésre vonatkozó, üzenettervezési logikát érintő vizsgálatokban hasonlóképpen a társas-interakciós viselkedés és együttműködés módjaira voltak kíváncsiak. Mégis, a RHETSEN különlegessége, hogy egy, a korban szokásosnál jóval árnyaltabb retorikafelfogást alkalmaz és mutat ki, eredményesen hozzájárulva a kommunikációelmélet kutatási kapacitásának bővítéséhez.

4. Epilógus. Jelen írás a nemzetközi szinten is markáns jelenségekkel, folyamatokkal, az említett szerzőkkel és elméletekkel nem feltárni, hanem felvillantani kívánta azt, hogyan él és élénkít a retorikai tudás ma is a bölcsész- és társadalomtudományokban az egész világon. Hiba volna mindezzel a retorikával kapcsolatban

tapasztalható tudományos ellenszenv érzelmes kritikájára buzdítani, mint ahogy tévedés lenne azt is hinni, hogy a retorika tudományos helyzetének megerősítése nélkül létezhet művelt kommunikációtudomány ma vagy a jövőben. A magyar szakirodalom az utóbbi évtizedekben gazdagodott több megalapozó munkával, amelyek fontos támogatást nyújtanak a diszciplína kutatásához és oktatásához, illetve további témák feldolgozására hívják a fiatalokat. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy sok még a tennivaló. A tanulmány szerény hozzájárulás szándékozott lenni egy vitás diszciplína vitán felüli gazdagságáról és erejéről szóló eszmecseréhez.

Kulcsszók: retorikai leszűkülés, megújulás, komplex retorikák, kommunikációkutatás, retorikai érzékenység.

Hivatkozott irodalom

- BENDER, JOHN – WELLBERY, DAVID E. 1990. Rhetorality: On the Modernist Return of Rhetoric. In: BENDER, JOHN – WELLBERY, DAVID E. eds., *The Ends of Rhetoric. History, Theory, Practice*. Stanford University Press, Stanford.
- BILLIG, MICHAEL 1987. *Arguing and Thinking. A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BOOTH, WAYNE C. 2004. *The Rhetoric of Rhetoric. The Quest for Effective Communication*. Blackwell Publishing, Malden.
- BORMANN, ERNEST G. 1972. Fantasy and Rhetorical Vision: The Rhetorical Criticism of Social Reality. *Quarterly Journal of Speech* 58: 396–407. <http://dx.doi.org/10.1080/00335637209383138>
- BROOKE, COLIN G. 1997. The Fate of Rhetoric in an Electronic Age. *Enculturation: A Journal of Rhetoric, Writing, and Culture* 1. http://enculturation.net/1_1/brooke.html (2015. 07. 05.)
- BRUMMETT, BARRY 2006. *Rhetoric in Popular Culture*. Sage, Thousand Oaks.
- BURKE, KENNETH D. 1950. *A Rhetoric of Motives*. Prentice Hall, New York.
- CRAGAN, JOHN F. – SHIELDS, DONALD C. 1995. *Symbolic Theories in Applied Communication Research: Bormann, Burke and Fisher*. Hampton Press, Cresskill.
- CRAIG, ROBERT T. 1999. Communication Theory as a Field. *Communication Theory* 9: 119–161. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2885.1999.tb00355.x>
- DARNELL, DONALD K. – BROCKRIEDE, WAYNE 1976. *Persons communicating*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- FAHNESTOCK, JEANNE 2011. *Rhetorical Style. The Uses of Language in Persuasion*. Oxford University Press, New York.
- FAHNESTOCK, JEANNE – SECOR, MARIE 1982. *A Rhetoric of Argument. Text and Reader*. Random House, New York.
- GENNETTE, GERARD 1970. L'arhétorique restreinte. *Communications* 16: 158–171. <http://dx.doi.org/10.3406/comm.1970.1234>
- GERGEN, KENNETH J. 1994. *Realities and Relationships: Soundings in Social Construction*. Harvard University Press, Cambridge (MA).
- HALLORAN, MICHAEL S. 1975. On the End of Rhetoric, Classical and Modern. *College English* 35: 621–631. <http://dx.doi.org/10.2307/374944>

- HART, RODERICK P. – BURKS, DON M. 1972. Rhetorical Sensitivity and Social Interaction. *Speech Monographs* 39: 75–91. <http://dx.doi.org/10.1080/03637757209375742>
- HART, RODERICK P. – CARLSON, ROBERT E. – EADIE, WILLIAM F. 1980. Attitudes Toward Communication and the Assessment of Rhetorical Sensitivity. *Communication Monographs* 47: 1–22. <http://dx.doi.org/10.1080/03637758009376016>
- LUNSFORD, ANDREA A. 2010. *Beyond Postprocess and Postmodernism*. Routledge, New York.
- NIENKAMP, JEAN 2001. *Internal Rhetorics. Toward a History and Theory of Self-Persuasion*. Southern Illinois University Press, Carbondale.
- PLATÓN 1998. *Gorgiasz. Platón összes művei*. Kútnál sorozat. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- RAVASZ LÁSZLÓ 1937. *Szónoklás és igehirdetés*. Stúdium Könyvkiadó, Budapest.
- RICHARDS, JENNIFER 2008. *Rhetoric. The New Critical Idiom*. Routledge, New York.
- UEDING, GERT 2000. *Moderne Rhetorik. Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*. C. H. Beck, München.
- WEAVER, RICHARD M. 1970. Language Is Sermonic. In: JOHANNESSEN, RICHARD L. – STRICKLAND, RENNARD – EUBANKS, RALPH T. eds., *Richard M. Weaver on the Nature of Rhetoric*. Louisiana State University Press, Baton Rouge.
- WOODWARD, GARY C. 2010. *The Perfect Response: Studies of the Rhetorical Personality*. Lexington Books, Plymouth.

Rhetoric and communication research

The aim of this paper is to present the interdisciplinary situation of rhetoric, its antecedents and researchers, the achievements and challenges of the current international literature and that in Hungary. As a contribution to the talks presented at the round table on rhetoric, the present text gives an outlook on the interrelations between rhetoric and communication research, and on studies in communication research with a rhetorical foundation.

Keywords: diminishing rhetoric, renewal of rhetoric, complex rhetoric, communication research, rhetorical awareness.

ACZÉL PETRA
Budapesti Corvinus Egyetem

Retorika és az üzleti kommunikáció

1. Az üzleti kommunikáció. Az ókori retorika napjaink új keletű tudományterületeiben is egyre inkább megtalálható. Így van ez az üzleti élet felépítéséről, hatékony működéséről szóló üzleti kommunikáció, marketing területével is. A külföldi és a magyar szakirodalmak ma már igen gyakran használják, megnevezik az ókori retorika fogalmait, használják a klasszikus rétorok megállapításait (ZSUBRINSZKY 2007; ECKHOUSE 1999). És valóban, ha csak néhány fontosabb szegmensét emeljük ki a modern üzleti kommunikáció területének, könnyen bizonyíthatjuk a retorika örök létjogosultságát (RAÁTZ 2010). Az alábbiakban az üzleti kommunikáció fogalmát, célját és területét felsorolva máris szembeötlő, hogy ezek a célok a klasszikus szónoklat – főleg a tanácsadó beszéd – eszközeinek jól megfeleltethetők.

2. Az üzleti kommunikáció tényezői. Az üzleti kommunikáció minden esetben valamilyen szervezeti keretek (kft., bt., rt. stb.) között zajló olyan célirányos információcsere, amelynek elsődleges célja a befolyásolás, meggyőzés, végső soron az eladás. Így az üzleti kommunikáció speciális társadalmi kommunikációnak tekinthető, amely szervezetek, illetve szervezetek és magánszemélyek között jöhet létre (SZEGFÜ 2001: 86–96).

A sikeres meggyőző kommunikációnak is a klasszikus retorikai *Ki? Kivel? Mit? Mikor? Hol? és Hogyan?* kérdésekre kell a választ megadnia. Hiszen fontos a partnerét meggyőzni, befolyásolni kívánó „szónok” üzletember személye, fontos, hogy ismerje a meggyőzni kívánt célszemély(ek)e)t, jól kell időzítenie, tökéletesen megfogalmazott érveket kell használnia ahhoz, hogy sikeres legyen.

Az üzleti kommunikációnak számos megnyilvánulási formája van, így a tárgyalás, a prezentáció, az értekezlet, a reklám stb. Közülük a leginkább jellemző folyamatot, a tárgyalást és annak a klasszikus retorikával való néhány összefüggését mutatom be.

3. A tárgyalás fogalma. A tárgyalás fogalmának a megközelítési módja lehet pszichológiai, logikai, kommunikációelméleti (SCOTT 1988). A tárgyalás fogalmával a legtöbbet a közgazdászok foglalkoztak (KAPOOR 1975; LEE–DOBBLER 1977; WEBSTER 1979; KOTLER 1986). Ez indokolt is, hiszen a tárgyalás klasszikus felfogása az üzleti kommunikáció részét képezi. Célja a két fél között létrejövő olyan egyezség, amely a tárgyalásban részt vevők számára a lehető legkedvezőbb eredménnyel zárul.

4. A tárgyalás modellje és a retorika. A tárgyalást kommunikációs folyamatjellegéből adódóan több kutató próbálta modell formájában leírni. A sokféle modell közül a legkidolgozottabb és a magyar szakirodalomban a legelterjedtebb modellt, BARLAI RÓBERT (2004) nyolcfázisú tárgyalási modelljét alapul véve,

vizsgáljuk meg annak a retorikával való kapcsolatát. A modell (1. táblázat) három nagy egységre bontja a tárgyalás folyamatát: az előkészítésre, vagyis a tárgyalás előkészületeire; az interakcióra, azaz magára a tárgyalásra; valamint az utógondozásra, amely a tárgyalás sikerességének értékelését jelenti. Ez a három nagy egység foglalja magában azt a nyolc apróbb lépést, amelyről a modell a nyolcfázisú tárgyalási modell elnevezést kapta. A modell a tárgyalás folyamatát körkörös folyamatnak tekinti, amelynek utolsó fázisa a következő tárgyalás első fázisához szolgáltat információkat, így megteremti annak alapjait is.

A tárgyalási modell nyolc fázisát részletesen megvizsgálva, minden egyes fázishoz igen könnyen retorikai vonatkozások is köthetők. Vizsgáljuk meg részletesen a modern tárgyalás folyamatát és az ókori retorika egyes tényezőivel való összefüggését. A tárgyalás előkészítése, lebonyolítása párhuzamba állítható a retorikában a szónok feladataival, illetve magával a beszéd előkészítésével, megtartásával.

1. táblázat

A szónoklat és a tárgyalás szakaszainak összefüggése

Tárgyalástechnika (A tárgyalás szakaszai)	Retorika (A szónoklat szakaszai)
1. Az előkészítés	A szónok feladatai
a) A tervezés, elgondolás fázisa	Inventio Dispositio
b) A ráhangolás fázisa	Elocutio Memoria
2. Az interakció	Pronuntiatio
	A beszéd részei
a) A légkörteremtés fázisa	Bevezetés (exordium) • salutatio • attentio • captatio benevolentiae
b) A bizalomkeltés fázisa	• docilitas
c) Az aktív ráhatás, motiválás fázisa	Elbeszélés (narratio) Témamegjelölés (propositio) Felosztás (partitio) Bizonyítás (argumentatio) Cáfolás (refutatio)
d) Az elfogadtatás (döntés, megegyezés) fázisa	Meggyőzés (persuasio, consensus), befejezés (peroratio)
e) A lezárás, befejezés fázisa	Elköszönés (affectus)
3. Az utógondozás	
Az értékelés, státuselemzés fázisa	

1. Az előkészítés két fontos lépésből áll: a tervezés, átgondolás és a ráhangolás fázisából. Mindkét folyamatnak meghatározó szerepe van a végeredményben, sokszor már itt eldőlhethet a későbbi folyamat sikeressége.

a) A tervezés, átgondolás fázisában pontosan meg kell határozniuk a résztvevőknek tárgyalásuk célját, megfogalmazniuk azt, mit szeretnének elérni. Azaz már a kezdetekkor a klasszikus retorika kérdéseit (*ki? kivel? mit? mikor? hol?*) kell végiggondolniuk. A *ki?*, azaz a tárgyaláson részt vevő személy kérdésével sokat foglalkozik az üzleti kommunikáció. Fontos, hogy a tárgyalófél szakmailag megfelelően felkészült, hiteles, erkölcsileg feddhetetlen legyen, kellő ön- és társismerettel, azaz pszichológiai készségekkel rendelkezzen (HOFFMEISTER-TÓTH-MITEV 2007: 164–167; LANGER-RAÁTZ 2006: 100–111), sőt számára az is előnyt jelenthet, ha érzelmileg kiegyensúlyozott, nyitott (KULIKNÉ 2003: 590–591).

A tárgyalóféltől elvárt tulajdonságok megfeleltethetők a klasszikus retorikában megfogalmazott rétori jellemzőknek. Ezeket a tulajdonságokat már PLATÓNTól (1984) is ismerjük, de ARISZTOTELÉSZ (Rétorika I. 2. 1356a) a bizonyítékok egyik fajtájaként nevezi meg a szónok jellemét (éthosz). „Jellemünk által győzünk meg, ha beszédet úgy mondjuk el, hogy az hitelt érdemlőnek tűntessen föl bennünket, mert a becsületes embernek általában minden téren jobban és könnyebben hisznek” (ARISZTOTELÉSZ /1999: 34). Másik bizonyíték a szónoknak a hallgatóra, a hallgatóság érzelmeire (pathosz) tett hatása, amely ma elsősorban a szónok pszichológiai ismereteit jelenti (Rétorika I. 2. 1356a). „A hallgatóságon keresztül érjük el a célunkat, ha beszédünk hat érzelmeikre” (ARISZTOTELÉSZ /1999: 34).

A szónok tudása, felkészültsége, jó érvelőképessége is kiemelt szerepet kapott az ókori retorikákban. QUINTILIANUS azt tanítja, hogy a szónok „megfontolt öntudata” mögött felkészültsége álljon: „a szavak és az alakzatok könnyed bősége, a feltárás elmélete, az ügyes elrendezés, az erős emlékezet és a meggyőző előadásmód” (QUINTILIANUS /2008: 792).

A *kivel?* kérdésével is kiemelten foglalkozik a modern üzleti tudomány. Az előkészítő szakasz feladatai között találjuk a tárgyalópartnerről való információgyűjtést. Fontos a tárgyalópartner erősségeinek és a gyengeségeinek föltérképezése, hisz ezek ismerete segíti majd a tárgyalás során a megfelelő, eredményes érvek megfogalmazását. Ismét visszakanyarodhatunk az ókor nagyjaihoz. Hogy a hallgatóság, a meggyőzni kívánt közönség ismerete mennyire fontos volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint ARISZTOTELÉSZ Rétorikájának II. könyve (12–18. fejezet), amelyben bemutatja azokat az érzelmeket, amelyeket a szónoknak ismernie kell, amelyeket a hallgatóságban keltve érvei hatásosak lehetnek, illetve megismerteti a szónokot a különféle életkor és sors szerinti jellemekkel (ARISZTOTELÉSZ /1999: 106–113).

A tárgyalás előkészítő fázisának elengedhetetlen feladata annak átgondolása és előkészítése, hogy milyen eszközök, dokumentumok kerülnek bemutatásra a tárgyaláson. Ilyenkor tanácsos minden esetben sorra venni: – α) Mit akarunk bemutatni? – β) Mire akarjuk a hangsúlyt fektetni? – γ) Kiknek szánjuk a bemutatást? – δ) Milyen céllal? – ϵ) Milyen formában történik a bemutatás? – ζ) Mennyi időt fog igénybe venni? – η) Milyen hatásra, eredményre számítunk?

A tárgyalásnak ebben a fázisában kell felkészülni a tárgyalás menetére, lebonyolítására is. Meg kell tervezni, mi kerül bemutatásra, milyen lesz a bemutatás sorrendje. Nagyon fontos a megfelelő érvek összegyűjtése, megfogalmazása. Ahhoz, hogy valaki sikeres tárgyaló legyen, alapvető, hogy jól tudjon érvelni. Ahhoz, hogy hatásos és hiteles érveket legyen képes megfogalmazni, mindenképpen célszerű a klasszikus retorika érvtípusaival, az érvelés logikájával, illetve a különböző érvforrásokkal tisztában lennie. E területtel az üzleti tudományok részletesen és sokat foglalkoznak, különös tekintettel a befolyásolás, a meggyőzés formáira (vö. reklám-, marketingkommunikáció).

b) A r á h a n g o l á s f á z i s a a tárgyalást megelőző közvetlen felkészülés szakasza. Ekkor újból érdemes a tárgyalás menetét, az elérendő célt, ennek módszereit végiggondolni. Célszerű újból sorra venni a lehetséges érveket. „A koncentrációval elősegítjük, hogy a téma és a hozzá kapcsolódó ismeretek a memóriánkban előhívható állapotba kerüljenek” (KULIKNÉ 2003: 601). Hasznos ilyenkor az empátikus szemlélet is, hiszen a partner szerepébe belehelyezkedve érdemes végiggondolni a tárgyalás menetét az ő fejével is.

A tárgyalásra való fölkészülés menetén végigtekintve megállapíthatjuk, hogy az előkészítés fázisa alapján véve megegyezik a szónoknak CICERO (/1987) által összefoglalt feladataival: – α) az inventio (feltalálás, a beszéd témájának és tárgyának megválasztása, a megfelelő bizonyítékok megtalálása); – β) a dispositio (elrendezés, anyaggyűjtés); – γ) az elocutio (megfogalmazás, a megfelelő kifejező-, ill. stilisztikai eszközök megtalálása); – δ) a memoria (emlékezés, a beszéd memorizálása); – ϵ) a pronuntiatio (a beszéd előadása). Ez utóbbi már átvezet a tárgyalás következő fázisába, az interakcióba.

2. A z i n t e r a k c i ó maga a tárgyalás, a felek közötti közvetlen kommunikáció, azaz a másik fél meggyőzése. A klasszikus retorikai hagyományokat továbbra is követve, ezt a szakaszt magának a szónoklatnak a megtartásával azonosíthatjuk, amely egy komplex retorikai szituációban (ADAMIK 2001: 17) jön létre. A retorikai szituáció által létrehozott ügy (causa), vagyis maga a megbeszélés tárgya más és más minőségű lehet. Előfordulhat, hogy a tárgyalófeleknek olyan ügyet kell képviselniük, amely nem éppen a legbecsületesebb, vagy számukra nincs túl nagy tétje. Ez mindenképpen befolyásolja majd a tárgyalót, és meghatározza, hogy milyen módon vesz részt az alkuban, milyen stratégiát és taktikákat használ majd partnere meggyőzésére. Az ókori rétorok sokat és igen részletesen foglalkoztak az ügy minőségével és annak képviselhetőségi fokával. CORNIFICIUS (/2001) például négyféle ügyet különít el: tisztességest, becstelent, kétest és érdektelent.

Vizsgáljuk meg részletesen, a szónoki beszéd mely részének feleltethető meg az interakció egy-egy szakasza. Az ókorban a legrészletesebb és legkidolgozottabb felosztását a beszédnek CORNIFICIUS adta meg Kr. e. 1. században írt C. Herenniusnak ajánlott retorikájában (1, 3, 4): „A találékonyság a beszédben hat részben érvényesül: a bevezetésben, az elbeszélésben, a tételben, a bizonyításban, a cáfolásban és a befejezésben. A bevezetés a beszéd kezdete, általa hangoljuk figyelemre a hallgató lelkét. Az elbeszélés olyan események kifejtése, amelyek megtörténtek vagy

megtörténhetnek. A tételben kifejtjük, mivel érthetünk egyet, és mivel kívánunk vitázni; ebben mondjuk el, milyen témákról szándékozunk beszélni. A bizonyítás bizonyítékainak érvekkel támogatott kifejtése. A cáfolás az ellenkező álláspontok megdöntése. A befejezés a beszéd művészi lezárása” (CORNIFICIUS 2001: 10).

a) A légkörteremtés fázisa a tárgyalás megnyitó, rövid szakasza a bevezetés. Ekkor a tárgyalófelek – az első benyomások alapján – információt szereznek egymásról, megismerkednek, köszöntik egymást. Itt fontos szerepe van az illetani, kommunikációs és kapcsolatfelvételi (köszönés, bemutatkozás) ismereteknek. A tárgyalás e kezdeti szakaszában még semleges témákról esik szó. De jó, ha a tárgyalófelek be tudnak kapcsolódni a beszélgetésbe, és igyekeznek minél pozitívabb képet kialakítani magukról.

A retorika oldaláról vizsgálva a tárgyalásnak ezt a kezdeti szakaszát a szónoklat bevezetésének tekinthetjük, ahol a hallgatóság, azaz a tárgyalófelek üdvözlése (*salutatio*) történik. A bevezetés (*exordium*), ezen belül is a hallgatóság, vagyis a másik fél figyelmének a felkeltése (*attentio*), a jóindulatának megnyerése (*captatio benevolentiae*). Ahogy az üzleti tárgyalásokkal foglalkozó szakirodalom is nagy fontosságot tulajdonítanak a tárgyalás megnyitásának, a bevezető szakasznak: „A kapcsolati szint jelenléte végigkíséri az egész tárgyalási folyamatot. A bizalomkeltés fázisában a légkörteremtés alatt létrejött pozitív benyomásokat a bizalom kialakítására használjuk fel” (KULIKNÉ 2003: 603), úgy a retorika mesterei is meghatározónak tartják a bevezetést: „A bevezetés a beszéd kezdete ugyanúgy, mint a prolóógus a költészetben és nyitány a fuvaladarabban. Mert mindezek kezdetek, és úgyszólván utat készítenek ahhoz, ami következik” (Rétorika III. 14. 1415a; ARISZTOTELÉSZ /1999: 165–166).

b) A bizalomkeltés, a szükségletfelmérés fázisa már a konkrét tárgyalás bevezető szakasza. Ekkor történik a szükségletek, a kérések, az igények feltárása, ismertetése a másik féllel. Ebben a szakaszban közlik a partnerek egymással, hogy mi az elvárásuk, mi a találkozás célja. Itt is nagyon fontos a bizalomélesztés, illetve a korábbi kapcsolatok során már kialakult bizalom megerősítése. Gyakori, hogy a partnerek itt egyeznek meg a tárgyalás menetében, idejében.

Retorikai párhuzamunkat tovább folytatva a tárgyalás ezen része még mindig a bevezetés szakaszával azonosítható, ahol a figyelemfelkeltés, a másik fél jóindulatának a megnyerése történik, illetve kiegészülhet a téma iránti érdeklődés felkeltésével (*docilitas*) is.

c) Az aktív ráhatás, motiválás fázisa a tárgyalás legfontosabb, középső szakasza. Ekkor történik a kérések, ajánlatok bemutatása, a kérések indoklása, alátámasztása bizonyítékokkal, az érvelés, az alku, vagyis egymás meggyőzése. A tárgyalás legmozgalmasabb és sikeressége szempontjából a legnagyobb tétet jelentő, a leginkább feszített szakasza. A szónoki beszéd részeivel ismét párhuzamba állítva a modern tárgyalás menetének ezt a fázisát, a bevezetést követő elbeszélés (*narratio*), a témamegjelölés és felosztás (*propositio* és *partitio*), a bizonyítás (*argumentatio*) és a cáfolás (*refutatio*) szakaszai tartozhatnak ide, illetve, ha előfordul a tárgyalás menetében valamilyen, a témától eltérő megnyilvánulás, akkor a szónoki kitérés (*digressio*) is megfigyelhető lesz.

A narratio szakaszában a tárgyalófelek bemutatják a saját termékeiket, szolgáltatásaikat. Itt a technikai eszközök használata, az előre elkészített bemutató anyagok, a portfóliók bemutatása sokat segíthet a siker elérésében. A célok megfogalmazása mindig legyen világos, átlátható, egyértelmű. A modern tanácsok mellett érdemes megfogadni CORNIFICIUS több mint két évezrede írt javaslatait is. CORNIFICIUS az elbeszélés három követelményét írja le: a rövidséget, a világosságot, valamint a valószerűséget. A rövidségről ezt mondja (1, 9, 14): „Úgy tudjuk röviden előadni az ügyet, ha onnan kezdjük, ahonnan szükségesnek látszik, s nem a legelejétől akarjuk felidézni; ha a részleteket mellőzve, a főbb mozzanatokot mondjuk el” (CORNIFICIUS /2001: 15). A világosságnál megjegyzi (1, 9, 15): „ne mondjunk semmit zavarosan, nyakatekertten, szokatlanul; ne kalandozzunk el más témára” (CORNIFICIUS /2001: 16).

Az elbeszélés után következik a témamegjelölés, amely már az érvelést, az alku szakaszát készíti elő. A témamegjelölés a bizonyítás előfutaraként „olyan pontja a beszédnek, amely nélkül, a folyamatosság és rendezettség hiányában a legjobb érvelés is bizonytalanná válhat. A témamegjelölés a klasszikus beszéd legrövidebb része, csupán néhány mondat vagy szó. Feladata az elbeszélés gondolati magvának összegzésén keresztül a beszélő saját álláspontjának megmutatása, a tétel kimondása és felosztása” (ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 383). Nincs ez másképpen a tárgyalás folyamatában sem, hiszen a meggyőzésnek ebben a fázisában a saját elgondolások kifejtése történik. Lépésről lépésre, a megértés folyamatát ellenőrizve kell haladni. Fontos, hogy a tárgyalófelek a tárgyalási téma minden lényeges elemét felsorolják, illetve kínálatuk eddigi megítéléséről még több információt adjanak, ha szükséges, akkor ezeket dokumentumokkal is igazolják (LANGER–RAÁTZ 2006: 135). A célok megfogalmazása legyen egyértelmű, hangsúlyozzuk és emeljük ki fontosságát, előnyeit.

A következő szakasz az alku folyamata, amelyben a partnerek mindig új és új ajánlatokat tesznek. Itt mindegyik fél arra törekszik, hogy a számára legkedvezőbb megoldás valósuljon meg. A tárgyalás sikerének legfontosabb záloga a minél hatásosabb érvek megfogalmazása, azoknak a legmegfelelőbb helyen történő használata. Ehhez elengedhetetlen, hogy a tárgyalófelek jól ismerjék a különböző érvelési formákat. A tárgyalás folyamatának ez a pontja megegyezik a szónoki beszédnek a bizonyítás (argumentatio) és a cáfolás (refutatio) szakaszaival. Ez utóbira a másik fél által mondott állítások, ajánlatok megcáfolása miatt van szükség.

A tárgyalásban is ez a szakasz a legfontosabb, itt dől el minden. Megint a klasszikusokhoz fordulva, teljes mértékben egyet kell értenünk ARISZTOTELÉSZ állításával (Rétorika III. 13. 1414b), aki a szónoki beszéd részeit így határozza meg: „A beszédnek két része van: mert szükségszerű, hogy beszéljünk a szóban forgó dologról, majd pedig igazoljuk véleményünket. Ezért lehetetlen úgy beszélni valamiről, hogy ne igazolnánk, vagy igazolni azt, amiről még nem beszéltünk; mert a bizonyító valamit bizonyít, és aki előre elmond valamit, az a bizonyítás végett mondja el azt. E kettő közül az egyik a tétel, a másik a bizonyítás; ez olyan, mintha valaki így osztaná fel: az egyik a kijelentés, a másik az indoklás” (ARISZTOTELÉSZ /1999: 164). Az érvelés fontosságáról, az érvek felépítéséről,

azok elrendezéséről, a jó és hibás érvek jellegéről a retorika igen gazdag szakirodalommal rendelkezik a kezdetektől napjainkig. Ezek ismerete, tanulmányozása mindenképpen hasznos lehet a tárgyalásban részt vevők számára.

A tárgyalást tekinthetjük olyan kétirányú kommunikációként is, amely dialógusokra épül. Ezért a siker szempontjából meghatározóak a kérdések. A kérdések segítik a tájékozódást, az információhoz jutást. Ezért a kérdéstechnika is kiemelt szerepű az eredményes tárgyalás lefolytatásában.

d) Az elfogadtatás (döntés, megegyezés) fázisa a tárgyalás egyik legjelentősebb szakasza, hiszen itt dől el a tárgyalás eredményessége, vagyis az, hogy milyen megállapodás születik a felek között. Ha valamelyik fél nem tud dönteni, akkor segíthet az érvek összefoglalása, a megállapodás előnyeinek kiemelése, esetleg különböző alternatívák felállítása. A tárgyalásnak ez a fázisa lényegében a meggyőzés (persuasio, consensus), de átvezet a befejezéshez (peroratio). A befejezés a bevezetés tükörképe, annak emelt szintű megismétlése, célja az emlékezet felfrissítése és az érzelmek befolyásolása. A befejezésnek végig kell haladnia a beszéd főbb pontjain úgy, hogy közben a bizonyítást nyert, elfogadottnak vélt tételek kiemelésre kerülnek (ADAMIK–JÁSZÓ–ACZÉL 2004: 384). Vagyis ezek a bizonyítékok képezik a végső megállapodás tárgyát, erre épül az írásban is rögzített szerződés.

e) A lezárás, befejezés fázisában – az elsőhöz hasonlóan – az általános kulturált érintkezés szabályai a mérvadóak. Szükséges, hogy a tárgyalófelek ismerjék a kapcsolatzárást általános és a kultúrákhoz kötött, speciális illemszabályait. Ez a fázis szintén a beszéd zárásával, annak is inkább az érzelemfelkeltő részével (affectus) azonosítható.

3. Az utógondozás részre már a tárgyalás után kerül sor. Ebben a szakaszban a záró rész az értékelés, státuselemzés fázisa, legyen a tárgyalás sikeres vagy sikertelen kimenetelű, mindenképpen fontos része a tárgyalás utáni értékelésnek. Ezek az utólagos elemzések, értékelések sokat segíthetnek a későbbi munkákban, hiszen rámutathatnak arra, hogy mire kell jobban figyelni, mit kell másképpen csinálnunk, illetve arra is választ kaphatunk, hogy minek köszönhetjük sikerünket.

Az utógondozás szakaszával a klasszikus retorika ugyan közvetlenül nem foglalkozik, de ez a mozzanat nagyon fontos a rétor számára is. Hiszen alapos önelemzés, önreflexió nélkül nehéz egy szónoknak jobbra válnia.

5. Összegzés. A fentiekben csupán a modern tárgyalástechnika szakaszainak és a klasszikus retorikának közvetlenül a szónoklat előkészítésével összefüggő legáltalánosabb megfeleltetéseit igyekeztünk bemutatni. Természetesen még számos helyen lehetne ilyen egyezéseket feltárni. A legjelentősebb ilyen két egyezés, amelyről most részletesen nem szoltunk, az argumentáció, illetve a retorikában is igen kidolgozott pronuntiatio. Ez utóbbi a modern üzleti életben mint a kommunikáció nem nyelvi jeleinek használata kap kiemelt szerepet.

Annak ellenére, hogy amíg a klasszikus beszéd monologikus szöveg, addig a tárgyalás folyamata dialógus, folyamatos párbeszéd, amely az interakció során

alakul, változik. A modern tárgyalás szakaszainak és az ókori klasszikus retorika szabályainak összevetése nem haszontalan, hiszen ráirányítja a figyelmet arra, hogy a modern üzleti tudományokat művelők a klasszikus retorika mestereinek írásait tanulmányozva hasznos, alkalmazható tanácsokra tehetnek szert.

Kulcsszók: üzleti kommunikáció, tárgyalás, nyolcfázisú tárgyalási modell, klasszikus retorika, a szónok feladatai, a beszéd felépítése.

Hivatkozott irodalom

- ADAMIK TAMÁS 2001. A retorikai szituáció: a szónoki beszéd fajai és részei. In: A. JÁSZÓ ANNA – L. ACZÉL PETRA szerk., *A szónoki beszéd részei és a beszédfejlesztés*. Trezor Kiadó, Budapest. 15–31.
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Ford. és a bevezetést írta ADAMIK TAMÁS. Telosz Kiadó, Budapest.
- BARLAI RÓBERT – KÖVÁGÓ GÖRGY 2004. *Krízismenedzsment, kríziskommunikáció*. Századvég Kiadó, Budapest.
- CICERO /1987. *Válogatott művei*. Vál. és az utószót írta HAVAS LÁSZLÓ. Európa Kiadó, Budapest.
- CORNIFICIUS /2001. *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Ford. és a bevezetést írta ADAMIK TAMÁS. Magyar Könyvklub, Budapest.
- ECHOUSE, BARRY EDWARD 1999. *Competitive Communication. A Rhetoric for Modern Business*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- HOFFMEISTER-TÓTH ÁGNES – MITEV ARIEL ZOLTÁN 2007. *Üzleti kommunikáció és tárgyalástechnika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KAPOOR, ASHOK 1975. *Planning for International Business Negotiations*. Ballinger, Cambridge.
- KOTTLER, PHILIP 1986. *Principles of Marketing*. Prentice Hall International, Engelwood Cliffs.
- KULIKNÉ LÁNG ZSUZSANNA 2003. A tárgyalás. In: HUNYADY GYÖRGY – SZÉKELY MÓZES szerk., *Gazdaságpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 581–611.
- LANGER KATALIN – RAÁTZ JUDIT 2006. *Üzleti kommunikáció*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LEE, LAMAR JR. – DOBBLER, DONALD W. 1977. *Purchasing and Materials Management*. McGraw Hill, New York.
- PLATÓN /1984. *Összes művei*. Európa Kiadó, Budapest.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS /2008. *Szónoklattan*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- RAÁTZ JUDIT 2010. A retorika és a tárgyalástechnika kapcsolata. In: RAÁTZ JUDIT – TÓTHFALUSSY ZSÓFIA szerk., *A retorika és határtudományai*. Trezor Kiadó, Budapest. 71–85.
- SCOTT, BILL 1988. *A tárgyalás fortélyai*. Novotrade Rt., Budapest.
- SZEGFÜ ANDRÁS 2001. A szervezeti kommunikációról. In: BÉRES ISTVÁN – HORÁNYI ÖZSÉB szerk., *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó. Budapest. 86–96.

- WEBSTER JR., FREDERICK E. 1979. *Industrial Marketing Strategy*. John Wiley and Sons, New York.
- ZSUBRINSZKY ZSUZSANNA 2007. Az üzleti email retorikai szerkezete. In: VÁRADI TAMÁS szerk., I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 233–247.

Rhetoric and business communication

The present paper introduces the most typical form of business communication, including the main phases of business meetings. Among the many existing models, the author has chosen one that is the most widespread in this country, known as the eight-phase model. She describes that model by drawing a parallel between its phases and the well-known factors of classical rhetoric: the tasks of the orator and the main parts of an oratory. The aim of the paper is to draw the reader's attention to the fact that it is worthwhile and useful to describe modern business communication in terms of our knowledge of ancient rhetoric.

Keywords: business communication, meeting, eight-phase meeting model, classical rhetoric, tasks of orator, structure of speech.

RAÁTZ JUDIT
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete

Interretorika, e-retorika

1. Interretorika. A technokulturális (digitális, informatikai) korszakban ember és nyelv (szöveg) viszonyában új helyzet állt elő. A digitális világ korábban nem lehetséges tömeges összekapcsoltságot, a kölcsönhatások komplexitását jelenti, amelynek hatására az emberi tudat kiterjeszthető, s ez egyúttal (kulturális) evolúciós lépést jelent. Másként úgy is fogalmazhatunk, hogy az új technológiák ipari méretű beavatkozást jelentenek az evolúcióba, amelynek tünetei már kimutathatók és elemezhetők a kulturális evolúció terén.

Az informatikai korszak a retorika számára is sok tekintetben megújulást, változást jelent. Az antik, a középkori és a modern retorika mindig kénytelen volt újabb és újabb megközelítéseket alkalmazni. A jövő retorikai tevékenységében a hermeneutikai szempontoknak nagyobb lesz a jelentőségük, s az eddigi szöveg-, előadó- és Európa-központú retorika kibővül, átalakul. Ezt az új retorikai irányt HEINRICH F. PLETT interretorikának nevezte el (PLETT 2001).

Az interretorika három interdiszciplináris területre osztható: a) intertextuális, b) intermediális és c) interkulturális retorikára.

Az intertextuális retorika a szövegek közötti kapcsolatokkal foglalkozik, például paródia, travesztia, idézet, kollázs. Az intertextuális retorika az ókortól kezdve napjainkig virágzott, de most a technológia adta új lehetőségek merülnek fel vele kapcsolatban (például gyors idézetkeresés, szövegátvétel, plágium).

Az intermediális retorika elsősorban a szó-kép, szó-hang és szó-kép-hang kombinációjú szövegek vizsgálatával foglalkozik (például maszkos-alakoskodó játék, opera). Az intermediális retorika felhasználja a szemiotikai kategóriákat, és kitüntetett szerepet kapnak benne az új technológiák, technikai eszközök (vagyis a technokulturális világ). A retorika digitalizációja (voltaképpen az e-retorika, részletesen l. később) azt is jelenti, hogy a „homo rhetoricus”-ból „machina retorica” lesz, az ember-beszélőből pedig beszélőgép, megjelenik az elektronikus memória, s az egyszerű utalások helyett a hiperlink (vagyis a szövegek egymásba kapcsolódása, átjátszása). A magyar nyelvudományban ehhez kapcsolódnak PETŐFI S. JÁNOS és BENKES ZSUZSA szemiotikai-nyelvészeti kutatásai, például statikus ’verbális elem + kép /diagram/...’ típusú komplex jelek vizsgálata (vö. PETŐFI–BENKES 2002).

Az interkulturális retorika: a retorikai felismerések, szabályok mindeddig erősen a klasszikus-antik és európai hagyományon alapultak. Az új világban a retorikai tradíciónak ki kell bővülnie a nem-európai kultúrák (Ázsia, Amerika, Afrika) szöveghagyományaival. (Különös tekintettel arra, hogy az ókori retorikáknak ma talán még nem is egészen világos hatása volt a Kelet társadalmaira is, vagyis ezek a hatásmechanizmusok nem is föltétlenül újak.) Ma pedig a gazdaság, a politika és a kultúra globalizációja magával vonja a retorika kiterjedését is. Az interkulturális retorika nyelvek közötti (interlingvális) kompetenciát feltételez, és a retorikának új területekre való kiterjesztését jelenti.

2. E- vagy digitális retorika. KATHLEEN WELCH (1999) új terminusa, az e-retorika (elektronikus retorika) a digitális/elektronikus kultúra retorikáját jelenti. Másként így határozhatjuk meg: a számítógép által mediatizált retorikus kommunikáció. Tágabb értelemben ma már minden retorika, diszkurzív gyakorlat digitalizálódik (így voltaképpen nincs is értelme e-retorikáról beszélni, de egyelőre, az átmenetiség időszakában talán mégis). Szűkebb értelemben viszont a digitális/elektronikus térben felbukkanó régi, de föltétlenül változó és új retorikai gyakorlatot nevezzük az e-retorika körébe tartozónak, s ezek a jelenségek mindenképpen vizsgálódásra érdemesek. Ahogy fölvetik az e-folklor, az e-irodalom, az e-tudományok (pl. e-filológia) létét, úgy van értelme e-retorikáról is beszélni.

Az új technológiákból (számítógép, internet, mobilkommunikáció, a felhasználások sokféleségét lehetővé tevő szoftverek) következnek az e- vagy digitális retorika legfontosabb jellemzői. Ezek a következők: 1. A sebesség: ennek „drámai” (szövegalakító) hatása van a tartalomra és a retorikai gyakorlatra (a nyelvre). 2. Az elérés-hozzáférés: a hierarchiamentes terjesztésnek köszönhetően a hozzáférés lehetősége megnő, ez az elrendezés gondosságáról, logikusságáról a megnyitásra helyezi a hangsúlyt. Kevésbé fontos a meggyőzés, mindennél fontosabb a befogadó elérése (pl. „megosztás”). 3. A névtelenség (anonimitás): az éthosszal és a stílussal kapcsolatos keveredésekhez és változásokhoz vezet; fölvetődik általa az illőség és a hitelesség kérdése is. 4. Az interaktivitás: az e-retorika ennek növekvő terjedelmével (és az újfajta éthosz jelentőségével) közösségek épülését is szolgál(hat)ja. 5. A kairosz (kedvező, szerencsés pillanat): megnő azoknak a pillanatoknak, üzeneteknek a száma, amelyek megragadhatnak másokat. Az ember szinte naponta reagál(hat) olyan üzenetekre, amelyek olyan megkapó vagy megmozdító információkat tartalmaznak (esetleg gyönyörködtetnek, megindítanak), amelyekhez a korábbi médiumban (vagy médiumok közvetítése által) ilyen gyakran és ilyen hatékonysággal (interaktivitással) nem találkozhatott. 6. A nyilvánosság: új típusú közélet alakul ki a retorikusok és rétorok számára egyaránt. (WELCH 1999; GURAK–ANTONIJEVIC 2009.) Ennek már konkrét példái a 2002. évi magyarországi sms-választási kampány (vö. BALÁZS 2002), vagy például az ún. „arab tavasz”, amelyet Facebook- vagy Twitter-forradalomnak is neveztek. Amennyiben megelégedést keresünk, akkor azt is mondhatjuk, hogy sok esetben a jelszavakat skandáló vagy felbujtó szövegeket mondó „szónokok” szerepét átveszi az sms, a Facebook, a Twitter.

3. Retorika → e-retorika. Az új technológiák elterjedésében fejlődési/átalakulási fokozatokat állapíthatunk meg, amelyek az egyes területeket, így a retorikát is tagolják. Fő vonásokban ez a web1 → web2 iránynak felel meg, vagyis főleg az elsősorban puszta információforrásnak tekinthető web1 után megjelent az interaktív web2, s egyesek már a szemantikus, rendszerezett információkat felvontató web3-ról is értekeznek. A digitális változásoknak köszönhetően az irodalommal kapcsolatban beszélnek irodalom 1.0 → irodalom 2.0 fejlődésről, vagyis a digitális irodalom létrejöttéről, s fölvetették a filológia 1.0 → filológia 2.0 átalakulást is. (Ezek nyomán csábító lenne retorika 1.0 után retorika 2.0-ról beszélni, ez lenne az e-retorika.)

Az új technológiák a következő fő kommunikációs funkciókat ölelik föl: 1. levélszolgálat (sms, e-mail); 2. információkeresés (házipar, honlapok segítségével, Google, RSS – segített keresés, kép, mozgókép, zene, szöveg); 3. on-line elérések (média, Skype, MSN, Twitter); 4. megbeszélés-vita (fórum, komment); 5. kétirányúság: információfeltöltés és -cserélés (fájlcsere, „megosztó oldalak”); 6. információgyűjtés (új tudástárak, pl. Wikipédia); 7. kapcsolatápolás, közösség-építés (iwiw, Facebook).

4. Szóbeliség–írásbeliség paradigma. A szóbeliség és írásbeliség között a személyes/magán és nyilvános/közösségi oppozíciók felállításával (természetesen további „átmeneteket” feltételezve) a digitális retorika különféle jelenségei (szövegtípusai) helyezhetők el: chat, blog, fórum, magán és „nyílt” sms/e-mail, faliújság, levelezőlista stb.

A hagyományos nyelvi létmódok (beszéd, írás) mellett újak jönnek létre: másodlagos szóbeliség, írásbeliség. Az elsődleges szóbeliség az élő, beszélt nyelvhasználat, amely itt és most érzékelhetően, vagy jelenlévő partnerek között folyik, jellemző formája a monológ és a dialógus (párbeszéd). A másodlagos szóbeliség technikai eszköz közbeiktatásával folyó párbeszéd. Ennek első formái: a telefon, a fonográf (rögzítő és lejátszó), gramofon (lemezjátszó), majd szalagos és kazettás magnetofon, illetve a műsorszórás vonalán a telefonhírmondó, a rádió, a televízió, később ezek digitális változatai, a mobilkommunikáció, valamint a számítógépes kommunikáció (CMC – computer-mediated communication ~ számítógép közvetítette kommunikáció) beszélt nyelvi formái (meghangosított beszéd, beszéd-szintetizálás, például telefonos ügyfélszolgálatok, pályaudvari digitális hangosbeszélő. A másodlagos szóbeliség lehet teljesen élőnyelvi (telefon), de lehet írásbeli (vagy digitálisan rögzített) szöveg felolvasása, „vissza- vagy újramondása”. Az írásbeli szöveg „meghangosítása”, vagyis felolvasása megtanulandó technikát igényel. A másodlagos szóbeliségben az alkalmazott technikai eszköz befolyásolja – korlátozza vagy kiterjeszti – a közlési lehetőséget. A mobilkommunikációban megjelenő multimediális üzenetküldés (mms – multimedia message service) hangot, valamint álló- és mozgóképet is tud küldeni, ezzel az eddigi legfontosabb korlátozást, a vizuális élményt pótolja.

A hagyományos írásbeliség technikai körülményei: a toll és a papír (korábbi eszközök, például a palavessző és a palatábla, illetve egyéb helyettesítő eszközökig, például a házak fala, az ablak párák vagy koszos üvege vagy a tenger homokja). Mindegyikben az a közös, hogy az írást az emberi kéz rajzolja. A másodlagos írásbeliség (saját terminus) új nyelvi létmód. Egyéb megnevezései: írott beszélt nyelv, írott párbeszéd, virtuális írásbeliség, mediálisan írott, koncepcionálisan szóbeli kommunikáció, spontán írott nyelv (vö. PETYKÓ 2012: 44–49). A másodlagos írásbeliség fő jellemzője a technika. Ide tartozik az írógép és ennek folyamánya, a gépipír, illetve az informatikai korszak számítógépes írásmódja (számítógép és szövegszerkesztő program segítségével, valamint a csevegőcsatornákon alkalmazott írásbeli „beszédmód”) és a mobiltelefonokon küldhető írásos üzenettovábbítás (sms – short message service). A másodlagos írásbeliségben tehát a technikai eszköz közbeiktatása, az eszköz adta újabb írásbefolyásoló tényezők (korlátozott

vagy korlátlan javítás, betű- és szövegáthelyezés, valamint a szinte korlátlan terjesztési, továbbítási lehetőség) bukkan fel új, a kommunikációs teret alapvetően meghatározó tényezőként. A másodlagos írásbeliségben változatos írástechnikák és tipográfiai megoldások gyakorolhatók, sőt a legújabb eszközök talán újra lehetővé teszik a kézzel való írást is a számítógépen. Ezzel a másodlagos írásbeliség részben visszatér az „elsődleges” írásbeliséghez. A másodlagos írásbeliséget az írásmódok, stílusok, szövegtípusok változatossága, gazdagsága jellemzi. A számítógépes másodlagos írásbeliséget számos nyelvi technológia (pl. helyesírás-ellenőrző program) támogatja. Szűkebb értelemben a másodlagos írásbeliségen az élő, beszélt nyelvhez közelítő (szlenges) írásbeliséget értjük.

5. Új beszéltnyelviség – új retorika? Az informatika hatására formálódó új nyelvi létmód (másodlagos írásbeliség és szóbeliség) ideiglenes összefoglaló elnevezése: új beszéltnyelviség. Az új beszéltnyelviség magában foglalja a másodlagos szóbeliséget és írásbeliséget. Informatikai alapú, számítógépek, internet vagy mobilkommunikáció által közvetített írásbeli vagy szóbeli kommunikáció, amelyre jellemző az átmenetiség: beszédközeli (szlenges), képeket is használó írás- és közlésmód, az élőbeszédhez közelítő, de azzal nem azonos beszédszintetizálás. A számítógépek segítségével történő napról napra fejlődő kommunikáció alakítja az új beszéltnyelviséget. Egyes elemzők szerint az informatikai eszközökkel létrejövő új beszéltnyelviség egyre több funkciót vesz át a valódi élőbeszédtől, sok helyen annak helyébe lép. Az új beszéltnyelviség nyelvtana sajátos, sokszor meghökkentő. Egyelőre netspeak-nek is nevezhetjük, de hamarosan szinte minden szöveg digitális lesz, így ez a megkülönböztetés is elavul.

Az e- vagy digitális retorikában nemcsak új jelenségekkel találkozunk, hanem az új közegben fölfedezhetjük a korábbi retorikai hagyomány egyes elemeit is. Ilyen új környezetben újjáéledő jelenségek például a következők: agora (posztmodern agora), tudósítás (webkamerás közzététel), jelszó (sms-jelszó), távirat (sms, esetleg e-mail), tudakozó (internetes tudakozó), napló (blog), könyv (e-könyv), csevegés (csetelés), pletyka (digitális pletyka), zaklatás (digitális mobbing), lánclevél (e-lánclevél), képirás (emotikon), olvasói levél/hozzászólás/beszólás (comment), fényképalbum (digitális fényképalbum), gyónás (netgyónás).

6. Az e-retorika nyelvi jellemzői. Az e-retorikához sorolható másodlagos írásbeliség általános (orto)grafikus jellemzői: 1. a helyesírástól eltérő formák használata (például folyamatos kis- vagy nagybetűs írás, egybeírás); 2. rövidítések; 3. grafostilisztikai jellemzők (emotikon, betű- vagy írásjeltöbbszörözés, a diakritikus jelek mintájára továbbalkotott, ún. metakritikus betűk/jelek alkotása); 4. kreatív (egyéni) írásmód.

Az e-retorika egyes műfajait szövegtani szempontból jellemzi még: 1. a minimális, elliptikus mondat; 2. rétegnyelvi (főleg szleng, esetleg nyelvjárási) kifejezések; 3. a beszélt nyelvre jellemző elemek (partikulák, indulatszók); 4. a játékos, kreatív nyelvhasználat (ÉRSOK 2004). A világháló különösen kedvelt terepe a szlengnek, amelynek megnevezései: internetszleng, netszleng, kiberszleng (cyberslang); számos különféle internetes szlenggyűjtés, szlengszótár is van, s igen

korán hozzáláttak a netnyelv jellemzőinek gyűjtéséhez is (BALÁZS szerk. 2002). A nyelvi jelenségek között feltűnő a gyakori hibázás (elütés) és a hibák iránti tolerancia, valamint a betűkkel-írásjelekkel-képekkel létrehozható jelek, ábrák (emotikonok) használata. Az emotikonok az internetes nyelvhasználat új jelei, az érzelmek kifejezésére alkalmas grafikus jelek, a számítógép vagy mobiltelefon billentyűzetének segítségével megjeleníthető karakterkombinációk, amelyek tartalmi közlésre is alkalmasak, de sokkal inkább a beszéd nemverbális, szupraszegmentális jellegzetességeinek a jelölői. Megemlítendő az ikonikus fordulatot is szimbolizáló emotikonok fejlődése. Ezek eleinte állóképek, statikus emotikonok voltak, majd felbukkantak az állóképek sorozatát megjelenítő, majd mozgó, animált (dinamikus) emotikonok (vagy animatikonok), mintegy komplex képi-filmi élményt nyújtva (VESZELSZKI 2005; BÓDI–VESZELSZKI 2006).

7. Sms-retorika. Az e-retorika egyik változata a rövid életű sms-retorika. Az e-retorika fejlődését jól mutatja az ebbe a körbe sorolható rövid szöveges üzenet, az sms (short message service) alig másfél évtizednyi folyamatos funkcióbővülése (a jelenséget tehát sms-retorikának is nevezhetnénk). A mobiltelefonos sms-t, és így az sms-retorikát az új, kiterjedő internettechnológiák megszüntetik, szerepét minden tekintetben átveszik.

8. Társadalmi-kommunikációs hatások. Az e-retorika kommunikációs és társadalmi következményei közül egyre több jelenségre figyelnek föl a társadalomkutatók: 1. mindenki, mindenhol lehet szerző és kiadó (a média mindenhol jelen van); 2. a szűretlen, válogatatlan információ mennyisége robbanásszerűen nő; 3. egyre több a keresés, gondot jelent az eligazodás, a választás; 4. visszaszorul a hagyományos olvasás, terjed az „átnézés”, valamint a képi olvasás; 5. átalakul a tömegkommunikáció (új média); 6. átalakul az írásos (személyes) kommunikáció (másodlagos írásbeliség); 7. előtör a képi forradalom (ikonikus forradalom, vö. BALÁZS – H. VARGA 2008); 8. alapvető emberi érzések megélése nehezebbé válik, mert az érzelmek kialakulásához (például együttérzés, rajongás) több idő kell; 9. a nyilvános és a magán szféra határa összemosódik (felszámolódik a magán szféra); 10. állandó bekapcsoltság, elérhetőség; 11. (egyelőre) normátlanság, (sokszor) gátlástalanság: az internet újszerűsége miatt még kezdetlegesek a lefektetett normák (pl. netikett), formálódóban van etikája; 12. figyelemmegosztás (multitasking) (vö. BALÁZS–BÓDI 2005).

A digitális közeg lehetővé teszi egy új, képzelt vagy vágyott személyiség, illetve világ létrehozását (pl. szerepjátékok). Elősegíthet visszaéléseket (spam, átverés – hack), sőt on-line bűnözésnek adhat táptalajt (gyalázkodás, kitergetés, zaklatás, netes lelki terror). A cyberterror sajátos válfaja a happy slapping, azaz a „boldog” verés (gyengébbek megalázó megverésének vagy ennek imitálásának a fölvétele és netre való kitétele). Az internet árulkodó nyomokat mutathat készlődő bűncselekményekről (előzetes naplóbejegyzés tervezett gyilkosságról). A net lehetőséget ad a „kukkolás” különféle formáinak. Ezeket együttesen „on-line cselekedetnek” nevezik.

A technokulturális világ, amelynek robbanásszerű terjedését az 1990-es évektől számítjuk, az új világlátások, kommunikációs formák és szövegek mellett választóvonalat von a korábbi nem digitális (vagy predigitális) kultúrában felnőtt nemzedékek és az új e-nemzedék között. A kettő között beszélnek „digitális szakadékról”, a lemaradókat „digitális analfabétáknak” nevezik, míg a lépést tartók a „digitális írástudók”. Az 1980 után születetteket *digital natives*-nek (digitális bennszülöttek); másként *screenager*-eknek (képernyő-nemzedék) nevezik.

Az e-retorika tere és szerepe egyre nő, tágabb értelemben hamarosan az egész retorikát elnyeli, szűkebb értelemben még sokáig értelmes megkülönböztetés lehet a *hagyományos retorika* és az *e-retorika* terminus.

Az új technológiák kiváltotta társadalmi, kulturális „hullámverések” sok tekintetben a kultúra forradalmát, egyúttal a bevezetőben jelzett kulturális evolúciós ugrást, „meghaladást” jelenthetik.

A számítógépes nyelvtudomány eddig főleg a technológiai fejlesztések nyelvészeti megalapozásával foglalkozott, de egyre inkább fontosabbá válik az új korszak hatásainak kommunikációs-nyelvészeti vizsgálata, amelyet egy újradefiniált informatikai nyelvtudomány (digitális nyelvészet, netnyelvészet) tehet meg (vö. BALÁZS szerk. 2011-ben: VESZELSZKI 2011; BALÁZS 2011; BÓDI 2011).

Kulcsszók: interretorika, e-retorika, e-írásbeliség, új retorika.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA 2002. Futótűz- vagy pontról-pontra kommunikáció. – A választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. In: KURTÁN SÁNDOR – SÁNDOR PÉTER – VASS LÁSZLÓ szerk., *Magyarország politikai évkönyve 2002-től*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Kht., Budapest. 2: 380–398.
- BALÁZS GÉZA 2011. E-retorika. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest. 65–69.
- BALÁZS GÉZA szerk. 2002. *Informatikai technológia és nyelvhasználat. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázatából*. Trezor, Budapest.
- BALÁZS GÉZA szerk. 2011. *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest.
- BALÁZS GÉZA – BÓDI ZOLTÁN szerk. 2005. *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok*. Gondolat–Infonia, Budapest.
- BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA szerk. 2008. *Ikonikus fordulat a kultúrában*. Magyar Szemiotikai Tanulmányok 18–20. Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó, Budapest–Eger.
- BÓDI ZOLTÁN 2011. Netnyelvészet. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest. 228–231.
- BÓDI ZOLTÁN – VESZELSZKI ÁGNES 2006. *Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- ÉRSOK NIKOLETTA ÁGNES 2004. Sömös, sumus, írj vissza. *Magyar Nyelvőr* 128: 294–313.
- GURAK, LAURA J. – ANTONIJEVIC, SMILJANA 2009. Digital Rhetoric and Public Discourse. In: LUNSFORD, ANDREA A. – WILSON, KIRT H. – EBERLY, ROSA A. eds., *The*

- Sage Handbook of Rhetorical Studies*. Sage, Los Angeles. 497–509. <http://dx.doi.org/10.4135/9781412982795>
- PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA 2002. *A multimediális szövegek megközelítései*. Iskolakultúra-könyvek 11. Iskolakultúra, Pécs.
- PETYKÓ MÁRTON 2012. Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé. In: HATTYÁR HELGA – HUGYECZ ENIKŐ HENRIETT – KREPSZ VALÉRIA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *A sokszínű alkalmazott nyelvészet*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 44–52.
- PLETT, HEINRICH F. 2001. *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 135–138.
- VESZELSZKI ÁGNES 2005. Dinamikus emotikonok. In: BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *A magyar szemiotika negyedfél évtized után*. Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó, Budapest–Eger. 273–286.
- VESZELSZKI ÁGNES 2011. Digitális kommunikáció és nyelvtudomány. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest. 56–60.
- WELCH, KATHLEEN 1999. *Electric Rhetoric: Classical rhetoric, oralism, and a new literacy*. MIT Press, Cambridge (MA).

Interrhetoric, e-rhetoric

In the techno-cultural world, an expansion of rhetorical phenomena can be observed: this can be summarily called interrhetoric (intertextual, intermedial, and intercultural rhetoric) or e-rhetoric (including SMS-rhetoric). New technologies result in new, complex communicative functions and rhetorical phenomena. At the same time, along the oral–written cline, a new communicative form of existence comes into being: secondary written communication or new spoken communication, whose rhetorical description is attempted and possible social and communicative consequences are discussed in this paper.

Keywords: interrhetoric, e-rhetoric, e-literacy, New Rhetoric.

BALÁZS GÉZA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Ratio – oratio

1. A reneszánsz felfogásban a ratio és az oratio különbözteti meg az embert az állattól. A latin *ratio* jelentései 'számítás', 'cselekvésmód', 'ész', 'ok', 'vélemény' stb., az *oratio* jelentései: 'beszéd', 'beszédmód', 'imádság' stb. A reneszánszban a szónoklás művészete (ars rhetorica) az ókori eszményt követi: méltósággal előadni a mondandónkat, a szónok mint ékesszóló (eloquens), anyaggyűjtő/kitaláló, (inventor), szerkesztő (compositor), előadó (actor) (l. SOAREZ: De arte rhetorica, idézi ROBLING 2007: 139–140).

Ez a meghatározás némileg más megközelítésben, de valójában ugyanaz, mint a mai informatikus meghatározása: „Az embert emberré, társadalmi lénnyé az információs (jeladás-jelvételi) kényszer teszi, amely az ön- és fajfenntartás igényeit messze meghaladja.” (CSÉBFALVI KÁROLY [1930–2005] matematikusnak, az első magyar ipari számítóközpont megalapítójának szóbeli közlése.)

A két meghatározásból egyenesen következik az is, hogy minden tudományág végső gyökere valami másik tudományág. A biológia az életjelenségekkel foglalkozik, de hogy mi az élet maga, az a filozófia és a teológia gondja. A pszichológia a lelki jelenségekkel foglalkozik, de hogy mi is a lélek, és egyáltalán van-e lélek, az nem az ő területe, hanem a filozófiáé és a teológiáé. Hasonlóan a retorikának, a hatékony nyilvános beszédnek a végső gyökere nem a beszéd, hanem az etika, amely az emberi kapcsolatteremtésben és fenntartásban alapvető.

2. „Az emberek összetartoznak. Az embereknek joguk van egymáshoz. Adódhatnak kisebb-nagyobb zavarok, amelyek az elutasító magatartást, amellyel a mindennapi életben megterheljük magunkat, hatályon kívül helyezik, és bennünket emberként közelebb hoznak egymáshoz.” (SCHWEITZER 2006.)

Ezen alapult már az ókorban is a vir bonus bene dicendi, a jól beszélő jó ember eszménye: „Az igaz beszéd a jó és becsületes lélek képmása”; „A beszéd gondolkodásom és egész életem arcképe” (ISZOKRATÉSZ); „A beszédből megismerni az ember jellemét” (MENANDROSZ); „Amilyen a természeted, olyannak bizonyul a stílusod” (TERENTIUS); „A stílus egybehangzó az erkölccsel” (CICERO) stb. Ezt mindenestől átveszi a reneszánsz, majd az európai közmondások: „Az embert elárulja stílusa” (ERASMUS); „Szavairól ismerni meg az embert” (angol közmondás); „Amilyen az ember, olyan a beszéde” (német közmondás); „Szavairól ismerszik meg az ember” (svéd közmondás); „Szép szó nyeri meg a szeretetet” (magyar közmondás) stb.

A 20. században pedig BAHTYIN ébred rá erre, de csak a szovjet-orosz titkosrendőrség elől gondosan elrejtett céduláiban: „Gondolkodásunk és tevékenységünk nem technikai, hanem erkölcsi” (HIRSCHKOP 1999/2002: 193). Sőt BAHTYIN szerint a nyelv struktúrája tükrözi a keresztény élet struktúráját: abszolút önfeláldozása magunknak, irgalmasság a másik iránt (HIRSCHKOP 1999/2002: 197–198). Az üzleti életben is – nem éppen vallásos céllal és a legkevésbé önzetlenül – az önfeláldozás és irgalmasság hagyományos fogalmai anyai sztenderdként bukkannak föl:

Az embereidet helyezd döntéseid középpontjába – mint ahogyan a gyermekes anya teszi mindennapjaiban. A retorikus beszéd mint ajándék már ismeretes a legújabb angolszász retorikai irodalomban (ACZÉL 2009: 52–58). Az irgalmasság azonban olyan ajándék, amelyet nem érdemlünk meg. Az irgalmasság a szeretet szabad odahajlása ahhoz, aki nem érdemli meg. Feszültségben van az igazságossággal, azaz aránytalanság van a bűn, a hiba és a rá adott válasz, az érte kijáró retorzió között. „Az igazságosság irgalmasság nélkül kegyetlenség; az irgalmasság igazságosság nélkül könnyelműség” („Iustitia sine misericordia crudelitas est; misericordia sine iustitia dissolutio” – Aquinói Szent Tamás: Comm. In Mt. 5,7,74). Az irgalmasságban nincs kompromisszum (a bűnnel szemben), hanem elfogadás (a másik emberé). „A kereszténység a legkisebb bűnt is elítéli, de a legnagyobb bűnösnek is megbocsát” (G. K. CHESTERTON). Annál döbbenetesebb, hogy a mai magyar értelmező szótárak valójában nem ismerik az *irgalmasság* keresztény fogalmát. Ez feltehetően a 20. századi tank- és bankdiktatúrák következménye. Csak ’empátia’ és ’szimpátia’ létezik a társadalomban. A rokon nyelvek és a Müncheni kódex alapján viszont jó a TESz. feltételezése: az irgalmasság ’elengedés’, ’ajándék’, ’zsold’, ami nem jár a szerződés szerint.

3. Tehát a beszéd mint etika, mint a teljes-egész ember lényege, a személy szükségyszerű megnyílása. Két korlátja van: a ’dolog’ (a külső valóság az adott szituációban) és a személy, akihez szólok. A hazugság eszerint abban áll, hogy a ’dolog’, a tárgyi világ nem az, aminek elbeszélem, és hogy a személyt is dolognak tartom. Mindez nem egyszerűen valamiféle erkölcsi vagy netán vallási kérdés, hanem társadalmi és politikai, hiszen az érett demokráciát nem annyira a törvények, hanem az erkölcsi elvek irányítják, és a beszéddel az erkölcsi elvek alapján létrehozott egyetértés (JÜRGEN HABERMAS közismert felfogása nyomán), sőt még ennél is több: a valóság értelmességébe vetett ésszerű és emberhez illő, az emberi élethez elengedhetetlen ösbizalom helyreállítása. EINSTEIN szerint ugyanis a valóság legmegdöbbentőbb tulajdonsága az, hogy emberi értelemmel érthető és matematikai képletekben kifejezhető. Az eszményi és kívánatos retorika tehát a becsapás kultúrája helyett, amelyik a másik embert tárgynak tekint, helyzetbe hozza az odafigyelés és bizalom kultúráját, amelyik a másik embert egyedülálló személyiségnek fogadja el.

Ahhoz ugyanis, hogy a demokrácia működjön, szükséges a közös nyelv, a közös alapösszefüggések (hiedelmek) és a közös projektek, a társadalmi semmibe vevés és a körmönfont mellőzés helyett a nyerő-nyerő (win-win) párbeszéd és a harmonikus, bizalomépítő, biztonságérősítő beszéd kultúrájának széleskörű elterjedése, az elidegenedés helyett az érzékenyen válaszoló kötődés nyelvi kultúrájának kialakítása. A társadalmakban ugyanis többféle szakadék is lehet: nemzedéki, nyelvi, fogalmi, kulturális, politikai, vallási, erkölcsi, műveltségi, iskolázottsági stb. Ezek nem föltétlenül esnek egybe. Jelen világunk olyan, mint amilyennek Menzel és Hrabal filmjében a részeg kerékpárosok látják: „Mindenütt árkok vannak”. A családi, baráti, politikai, szakmai stb. összetartozások szétestek. A médiában rendszertelen fozslányismeretek, igazságtörmelékek zúdulnak a médiafogyasztóra. A tömeges

információáramlás nem feltétlenül jár többletinformációval. Az összefüggések lényegtelenne nyomorodnak. Megvalósulni látszik Goethének Mefisztó szájába adott jóslata: „... így keze közt tartja a részeket, csak a szellemi kapcsolat beteg” (Faust).¹

Az eszményi és kívánatos retorika és demokrácia nem harcol ez ellen, hanem egyszerűen az ellenkezőjét műveli: összeköt, összekapcsol, összefűz, összeérint, összehoz, összeilleszt stb. Az eszményi és a kívánatos retorika és demokrácia paradoxonja az idén éppen 550 éve meghalt NICOLAUS CUSANUS gondolkodásmódjával alapozható meg a legbiztosabban: „az ellentétek egybeesése” (coincidentia oppositorum). Az érzelem és az értelem, a múlt és a jelen, a jelen és a jövő, az idő és a fiatal, a férfi és a nő, kelet és nyugat, tudós és ismerethiányos, általános és egyedi, a maradandó és a változó, elmélet és gyakorlat stb. egysége. A tudományba vetett bizalom és a „tudós tudatlanság” (docta ignorantia) egysége. Ez nem relativizmus, hanem poláris meghatározottság. Nem kizárásos játék, hanem a különbözőségek szimfóniája, döntő találkozástörténet minden téren. Nem feloldása az ellentéteknek vagy egybemosása a különbözőségeknek, hanem harmóniába rendezésük szétválaszthatatlanul és összekeverhetetlenül. A retorika a társadalomban ennek legfőbb, maga is ilyen természetű eszköze. Az ilyen retorikával létrehozott és fenntartott demokrácia pedig maga is a különbözőségek, sőt ellentétek csorbítatlan fenntartásával való törekvés a harmóniára. Minden hang az marad, ami, de egymáshoz harmóniában rendeződnek. Szétválaszthatatlanul és összekeverhetetlenül. És mivel örökös törekvés, örökös feszültség, a retorika is örök és állandó és nélkülözhetetlen szükséglet és igény minden jól működő közösségben.

Kulcsszók: a (retorikus) beszéd mint kapcsolatteremtés, bizalomépítés, odafigyelés, irgalmasság, etika, ellentétek harmóniája, demokrácia.

Hivatkozott irodalom

- ACZÉL PETRA 2001. *Új retorika*. Kalligram, Pozsony.
- HIRSCHKOP, KEN 1999/2002. *Mikhail Bakhtin: An Aesthetic for Democracy*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- ROBLING, FRANZ-HUBERT 2007. *Redner und Rhetorik. Studie zur Begriffs- und Ideengeschichte des Rednerideals*. Meiner, Hamburg.
- SCHWEITZER, ALBERT 2006. Die Lehre der Ehrfurcht vor dem Leben. Das Problem der Ethik in der Höherentwicklung des menschlichen Denkens. *Zeit-Fragen* 28. August 2006. 10.

Ratio et oratio

The ultimate function of speech in general, and especially that of rhetorical speech can be characterized as ethics, mercy, connecting people, paying attention, building confidence, creating harmony, and organizing democracy.

Keywords: ethics, mercy, confidence, attentiveness, harmony, democracy.

BENCZE LÓRÁNT
Magyar Nyelvstratégiai Intézet

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára, háttere és perspektívái

A Debreceni Egyetem kutatóegyetemi programja (TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. projekt) Kertész András támogatásának köszönhetően 2010 nyara és 2012 ősze között lehetőséget adott a Debreceni Bölcsész Adatbázis (DEBA) keretében a Margit-legenda és latin forrásai digitális adatbázisának kialakítására, munkáinak megkezdésére (DEBA. MargL.). A filológiai háttérrel a korábbi kutatási eredmények felhasználása mellett ehhez elsősorban M. NAGY ILONÁNAK a Margit-legenda szövegtörténete körül végzett vizsgálatait és a legenda azokkal előkészített, forrásokkal egyeztetett szövege adták (az előbbiekre l. a honlap Tanulmányok menüpontjában összegyűjtött írásokat, az utóbbiról l. lejjebb), az adatbázis informatikai tervezését, valamint a webes felület kialakítását BODA ISTVÁN KÁROLY végzi. Mellettük a TÁMOP-pályázat idején VARGA TERÉZ tudományos segédmunkatársként tevékenykedett, egyes részmunkákban – amint az adatbázis megfelelő pontjain jelezzük – többen, köztük latin szakos diákok is közreműködtek.

A munka középpontjában a MargL.-nak és latin forrásszövegeinek a közlése áll, jegyzetekkel ellátva, s mind a tudományos közönség, mind a szélesebb érdeklődők igényeit kívánja szolgálni. Az internetes megjelenítés addig, míg a szövegkiadás a végleges formáját eléri, a „próbajarat” szerepét is betölti. A szöveghez kapcsolt több irányú (a kompilálásra, fordításra vonatkozó, művelődéstörténeti stb.) információ megjelenítésén túl a nyelvi megközelítés külön praktikus segédeszköze lehet A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára (MargLDKonkSz.), amely elérhető a jelzett honlapról vagy közvetlenül (DEBA. MargLKonkSz.) is. A szótár 2011-ben készült, de a hozzá kapcsolódó szövegkiadásnak, illetve a forrásoknak a megjelenítését folyamatosan végezzük, így használatának előnyei is fokozatosan érvényesülhetnek. Úgy gondoljuk, ezekről a munkálatokról érdemes egy előzetes tájékoztatást adni, s arra is felhívni a figyelmet, hogy egyes részei már elkészültek és az interneten elérhetők.

A MargLDKonkSz.-ban a BODA ISTVÁN KÁROLY – PORKOLÁB JUDIT szerzőtársak által költői és írói szövegekre kialakított digitális konkordancia-szótár modelljét vesszük alapul (DEBA. IMKonkSz.; a jelzett adatbázis keretében Füst Milán válogatott verseinek, Radnóti Miklós verseinek és Sütő András Engedjétek hozzám jönni a szavakat című regényének konkordancia-szótárai érhetők el), amelynek kódexszövegre ez az első alkalmazása. A konkordancia-szótár a MargL. esetében nemcsak a kiválasztott szóalak szűkebb környezetét jeleníti meg, hanem abból kiindulva a teljes legendaszöveg és forrásszövegei elérését is biztosítja. Ezzel összefüggésben szólunk először az adatbázisban megjelenő magyar legendaszövegről és annak latin forrásszövegeiről is.

A magyar szövegkiadás alapja a Margit-legendának a Régi Magyar Kódexek (= RMK.) 10. kötetében megjelent betűhű kiadása (MargL.), illetve annak javított szövege, paleográfiai jegyzeteivel együtt. A kiadott szöveg javítása azért is időszerű, mert az több elírást tartalmazott, amit kiadói később szintén jeleztek (l. MargL. korr.), tudniillik technikai okokból

több hibával jelent meg. Ezek kiigazítása most megtörtént. A fenti kiadásban (és a hiba-jegyzékben is) megtartott egy- és kétpontos mellékjellel írt *y*-t azonban kétpontos *ÿ*-ban egyesítettük, hasonlóan például a DomK., illetve a HorvK. kötetéhez (RMK. 9. és 17; a kérdéshez vö. még BÁRCZI 2009: 21–22). A szöveggel való filológiai munka és részben a digitalizálás folyamata még néhány további kisebb javítanivalóra hívta fel a figyelmet, amelyeket kiigazítottunk. Ehhez a fenti kiadás fekete-fehér fakszimiléje mellett segítségünkre volt a kódex színes digitális hasonmás kiadása (MargL. CD) is. Ezek a nagybetűs írásmódok (29/7, 36/23: *Ha*, 31/3: *Hog*, 32/8: *Kÿ*, 34/23: *Kÿnek*, 27/3: *Lata*, 32/11: *Latvan*, 27/24: *Legottan*; az utóbbi négy példára vö. A. MOLNÁR 2007: 278), a különírást (14/25: *Azon keppen*, 80/11: *zuleÿkevzet* helyett: *zuleÿ kevzet*) vagy egybeírást (141/7: *le tetetveen* helyett *letetetveen*), az *y* ékezését (37/25: *sÿratÿja*, 62/12: *egÿeb*) és a szövegközi írásjelezést (magas pont kitétele a 16/14. sor *velombol* szava után, a sorvégi szakítójel törlése a 20/21. sorban) érintették. A konkordancia is mutatja, hogy a *között* névutót Ráskay Lea rendszerint külön írta, így a fenti példa a szokásos formák közé került. A *le* igekötő egybeírására, bár nem általános, szintén van példa (7/11: *leterdepeluen*). A konkordancia jelezte, hogy a kiadás *mykepen* (90/3) formájában sajtóhiba van (helyesen: *mykeppen*), ugyanis a *képpen* rag a kódexben szokásosan hosszú mássalhangzós írású, s célszerű volt ellenőrizni az ettől való eltérést. Hasonló pontosításokra a digitalizáló munka folyamán a továbbiakban is sor kerülhet még, s ezekkel a legenda digitális szövege a korábbi közlésnél pontosabbá válik.

A latin források közül a magyar legenda egyik fő forrásának, Margit legrégebbi latin nyelvű legendájának (*Legenda vetus*, más néven *Marcellus-* vagy *Bolognai legenda*) idevágó szövegét annak nyomtatott kiadásához képest (Vita B. Marg., illetve ennek újraközlései: CFHH. 3: 2009–2029; SRH.² Függelék 685–709, 795–796) szintén javított formában jelenítjük meg. Érdekesség, hogy a javításhoz éppen a – fordítás hibái miatt általában és részben joggal elmarasztalt (vö. MEZEY 1955: 64–67; P. BALÁZS 1990: 13) – magyar legenda adott kiindulást. Az világított rá ugyanis a forrásokkal való szövegösszevetés során arra, hogy esetenként a kiadott szövegtől eltérő latin variáns is feltehető, s azt a latin legenda kézirati kópiájából való ellenőrzés többnyire vissza is igazolta. Így derült ki, hogy a latin legenda kiadásakor a kéziratot a közléstevő sokszor találékonyan, de tévesen olvasta ki. Ennek nyomán a latin legendaszöveget mintegy száz esetben lehetett helyesbíteni (l. M. NAGY–VARGA 2012: 27–39). Így a magyar fordító szándékait is árnyaltabban ítéldhetjük meg, s a fordításról alkotott kép valamivel pozitívabbnak látszik. (A fordítás újraértékelése más alkalommal térünk ki.)

A konkordancia-szótár készítésekor a legenda szövegét először a webes megjelenítésre tettük képessé, kódoltuk az egyezményes betűkészlettel eltérő karaktereit, amelyeket aztán betűhű formában jelenítettünk meg. A MargLDKonkSz. tartalmazza a MargL. betűhű szövegében előforduló összes szövegforgató (több mint 28 ezer előfordulása haterzenél több szóalaknak), beleértve a rontott formákat. A konkordancia-szótár használatát a szóalaklistából indíthatjuk, amely megadja az egyes formák előfordulásának számát is. A lista egy kiválasztott szavára kattintva megnyílik a találati lista (1. ábra). Ennek címsorában található a kiválasztott szó. A találati listában szereplő konkordanciák jobb felső sarkában látható a szöveghely megjelölése (a kódexlap száma és a sor jelzése), erre kattintva megjelenik a kérdéses szövegrész a kódexlap tükre szerint, valamint – ha van – a forrás szövege (2. és 3. ábra). A jobb oldali görgetősáv segítségével pedig mindkét irányban tetőszöveges bőségű szöveggörnyezet, illetve a teljes magyar legendaszöveg is elérhető. A latin

forrásszövegekből jelenleg az életrajzi rész 1–42. oldalainak és Margit csodatételeinek (a 108–196. lapok) a forrásai érhetőek el nyilvánosan. A forrásokkal való összevetést a webes megjelenítésben úgy is szemléltettük, hogy a magyar legendából kihagyott, le nem fordított részleteket kisebb betűmérettel közöljük.

1. ábra

A találati lista képe

chodakat

<i>[Margl. 120/23]</i>
gyakorta týztely azokat fevlden ez velagban es · es az ev emlekezetevkre az vr isten nag chodakat tezen · Mely choda tetelevknek mýatta · ereineknek gonossaga meg gýalaztatýk · es az
<i>[Margl. 186/4]</i>
vý zent · zent margýt azzon · bela kýrlnak leanyá · hog ký tezen nagýsok chodakat · chonkakak es santakat meg gýogeht · vakok <at>hnak zemet ad · es mynd tellýes mager orzag
<i>[Margl. 121/4]</i>
ez týztelende v zent zvznak mýatta zent margýt azzonnak erdemének mýatta · anne nagý sok chodakat · myelkevedvt · hog evneky segedelmeet nem hivnýa egýeb zentevknek kevzette · jgen meltatlan ·

Előfordulások száma: 3

2. ábra

A legenda szövegének és forrásainak képe az 1. ábra 186/4. példájához (a lap eleje; a sorok csak a nyitott konkordancia-lista mellett, illetve amiatt törnek meg)

Szent Margit élete (1510) (Margit-legenda)			
(előző) << 186 Ugrás >> (következő)			
186/1	ez alexander vrnak · Ne felý vram sem	»Non timeatis ¹ , vos habetis novam sanctam in Hungaria, Sanctam Margaretham, filiam Belae regis, quae facit multa miracula, manus aperit et pedes, et gambas elongat, et facit oculos, et totum regnum vadit ad eam, et ego ivi«; et postea ego habui magnam spem in ea, et servi vi sibi in dicendo »Pater noster« et rogando ² ipsam, et postea apparuit mihi quaedam puella ³ in nocte in dicta turri, et non	Dominus Alexander, Inqu. 108. t. (379)
186/2	mýt · mert vagýon magerorzagban vý		
186/3	zent · zent margýt azzon · bela kýral		
186/4	nak leanyá · hog ký tezen nagýsok cho		
186/5	dakat · chonkakak es santakat meg		
186/6	gýogeht · vakok<at>hnak zemet ad · es		
186/7	mynd tellýes mager orzag hozýaýa		
186/8	fúvt · en es ot voltam · Mykoron eze		

3. ábra

A legenda szövegének és forrásainak képe (a lap vége)

186/20	nagy es bev · es ez r zvz az jmegbe	
186/21	vala palast nekevl · Monda ez zvz ·	
186/22	alexander vrnak · Annýe remen	
186/23	seged legen zent margýt azzonba ·	
186/24	mýkeppen zent ersebet azzonba ·	
6: vakok<at>lnak: a másoló a tévesen írt a betűt áthúzta, a f-t h-ra javította – 29: r: javítás nélküli betű (?talán a ruha szó írásába kezdett volna a másoló) 7: mynd telljes: a magyar szöveg stílusára jellemző erősítés (d. a 181/8. sor jz-ét) – 16: vgý teczýk vala: feltehetőleg a már lefordított <i>apparuit</i> ige adta az ötletet a betoldásra (vagyis a betoldás a fordításkor született) ¹ A latin igei többes szám 2. személy használata a tisztelet jele (D. NORBERG 1968: 14), de ennek a magyar szövegben nincs visszhangja. ² A kérest tartalmazó mellékmondat benne lehetett a forrásban (feltehetőleg a többször másolás során hullt ki a szövegből), vö. LMa. II. 68: <i>devote rogavit eam, ut ipsam a carcere ... per suam misericordiam liberaret.</i> ³ Talán lehetett forrása a szép jelzőnek (186/15), vö. Tóssil. LXXIV: <i>erschän jm ain schme junkfiow.</i>		
(következő lap)		
M. Nagy Ilona, Boda István Károly, Porkoláb Judit, Varga Teréz, 2012.		

A szótárhoz mellékelt, M. NAGY ILONA és VARGA TERÉZ által készített Útmutató jelenleg az írásképből kiinduló, vagyis graféma : fonéma megfelelést tartalmazó táblázatot közöl a kódex maitól eltérő hangjelöléséről, illetve röviden tájékoztat a főbb helyesírási sajátságokról. Bár a nyelvészeti igényeket tudvalevően jobban kielégítik a fonéma : graféma viszonylatú összegzések (vö. a RMK. sorozat újabb köteteit), az írásképből való kiindulás remélhetőleg a nem nyelvész érdeklődők számára is megkönnyíti a betűhű szöveg olvasását, használatát.

Ahhoz, hogy a konkordancia-listán a szóelőfordulások használható formában jelenjenek meg, a kódex írásmódjával összefüggő néhány problémát kellett megoldanunk. Úgynevezett nem-törhető szóközszel jelöltük a kódexben külön írt, de egy adatként megjelenítendő elemeket (pl. a latin jövevényszavak előtagjait: *in_firmaria*, *pro_vincialis*). Ráskay Lea amellett, hogy rendszerint túlír a jobb oldali margón (HAADER 2004: 202; 2009: 67), a sor végén minden jelölés nélkül sűrűn elválasztja a szavakat, egyetlen oldalon, például a MargL. 19-en így: *so/orokhoz, vagdal/tak, cri/stusnak, ze/relmeben, tar/sanak*. Ahhoz, hogy az ilyenek a konkordancia-listában ne különálló szórészként, hanem értelmezhető szóalakokként jelenjenek meg, a megfelelő részleteket kódolással vontuk egybe (vö. pl. 1. ábra 186/4: *chodakat*, ill. 2. ábra 186/4–5: *cho/dakat*). A szerkezetileg egyszerű szavakban, mint az előbbiek, ez nem okoz gondot, s mivel ilyenek vannak többségben, nem célszerű az elválasztást mindenütt mechanikusan jelölni. Ha azonban történeti szempontból fontos az egybe- vagy különírás (pl. ha egy összetett szó vagy afelé alakuló kapcsolat elemei az összetételi határnál válnak el a sor végén), a korabeli állapot realisabb ábrázolásáért külön hagytuk az elemeket; ilyen esetben a szóelemek eredeti helyzete a példa felől is elérhető szövegtükörben könnyen ellenőrizhető. Az *atyámfia* szó írásváltozatai például a konkordanciában, ahogy a kódexben is, egybeírva jelennek meg (*atyámfia*, *atyamfia*, *atyamfya*), az egyetlen kivétel (208/2), amelyet elemei szerint külön-külön találunk meg, sorvégi helyzetű. Mindez tükrözi

a szó korabeli összeforrottságát. Az ilyen helyzeteket a legenda szókincsének készülő szótárában (erről lásd alább) világosan ábrázoljuk, ahol a megfelelő szócikkek alaktani részében külön feltüntetjük a különírt, az egybeírt és a sorvégi helyzetű adatokat, ami a szóelemek összeforrottságának egyfajta (ha nem is egyedüli, illetve nem is feltétlen) jelzője.

Mivel a konkordancia-szótár a kódex betűhű szövegéhez készült, s a szóalakokat formális szempontok alapján csoportosítja, kereséskor figyelembe kell venni az eredeti helyesírás sajátosságait. Ebből adódóan azonos találati listán különböző címszóhoz tartozó formák jelenhetnek meg. Az *agya* íráskép például lehet az *ágy* és az *ad* címszó előfordulása (*ágya*, illetve *adja*), az *agyam* forma pedig, amely vele alakilag összetartozónak látszik, 'atyám' jelentésű. (A 'pater' jelentésű *atya* szó írása a DomK.-ben például számos esetben zöngés változatban szerepel [HAADER 2011: 83]. Vitatott kérdés, mennyire jellemző Ráskay Lea helyesírására a *ty* hang *gy*-vel való jelölése. KNEZSA [1952: 106] általánosnak vélte, de a DomK. és a HorvK. adatai ezt nem támasztják alá, az előbbi néha, az utóbbi jó néhányszor, de nem általánosan alkalmazza [KOMLÓSSY 1990: 14; ill. HAADER–PAPP 1994: 22]. A MargL.-ban az utóbbiakhoz hasonlóan a *ty* hangot általában *ty* betű jelöli. A *gy*-vel való jelölés azonban tendenciaszerűen megfigyelhető a *t*-végű igék tárgyas ragozása alakjaiban, a *t + j* összeolvadás zöngésítéseképp, bár ott sem kizárólagos. *Ty* hangértékű *gy*-re konkordanciánkban 53 példa van, ebből 5 esetben főnév [2 töszó és 3 birtokos személyjeles forma, pl. *gergyaknak* 'gyertyáknak'; *apagyának* 'apátjának'], a többi példa *t*-végű igei alak, pl. *alehgya* [1 példa], *halgagya* [1 példa, de *ty*-vel írva 4-szer], *lagyak* 'látják' [3 példa, de *ty*-vel 2-szer] stb. A kérdés eldöntéséhez célszerű lenne megnézni, van-e hasonló tendencia a többi Ráskay-kódexben is. Erre itt nem tudunk kitérni.) A *genge* szóalak olvasata, illetve jelentése lehet 'gyenge' és 'gyönggyé' stb. Másrészt egyazon szóalaknak is többféle helyesírású variánsa lehet (pl. *neuolyas*, *neuolyás*, *nevolyas*, *nevoljas*). (A MargL. e szó első szótagjában, valamint származékaiban is [*neuolyassagos*, *neuolyasvl*, *nevoljasol*] mindig *e*-t ír. A Ráskaynál *e*-vel írt formákról már HAADER [2011: 84] megjegyezte, hogy azok a korabeli *a*-val álló „sztenderdtől” eltérnek, bemutatva a DomK. *navolyayokat* példáját [9/17], amelyben Ráskay *e*-t javított *a*-ra, így igazodva a korabeli szokott formához. Néhány további *e*-s formára [DomK. 9/24, 10/9 és a MargL. 61. TESz.-ben említett adatára] utalva az *e*-vel írt formákat Ráskay egyéni nyelvhasználatként minősítette. E véleménynel a MargL. is összhangban van, az újabban hozzáférhető Régi magyar konkordancia [RMKonk.] adataiból pedig az is kiderül, hogy az *e*-vel [a 2. szótagban pedig *o*-val] írt változatok kifejezetten a Ráskay-kódexekben jellemzők, más kódexekből nem is kapunk rájuk találatot. A betűhű keresés *neuol*- kezdetű 48 adatának megoszlása: HorvK. 9, CornK. 17, MargL. 4, DomK. 18, a *nevol*- írásváltozat három példájáé pedig: CornK., MargL., DomK. 1-1 adattal. Az *a*-val írt formára viszont a DomK. fenti javított adatán kívül Ráskaynál nem kapunk többet, a PéldK. 83-on jelzett *nyaualyas* már nem az általa másolt részben van. [Ennek tükrében inkább az érdekes, hogy mindössze egyszer próbált javítani.] Bármilyen is az oka, a Ráskay Lea által másolt szövegekben tehát világos a tendencia a szóbanforgó *t* származékaiban a korban szokásostól eltérő – egyébként történetileg régiebb – *e*-s hangalak használatára.) Egy bizonyos szóalak vagy (cím)szó összes előfordulását tehát minden írásváltozat (és alakváltozat) számba vételével kapjuk meg.

A találati listáról megjegyezzük még, hogy a keresett szót követő szóalakok ábécérendjében sorolja fel a példákat, ami a szó jellemző nyelvi környezetéről (kollokációiról) nyújthat információt, illetve az ilyen adatgyűjtéshez segítséget. Például a *bizonyágot* vagy

a *csodát* szóalak találati listáján egy bokorban sorakoznak a *tesz* ige különböző formáival (*tőn* stb.) alkotott frazeológiai kapcsolatok. Rendezési szempontként felmerült a legenda-szöveg előrehaladási rendje is, ami szintén tanulmányos lehet, de az előbbi szempont látszott figyelemfelkeltőbbnek (erről lásd alább is).

A konkordancia-szótár a kódex nyelvéről és írásáról önmagában is tükröz bizonyos információt, s ötletet adhat különböző nyelvi, illetve fordítási sajátságok felismeréséhez és feltérképezéséhez, vagy – amint a fenti példák is láttuk – a Ráskay Lea helyesírását, nyelvjárását stb. illető kérdések további vizsgálatához. Természetesen nem kívánunk itt részletekbe menni, a következőkben pusztán néhány, főleg a szövegszerkesztési sajátságok körébe vágó példával illusztráljuk a felhasználás lehetőségeit. A konkordanciában leginkább a szóalakok előfordulásának száma ötlük szembe. Nem véletlenül tűnt fel MÉSZÖLY GEDEONNAK, mennyire gyakori Szent Margit említése a legendában – szerinte 550-szer fordul elő (vö. MÉSZÖLY 1941: 20) –, a legenda tematikailag domináló tartalmas szavai általában kiemelkednek. A *Margit* név alanyesetére a konkordanciában – ha nem is mind Szent Margitra, hanem egy kisebb részük Margit nevű más apácákra vonatkozik – összesen 590 adatot látunk: *margyt* (350, ebből *margyt* 3), *margyt* (158), *margit* (82), illetve van még a névnek *margareta* (21) és *margaretha* (1) változata is, ezzel szemben a név ragos alakjára egyetlen (különírt) adat van (32/22: *margit hoz*), a *Margarétáéra* is csak öt. Az alanyeset szinte kizárólagos volta azzal függ össze, hogy rendszerint a nevet követő értelmező (*asszony* ’úrnő’, *soror*) kap ragot, amint a találati listán az azonos értelmezővel egymás után sorakozó példák mutatják (az egyetlen ragos névalak a királynak, IV. Bélának a lányához intézett beszédében van, abban nem volt szükség az említett értelmezőkre). A példák latin forrásszövegére kitekintve látható az is, hogy abban sokszor a név helyett csak névmás áll, vagy nincs is kitett utalás rá. Vagyis a nagy gyakoriság a forrásokkal szemben a magyar szöveg sajátsága, annak grammatikailag túltöltött stílusából adódik, aminek nyilván érzelmi hatása is van, s a magyar szövegalkotó szándékát tükrözi (M. NAGY 2007). Az *asszony* főnév sűrű előfordulását (*azzon* 281, *azzonnak* 290, *azzont* 40, *azzonrol* 35 stb.) ’úrnő; domina’ jelentése magyarázza, s mint a fentiekből látjuk az, hogy a legtöbbször Szent Margit nevéhez kapcsolódik értelmezőként (utána pedig anyjaként tisztelt kolostorbeli nevelője, Olimpiadisz nevéhez, aki előkelő főúr özvegye volt). E funkciójából adódóan szerepel ragos alakokban is. A Szent Margitot illető megnevezéseket a szintén feltűnő számú (892) *zent* ’szent’ szó találati listáján is megkapjuk: az előfordulások zömét láthatóan a *Margit* név vagy a *szűz* (*zvez*) főnév követi. A *szent* jelző néhány más, már akkor valóban szentté avatott személy nevén kívül kevés szóval (*apostolok*, *atyák*, *egyház*, *kereszt* stb.) áll jellemzően együtt, így is kiemeli Margit személyét. A testesebb, hatásosabb *szentséges* (*zentseges*) melléknév 66 előfordulásának nagyobb része (55 példa) a *szűz* (39 adat) és az *élete* (16 adat) szavakkal áll együtt, amelyek rendszerint szintén Szent Margitra utalnak. A fenti módon a konkordancia-szótárból könnyen kirajzolhatók a Margitot illető megnevezések. Egy nyelvtani forma relatív gyakorisága is felhívhatja a figyelmet jellemző szókapcsolatra, például a *bizonyság* szó tárgyragos 74 adata (*bizonysagot* 27, *byzonysagot* 47 adat) a *bizonyságot tesz* kifejezés előfordulásait jelzi. A *tahat* ’akkor’ határozószó 101 adata viszont egyéni modorosságra utalhat, a szövegező fej egyik sajátságát láthatjuk benne, például 128/7: „*Tahat jme chodalatos dolog Az duna nagy hertelensegel meg arrada*”: „*tunc in continenti aqua Danubii crevit*”; 207/24: „*ha te ciliciomot vyselneel ... tahat te es meg fogyatkoznal*”: „*Si tu portares cilicium, ... tu etiam deficeres*”. Szemet szűrhat a *dolog* szó

viszonylag magas előfordulása is (összesen 72 adat), főleg azért, mert a legenda témáját tekintve e főnevet nem várnánk a gyakoriak közé. A példák – és forrásaik – mutatják, hogy részben a fordítói rutinnal került a szövegbe mint a főnévként használt latin névmások és melléknevek kiegészítője, vö. 75/6: „Ez *dolgok* levttének zent margýt azzonnak halala elevt egy eztendevuel”: „*Hoc fuit per unum annum ante mortem suam*”; 126/18: „az te latasod nem hetsagos latas · de sevt byzonsagos *dolog*”: „*Visio vestra non est vana, immo vera est*”. Vannak köztük egészen természetesnek ható fordulatok is, vö. 113/24: „*Mjnt vagyon dolga* az soror margaretanak”: „*Quid est* de sorore domina Margareta”; 119/25: „*Mychoda dolog* ez · hog ez te fajdalmade[.t] nem akarz zerzetben lenned auagy hog ez keuees faydalmert banod zerzetben voltodat”: „*Quid est, quod propter dolorem tuum non velles esse in ordine?*” Sőt a latintól függetlenül is előfordul *dolog* szóval alkotott fordulat, ami mutatja, hogy a fordító egyéni nyelvhasználatára szintén jellemzőnek tarthatjuk, vö. 110/8: „de maga akara ez *dolognak vegere menny*”: „*Tandem scire volens veritatem*” (‘végül tudni akarván az igazságot’). A konkordancia-szótárból kiinduló ilyenfajta jelzések gondolatébresztőek lehetnek, s nemcsak a legenda újabb megközelítésére ösztönöznek, hanem hozzájárulhatnak más szempontú vizsgálatok eredményeinek megerősítéséhez is.

Ahhoz, hogy a Margit-legenda művelődéstörténetileg is érdekes szókinséről és frazeológiájáról még pontosabb képet adhassunk, a konkordancia-szótár anyagának feldolgozásával szótárat készítettünk, amely tartalmazza a szójelentéseket, s lehetőség szerint a példák latin megfelelőit is. (Előszerkesztett mutatóvány látható ebből jelzett adatbázisunk „Tervek” menüpontjában [l. DEBA. MargL.Sz.], valamint vö. még ismertetésünket [M. NAGY – VARGA – BODA – BÉNYEI 2014] a MANYE 2013. évi budapesti kongresszusának kötetében.)

Végül arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a MargLDKonkSz. a szűkebb értelemben vett nyelvészeti hasznosításon túl átmenetileg betöltheti a szó- és részben a névmutató szerepét is, amíg ilyenek külön nem készülnek a legendához. Névmutatóként különösen a forrásokkal megjelenített szöveggel együtt használható, ahol a névhez egyéb információ is társul (pl. azonosítható viselőjének személye a több Margit vagy Erzsébet nevű apáca között, stb.). Alkalmas továbbá – a fent említett helyesírási sajátosságok figyelembe vételével – művelődéstörténeti szempontból érdekes adatok keresésére (mint a kolostor belső tereinek elnevezései, történeti személyek, földrajzi nevek, a csodás gyógyulások tipikus elemei, betegségek neve stb.), így több érdekelt kutatási terület (régészet, egyháztörténet, történeti földrajz, történettudomány, orvostörténet, néprajz stb.) művelői is remélhetőleg haszonnal böngészhetnek benne.

Hivatkozott irodalom

- P. BALÁZS JÁNOS 1990. Bevezető. In: *MargL.* 7–20.
- BÁRCZI ILDIKÓ 2009. Lehetőségek, nehézségek és eredmények az Érdy-kódex kritikai kiadásának munkálatai során. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 19–34.
- CFHH. = *Catalogus fontium historiae Hungaricae* 1–3. Ed. GOMBOS ALBINUS FRANCISCUS. Budapest, 1937–1938.
- DEBA. IMKonkSz. = Irodalmi művek konkordancia szótárai. Debreceni Bölcsész Adatbázis. [http://\[-\]deba.unideb.hu/deba/konkordancia_szotararak.php](http://[-]deba.unideb.hu/deba/konkordancia_szotararak.php) (2014. 02. 23.)
- DEBA. MargL. = *Margit-legenda (Szent Margit élete, 1510)*. Debreceni Bölcsész Adatbázis. [http://\[-\]deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510](http://[-]deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510) (2014. 02. 23.)

- DEBA. MargLKonkSz. = *Szent Margit élete (1510) (Margit-legenda). Interaktív konkordancia szótár.* Debreceni Bölcsész Adatbázis. [http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit\[-\]_elete_1510/concord.html](http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit[-]_elete_1510/concord.html) (2014. 02. 23.)
- DEBA. MargL.Sz. = Mutatvány A Margit-legenda (1510) szótárából. Debreceni Bölcsész Adatbázis. http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/MNIMargL.Szotar.pdf (2014. 02. 23.)
- DomK. = *Domonkos-kódex 1517.* Közzéteszi: KOMLÓSSY GYÖNGYI. Régi Magyar Kódexek 9. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- HAADER LEA 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128: 196–205.
- HAADER LEA 2009. Arcképvázlatok ómagyar scriptorokról. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 53–74.
- HAADER LEA 2011. Ómagyar megakadásjelenségek: Ráskay Lea tollbotlásának típusai. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 79–94.
- HAADER LEA – PAPP ZSUSZANNA 1994. Bevezetés. In: *HorvK.* 7–27.
- HorvK. = *Horvát-kódex 1522.* Közzéteszi: HAADER LEA – PAPP ZSUSZANNA. Régi Magyar Kódexek 17. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOMLÓSSY GYÖNGYI 1990. Bevezetés. In: *DomK.* 7–24.
- MargL. CD = Margit-legenda. Szerk. KÁLDOS JÁNOS. Magyar Elektronikus Könyvtár, Digitális Kincstár. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2009.
- MargL. = Szent Margit élete. Közzéteszi: DÖMÖTÖR ADRIENNE – PÓLYA KATALIN. Régi Magyar Kódexek 10. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.
- MargLDKonkSz. = *A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára.* Készítette: M. NAGY ILONA – BODA ISTVÁN KÁROLY – PORKOLÁB JUDIT – VARGA TERÉZ. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2011. (= DEBA. MargLKonk.)
- MargL. korr. = *Margit-legenda, korrigenda.* Közzéteszi: DÖMÖTÖR ADRIENNE – PÓLYA KATALIN. http://mek.oszk.hu/05100/05166/pdf/margit_korrigenda.pdf (2014. 02. 23.)
- MÉSZÖLY GEDEON 1941. Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete. Első közlemény. *Nép és Nyelv* 1: 18–23.
- MEZEY LÁSZLÓ 1955. Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. MOLNÁR FERENC 2007. Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán. *Magyar Nyelv* 103: 149–163, 270–282.
- M. NAGY ILONA 2007. Szövegformáló törekvések a Margit-legendában. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.* Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 351–359.
- M. NAGY ILONA – VARGA TERÉZ 2012. Árpád-házi Szent Margit legenda vetusának szövegkiadásáról (A magyar nyelvű Margit-legenda tanulsága). *Irodalomtörténeti Közlemények* 116: 27–39.
- M. NAGY ILONA – VARGA TERÉZ – BODA ISTVÁN KÁROLY – BÉNYEI ÁGNES 2014. A Margit-legenda (1510) készülő szótáráról. In: LADÁNYI MÁRIA – VLADÁR ZSUZSA – HRENEK ÉVA szerk., *Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák 1–2.* MANYE XXIII. MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2: 666–672.
- RMKonk. = *Régi magyar konkordancia.* <http://corpus.nytud.hu/rmk> (2014. 02. 23.)
- SRH.² = SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., Emericus Szentpétery, *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Nap Kiadó, Budapest, 1999.

Vita B. Marg. = Vita Beate Margarite de Ungaria ordinis predicatorum. Kiad. BÖLE KORNÉL. In: Uő, *Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda*. A Szent István Akadémia hittudomány-bölcséleti osztályának felolvasásai 3/1. Budapest, 1937. 17–43.

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

BODA ISTVÁN KÁROLY
Debreceni Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Nem a magyar *bánt* került az ólengyelbe? – 1. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Új magyar etimológiai szótár (= ÚESz.)¹ céljai közé tartozik, hogy elődeinél (TESz., EWUng.) hangsúlyosabban jelenítse meg a magyar nyelv szóátadáói szerepét. A szótáron dolgozó csoport tagjaként kutatói érdeklődésem mellett ezért is kísértem nagy figyelemmel 2012. szeptember 18-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén NÉMETH MICHAEL előadását. Ez az előadás azután írott változatban, kétrészes tanulmányként „Hány etimológiai megfelelője van a *bánt* igének a lengyelben?” címmel a Magyar Nyelvben is megjelent (Magyar Nyelv 110. 2014: 47–55, 160–168; a továbbiakban: NÉMETH 2014).

A NÉMETH által elmondottakról már a fejtegetés közben egyes vélemény alakult ki bennem. Az előadást követő vitában – a dolog természetéből adódóan rögtönzött – hozzászólásomban igyekeztem megfogalmazni a kifogásaimat. Most is ezt szeretném megtenni a szóbelivel lényegében megegyező írott változatot részletesebben és összeszedettebben kommentálva, nagyobb nyilvánosság előtt.

2. Hozzászólásomat dicsérettel kell kezdenem. NÉMETH MICHAEL elemzését szokatlan, ma szinte meglepő alaposág, a tények tisztelete, sokrétű feltárásuk és megvilágításuk, gondos, igényes mérlegelésük jellemzi. Hozzáteszem, hogy mindebben itthonról nézve irigylésre méltó segítségére van a lengyel történeti lexikográfia, ott ugyanis – erre a tanulmány beszédes bizonyíték – egy-egy évszázad szótörténeti anyagát részletesen bemutató szótárak készültek és készülnek. NÉMETHben pedig megvan a kellő tájékozottság és késztetés arra, hogy éljen a gazdag forrásanyag kínálta lehetőségekkel.

Mindezt tapasztalva és elismerve határozottan furcsállom azt, ahogyan NÉMETH MICHAEL az elénk tárt részletek némelyikét súlyozza, bizonyos lehetőségeket pedig elvet vagy nem ismer fel. Véleményem szerint így olyan végkövetkeztetésre jut, amely valószínűleg téves.

NÉMETH gondolatmenetét csak dióhéjban ismertetem; úgy gondolom, ennyi is elég ahhoz, hogy megjegyzéseket fűzhessek kulcsszerepű részleteihez. A szerző gondos szemlélének köszönhetően tanulmánya szakirodalmi háttérének a bemutatását is mellőzhetem.

3. Az etimológiai szakirodalom általában azt vallja, hogy a lengyel (régi nyelvi és nyelvjárási) *bantowac* – több más szláv nyelvnek, valamint a romának a megfelelő igéjével együtt – a magyar *bánt* átvétele; a magyar → lengyel irányú szóátadási folyamatban (keleti)

¹ A munka GERSTNER KÁROLY vezetésével az OTKA K 83540-es számú projektjeként folyik. Cikkem megírását is ez a projekt támogatta.

szlovák közvetítés is lehetséges. E hagyományosnak nevezhető nézet szerint a lengyelben egyetlen *bantować* ige élt és él, több jelentésben, jelentésárnyalatban, vagyis ez a vélemény a szó poliszémiájával számol.

Ezzel szemben NÉMETH MICHAŁ – a DE VINCENZ – HENTSCHEL szerzőpárosnak a lengyel írásbeliség és köznyelv német jövevényeit bemutató szótára (DE VINCENZ, ANDRZEJ – HENTSCHEL, GERD, Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Studia Slavica Oldenburgensia 20. BIS-Verlag, Oldenburg, 2010. [http://\[-\]diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp](http://[-]diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp) [2015. 04. 13.]) nyomán, de az ottani ötletet finomítva, kiegészítve – a ’büntet, elítél’ jelentésű ólengyel *bantować* igét német (felső-szász középfelnémet) eredetűnek tartja. Ezzel egyben el is különíti a későbbi-mai *bantować* ’nyugtalanít, zaklat stb.’ igétől; ez az utóbbi szerinte a 17. század óta dokumentálható, dél-lengyelországi nyelvjárásokban ma is élő (és talán [keleti] szlovák közvetítéssel átvett) magyar jövevényt, természetesen a *bánt* igéből való. A két *bantować* megkülönböztetésével persze nem lehet közöttük poliszémia; sőt NÉMETH logikusan mutat rá arra, hogy homonímia sem, hiszen sohasem voltak szinkrón kapcsolatban: a ’büntet’ jelentésű eltűnt addigra, amikor a ’nyugtalanít, zaklat’ jelentésű megjelent.

Melyek azok az érvek, amelyek NÉMETH MICHAŁ szerint az ólengyel *bantować* magyar származása ellen szólnak? – Az első helyen a szóföldrajzot említtem. Az ólengyel szó magdeburgi városi iratok lengyel fordításában bukkan fel, míg a későbbi-mai magyar jövevénytől dél-lengyelországi nyelvjárásokhoz kötődik. – Az ólengyelben az ige, pontosabban annak a (főnevesült) melléknévi igeneve, jogi terminusként szerepel (’elítél, száműzött’-féle jelentéssel), viszont sem a dél-lengyelországi *bantować*, sem pedig a magyar *bánt* nem ilyen. – Az ólengyel *bantowan* igenév alapján a korabeli igének ’büntet, elítél’ jelentése következtethető ki, míg a magyar *bánt* ugyanilyen jelentése nem igazolható. – NÉMETH gondolatmenetéből kitűnik, hogy szerinte túl nagy az időbeli távolság a biztosan magyar jövevény dokumentálhatósága (a 17. század eleje) és az ólengyel adatok (a 15. század utolsó negyede) között.

Mi szól a középfelnémet (felső-szász) → ólengyel irányú szóátadás mellett? A lengyelre fordított iratok forrásnyelve, továbbá persze mindaz, ami a magyarból való származtatás ellen vall.

Ugyanakkor NÉMETH MICHAŁ a németből való eredeztetés nehézségeire is felhívja a figyelmet, korrekt módon és alapos elemzéssel. – Gondot okoz az ólengyel ige(név) *t* elemének magyarázata. Az adott korban ugyanis a német *bannen* ’bíróság elé állít, büntetés terhével megtölt’ erős igeiként viselkedett, azaz nem *gebannt*, hanem *gebannen* volt a melléknévi igeneve. Ebből következően az ólengyel *t* német előzménye hiányozna. NÉMETH ezt a nehézséget egy az írásbeliségből ki nem mutatható felső-szász **gebannt* igenévnek a feltevésével igyekszik megoldani. – Talán még kellemetlenebb akadálya a németből való származtatásnak az a kérdés, hová lett a lengyel igenév elejéről a német *ge* elem. Igaz, a magánhangzó kiesése nem szokatlan, a szókezdő *g* mássalhangzóé viszont példátlan (l. NÉMETH 2014: 160). NÉMETH a középfelnémet és az ólengyel szókezdetnek az eltérését az átvétel „tudós” voltával próbálja megindokolni, láthatólag csak jobb híján. – Nehézséget okoz továbbá az is, hogy az ólengyel *bantować* „lenne az egyetlen olyan német jövevényige, melyet igenévből képeztek volna tovább lengyel nyelvi talajon. [Bekezdés.] Emellett jogos lehet a kérdés, hogy vajon miért csak a *ge*- prefixum leválasztására került sor, míg az ige-neves *-t* megmaradt. A német ige meghonosodásának folyamata úgy lenne a logikusabb,

ha először a ném. *bannen* kerül átvételre, de ekkor a várt lengyel alak minden kétséget kizáróan **banować* lenne, *-t- nélkül*” (i. m. 162). A probléma megoldását NÉMETH kontaminációs lehetőségek felvetésével kíséri meg, de közülük jó esélyűnek csak az *ochtowan* ’jogfosztott, száműzésre ítélt’ szóalakkal való keveredést tartja.

Az érvek és ellenérvek felsorakoztatása után NÉMETH MICHAŁ – a nehézségeket is felismerve és elismerve – végkövetkeztetésként az ólengyel szó magyar származásával szemben német eredetére voksol.

De vajon teljes-e az érvek listázása, megfelelő-e a súlyozásuk, tehát helyes-e a következtetés? Szerintem nem az.

4. NÉMETH MICHAŁ mérlegének az egyik serpenyőjéből hiányoznak azok az érvek, amelyek azt a feltevést támogatják, hogy az ólengyel *bantować* ugyanaz, mint a későbbi-mai magyar jövevényszó, vagyis a magyar *bánt* ige már az ólengyelbe bekerült. (Hozzáteszem: a szóátadási folyamatban természetesen nem tagadom a keleti szlovák közvetítés lehetőségét, de most nem ez a kulcskérdés, így a továbbiakban nem említem.)

Nézzük tehát, mi szól az ólengyel ige magyar származása mellett! – Egyrészt természetesen mindaz, ami a német eredeztetéssel szemben felhozható. – Másrészt a későbbi-mai *bantować* pusztá léte és magyar eredete. Ez a 17. század óta dokumentált jövevényige arra serkenti a kutatót, hogy próbálja meg korábbi átvételét igazolni, hiszen alakilag nem különbözik az ólengyel igétől, ráadásul (ahogy elemzésének több pontján NÉMETH is elismeri, lásd például 2014: 51) „a ’büntet, elítél’ és a ’zavar, háborgat’ közötti jelentésbeli különbség sem tekinthető első ránézésre nagynak”. Igaz, NÉMETHnek ez a megjegyzése azt sugallja, hogy az „első ránézés” csalóka lehet. Vele szemben azonban úgy gondolom, hogy a kétféle jelentés kapcsolata valóban fennáll, csak másképpen kell közelíteni hozzá, mint ahogy ő teszi.

Abban NÉMETHnek tagadhatatlanul igaza van, hogy „a m. [= magyar] *’elítél, büntet’ jelentést nem lehet filológiaiilag kimutatni” (i. m. 53). Önmagában logikusnak látszik tehát az a gondolatsor is, amelyet egészében célszerű idéznem ahhoz, hogy világossá váljék: valószínűleg akkor járunk jó úton, ha a visszájára fordítjuk: „A magyar *bánt* előbukkanása magdeburgi városi dekrétumok lengyel fordításaiban egy teljesen más jelentésben azért is meglepő lenne, mert a későbbi időszakban a szó a magyaréval nagyjából megegyező jelentésben van használatban. Ha ezt továbbgondoljuk: amennyiben mindkét[féle] jelentést a magyarból vezetnénk le, meglehetősen bonyolult szemantikai fejlődést kellene feltételeznünk, hogy megmagyarázhassuk a ’büntet’ → ’zaklat’ jelentésváltozást lengyel nyelvi talajon. Másképpen fogalmazva: pont az ellenkezőjét kellene megmagyaráznunk annak, ami logikus lenne a magyar *bánt* átvétele esetén. Nehéz a kétszeres átvétel mellett is érvtet találni, hisz a magyarban nem találjuk a ’büntet’ jelentést” (i. m. 55).

Mind a ’büntet’ → ’zaklat’ jelentésváltozásnak, mind a magyarból való kétszeres átvételnek a feltételezése szerintem is téves vágány, hiszen a magyar *bánt* ’büntet, elítél’ jelentése valóban nem igazolható. De mi akadályoz meg bennünket abban, hogy fordítsunk egyet NÉMETH gondolatmenetén, és olyan jelentésváltozást tegyünk fel a l e n g y e l b e n, amely természetesen illik a magyarból való átvételhez, vagyis miért ne számolhatnánk a l e n g y e l b e n ’nyugtalanít, zaklat’ → ’büntet’ irányú jelentésváltozással? – Úgy vélem, NÉMETH hibát követ el azzal, hogy fel sem teszi ezt a kérdést. Mi lehet az oka annak, hogy mellőzi? Ezt persze biztosan nem tudhatom. Nem hinném, hogy magát a metonimikus ’zaklat’ → ’büntet’ változást lehetetlennek tartaná, hiszen az imént idézett

gondolatsorában tulajdonképpen ezt mondja logikusnak. Inkább az lehet rá a magyarázat, hogy túlságosan is tiszteli a jelentések dokumentáltsági sorrendjét és írásbeli felbukkanásuk időbeli különbségét. A dokumentált szótörténet vallomását természetesen nem szabad indokolatlanul félredobni, de a jelentőségének az eltúlzásától is óvakodni kell.

Ezen a ponton érdemes bevonni az elemzésbe a *bantować* igének azt az 1519-es adatát, amelyet NÉMETH a tanulmányának több helyén is említ, és amelynek a szöveggörnyezetét így fordítja magyarra: 'Így hát ezeknek az erdőöröknek az igaz embereket sem elfogniuk, sem bántaniuk, sem zavarniuk, sem azokat meglopniuk nem szabad' (i. m. 49). NÉMETH-től ugyanott azt is megtudhatjuk, hogy a 16. századi lengyel nyelv szótára ebből az egyetlen adatból három jelentést is elvon: 1. 'üt, testileg bántalmaz'; 2. 'zaklat'; 3. 'büntet'. Hogy ennek a „bőkezű” megoldásnak mi lehet a lexikográfiai háttere, azt NÉMETH valószínűleg jól sejtí (i. m. 50), de erre most nem fontos kitérni. – A lényegét illetően abban egyetérthetünk NÉMETH-tel, hogy „a szóban forgó mondat alapján a szó jelentését nem is lehet pontosan meghatározni” (i. m. 49). Azt a véleményét azonban nem osztom, hogy „Az ige szemantikai körének ilyen módon történő kibővítése az 1. és 2. jelentéssel, az ólengyel adatok alapján meghatározható pontos jelentéshez [ti. a 'büntet'-hez] képest [...], filológiai szempontból megalapozatlannak tűnik” (i. h.). Szerintem a szótár megoldásával „csupán” annyi a baj, hogy a három jelentést biztosként, nem pedig bizonytalanként (kérdőjellel) vonja el. Az idézett szöveggörnyezetet olvasva megállapíthatjuk, hogy elvileg valóban mindhárom jelentés beleillik; csak azt nem tudhatjuk, hogy a szöveg megfogalmazója a három lehetőség közül melyikre gondolt. Vitathatósággal van tehát dolgunk, nem pedig abszolút homállyal. Az 1. és a 2. jelentés felvétele egyáltalán nem önkényes, csak a bizonytalanság kérdőjele nélkül túlságosan merész. Véleményem szerint egyébként – erdőörökről lévén szó – az 1. és a 2. értelmezésnek legalább akkora az esélye, mint a 3.-nak. NÉMETH tehát módszertani hibát követ el azzal, hogy az 1519-es adatot szinte kizárja etimológiai elemzéséből. Az 1. vagy a 2. jelentéssel tényleg nem számolhatunk biztosként, de komolyan vehető lehetőségként kellene gondolni rájuk. Ha legalább ilyen súllyal elfogadjuk őket, abból az következik, hogy a magyar jövevényszó adatoltsága (ismétlem: nem biztosan, de reális lehetőségként) a NÉMETH által elismertnél száz évvel korábbra kerülhet; ezzel pedig időben olyan közel jutnánk a magdeburgi iratok ólengyel fordítási adataihoz, hogy megszűnne azok magyar származtatásának kronológiai akadályai és vele együtt a lengyelbeli 'bántalmaz; zaklat' → 'büntet' jelentésváltozással kapcsolatos adatolási gond is. – Említésre méltó az is, hogy az 1519-es adat jelentésének vitathatósága beszédes bizonyíték a 'bántalmaz; zaklat' és 'büntet' jelentések egyáltalán nem nagy távolságára.

Akkor sem kell azonban lemondanunk a 'zaklat' → 'büntet' jelentésváltozás feltételezéséről és vele az ólengyel ige magyar eredeztetéséről, ha az 1519-es adatnak 'büntet' jelentést tulajdonítunk, azaz jogi terminusként kezeljük. Természetes ugyanis, hogy egy jogi szakszó sokkal könnyebben bekerülhet az írásbeliségbe, mint egy nem különösebben elterjedt nyelvjárási elem a maga hétköznapi jelentéseiben. Arra gondolok tehát, hogy a magyar *bánt* korán, még az ólengyel periódusban *bantować* alakban és 'zaklat'-féle jelentésben került át a lengyelbe, de ott ebben a jelentésben (és a vele közeli rokon jelentésárnyalatokban) akár hosszasan is lappanghatott a szóbeliségben, mielőtt az írásbeliségben felbukkant. Ezzel szemben az eredetiből metonímiával kialakult 'büntet' jelentésben a *bantować* könnyebben, így korábban vált az írásbeliség elemévé.

Valószínűnek tartom, hogy a *bantować* mint lexéma a magdeburgi iratok ólengyel fordításában is magyar jövevényszónak minősíthető, az azonban nem zárható ki, hogy a 'büntet, elítél' jelentést a középfelnémet *bannen* hatására nyerte el, vagyis a 'zaklat' → 'büntet' jelentésváltozást illetően német befolyásra is érdemes gondolnunk. NÉMETH elemzéséből úgy látom, hogy a *bantować* későbbi történetére a 'büntet' jelentés már nem volt jellemző, így akár úgy is minősíthető, mint (német szemantikai hatást tükröző) fordítói terminusalkotási kísérlet, amely nem vált állandósult elemmé.

Az ólengyel ige magyar származtatásában az egyetlen igazán kényes pontnak a szóföldrajzi különbséget tartom. Csupán feltételezéssel lehet megkísérelni az áthidalását. Arra gondolhatunk, hogy a magdeburgi iratok fordítói között volt olyan, aki Dél-Lengyelországból származott, vagy valamilyen ottani kapcsolata révén ismerte a 'zaklat'-féle jelentésű *bantować* tájszót, a fordításban pedig (német hatásra vagy anélkül) 'büntet' jelentésű terminust hozott létre belőle.

5. NÉMETH MICHAEL a publikált változat címében ezt a kérdést teszi fel: „Hány etimológiai megfelelője van a *bánt* igének a lengyelben?” (i. m. 47). Aligha ez a megfelelő kérdés, hiszen a *bánt* igének mindenképpen egy etimológiai megfelelője van a lengyelben: akkor is, ha hiszünk az ólengyel szó elkülönítésében és német származásában, és akkor is, ha nem. Ettől függetlenül a tanulmány mindenképpen méltó a figyelemre: a konkrét vizsgálatot és annak szemléleti-módszertani oldalát, erényeit és hibáit tekintve egyaránt.

Hozzászólásom címének én is kérdést választottam: „Nem a magyar *bánt* került az ólengyelbe?” Azt hiszem, a címben ez a helyénvaló kérdés. Menet közben így is módosíthattam volna: „Melyik az ólengyel *bantować* meggyőzőbb származtatása: a német vagy a magyar?” Szerintem a magyar.

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet

SZEMLE

Magyar generatív történeti mondattan

Szerk. É. KISS KATALIN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. *Studia Linguistica Germanica*
Bd. 110., 309 lap

1. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával megjelent kötet egy 2009 és 2013 között futó OTKA-projektum (Magyar generatív történeti szintaxis, OTKA NK 78074) munkálatainak eredményeit mutatja be. Mint a Bevezetésből megtudhatjuk, a könyv célja „a magyar mondatszerkezet és szintagmaszerkezet változásainak bemutatása, a mondattani változások mozgatórugóinak, a változások mikéntjének feltárása” (11). Igazán alaposan az ómagyar kor második felének és a középmagyar kor korai szakaszának nyelvhasználatát vizsgálták (azaz a 12. század végétől a 16. század végéig tartó időszakot), de mivel az elemzett jelenségek előzményei gyakran a korai ómagyar korra vagy éppen az ősmagyar korra nyúlnak vissza, rekonstrukciók segítségével néha nyelvünknek

ezeket a korai szakaszait is bevonják az elemzésbe. Másrészt egyes változásokat gyakran a középmagyar kor későbbi szakaszain keresztül egészen napjainkig nyomon követnek, beleértve ebbe egyes jelenségeknek mai nyelvjárásokban való továbbélését is. A vizsgálatok középpontjában mégis a 13–16. századi változások állnak, ugyanis nyelvünk – dokumentált története során – ebben az időszakban változott a legintenzívebben (vö. 11).

Az elvégzett mondattani vizsgálatok „elsősorban a fennmaradt magyar nyelvű kéziratos kódexek elemzésén alapulnak” (uo.), de összehasonlításképp néhol 16–17. századi leveleket és periratokat is bevontak az elemzésbe, hogy a többnyire fordításon alapuló, emelkedett regiszterbe tartozó szövegek mellett az informális nyelvhasználat emlékeiben is ellenőrizhessék bizonyos jelenségek akkori állapotát. A változásokat gyakran párhuzamos bibliai részletek különböző időszakokból származó magyar fordításainak egymás mellé állításával igyekeznek szemléltetni, sőt törekszenek a változások számszerűsíthető megragadására is. Ennek érdekében létrehoztak egy számítógépes magyar nyelvtörténeti adatbázist (<http://corpus.nyud.hu/rmk>), amelyből lekérdező algoritmusok segítségével több ízben számadatokkal is kiegészítik a kézi feldolgozás példaanyagát.

A Bevezetőben a szerzők jelzik, hogy a kötet címe ellenére korántsem vizsgálják a mondattan egészét, hanem csak annak egyes aspektusait (l. az egyes fejezetek ismertetésében). Ugyanitt rámutatnak arra is, hogy az egyes témakörök kidolgozottsága nem egyformán részletes, ami elsősorban azzal függ össze, hogy a különféle jelenségeknek gyakran igen eltérő mélységű a leíró és elméleti nyelvészeti kidolgozottsága is (vö. 12).

A munkacsoport véleménye szerint a magyarság őseinek nyelve ugyanolyan gazdag és komplex volt, mint a későbbi időszakokban, azaz a rekonstruálható változások sem a romlás, sem pedig a fejlődés jegyeit nem hordozzák magukban, a korábbi és későbbi nyelvváltozatok csupán a „genetikailag meghatározott univerzális grammatika nyújtotta lehetőségek némileg eltérő megvalósulásainak” tekinthetők (12). „Nyelvi változás akkor következik be, amikor egy hallott mondattani szerkezetet az anyanyelvét tanuló új generáció más szabálysorral, algoritmusra vezet vissza, mint amellyel azt a felnőtt beszélők előállították.” (13).

A nyelvi adatokat a történeti források legújabb szövegkiadásaiából idézik a szokásos forrásmegjelöléssel. A példákat túlnyomórészt betűhűen közlik, néhány betű esetében alkalmaznak csak paleográfiai egyszerűsítéseket, mint írják, „a könnyebb olvashatóság érdekében” (13). A következő betűkről (illetve az és kötőszó rövidítéséről) van szó: $\ddot{y} \rightarrow y$, $\text{L} \rightarrow \text{č}$, $\text{ß} \rightarrow \text{s}$, $\text{ç} \rightarrow \text{z}$, $\div \rightarrow \text{r}$, $\times \rightarrow \&$. Egészen nem tudok egyetérteni ezzel a megoldással, mert úgy gondolom, hogy korántsem a nagyközönségnek szóló munkáról van szó: mind a nyelvtörténeti adatok interpretációja, mind a generatív magyarázatok mélysége miatt nagy valószínűséggel csak nyelvészek fogják a kötetet olvasni, közülük is főként nyelvtörténészek és generativisták. Az előbbi csoporthoz tartozóknak illik ismerni ezeket az írásjeleket, az utóbbiaknak nem feltétlenül, de mindössze hat jelről van szó, amelyek közül az *s* és *z* jelölése eléggé szokásos, talán a két ponttal írt *j* is ilyen, a másik három értékét pedig meg lehetett volna ugyanígy a Bevezetőben adni: könnyen megjegyezhetők. Ezzel a megoldással teljesen betűhű maradhatott volna a szövegközlés, ami ugyan a grammatikai szabályok megállapítása szempontjából nem elengedhetetlen, de nyelvtörténeti példák esetében mégis inkább ez a szokásos. (A rövidítések zárójeles feloldása jobban elfogadható, mert ott a zárójel jelzi, hogy nem az eredeti szöveg része a pótlólagos kiegészítés.)

Mintaszerűnek tekinthető viszont a kötet tanulmányainak felépítése. Mindegyik egy rövid bevezetővel kezdődik, melyekben a szerzők bemutatják az általuk vizsgált jelenségeket,

illetve tanulmányuk alfejezeteit. Ez után következik a dolgozatok „tüzetes része”, melyben nyelvi adatok elemzése révén igyekeznek a változások szabályrendszerét megállapítani. Minden fejezetet rövid összefoglalás zár. Az alábbiakban igyekszem röviden áttekinteni az egyes fejezetek legfőbb megállapításait.

2. A kötetnek több tanulmánya is a kutatási projektet irányító, s a kötetet szerkesztőként is jegyző É. KISS KATALIN munkája. Az első általa készített fejezet (14–33) a magyar mondat alapszórendjének megváltozására keresi a magyarázatot. Előbb az ősmagyar mondat SOV szórendjének legfőbb bizonyítékait mutatja be. Ezeket részben a hanti és a manysi SOV alapszórendjében látja, részben nyelvünknek – az ősmagyarban még meglévő – olyan vonásaiban, amelyek ennek a korábbi mondatrészsorrendnek a megőrződései lehetnek. Ilyeneknek tekinti az igenév előtti ragtalan tárgyakat, az ige – segédige sorrendet és az *-e* kérdő partikulának a mondatvégi megjelenését. Harmadrészt SOV sajátoságnak tekinti nyelvünk néhány olyan mai jellegzetességét, amelyek nem felelnek meg a VO-jellegű sorrendnek. Mindezek arra utalnak, hogy az ősmagyar nyelvet a fejező szintagmaszerkezet jellemezte. Az SOV sorrendnek SVO-típusúvá való átalakulását É. KISS az SOV nyelvekben megfigyelhető „jobb oldali diszlokáció” jelenségével magyarázza (23–25). Ez azt jelenti, hogy bizonyos összetevők a mondat jobb szélén álló ige mögé helyeződnek ki. Ezt az ősmagyarban megkönnyíthette a tárgy alaki megjelölésének elterjedése. Ha a jobbra kihelyezett összetevők aránya megnő, akkor egy idő után a nyelvhasználók új generációi már ezeket tekintik alaphelyzetűnek. Ennek a változásnak az időpontja É. KISS véleménye szerint az ősmagyar kor végére, illetve az ősmagyar kor legelejére tehető, s elképzelhető hogy a folyamatot a „Kárpát-medencében beszélt szláv nyelv szubsztrátumhatása is elősegíthette” (25). Az OV → VO változás nyelvünk későbbi fejlődési szakaszaiban tovább folytatódik, jól példázza ezt a fejező ragtalan tárgyas igenévi szerkezetek (a generatív terminológiával: igeneves mondatok) átalakulása. Ezek ugyanis többnyire csak a legkorábbi biliafordításokban találhatók meg, a későbbiekben általában már ragos tárgyat találunk, mely követi az igenevet (esetleg véges igévé vált fejt), ugyanígy eltűnik az *-e* partikula a mondat végétől.

Ami a ragtalan tárgyas igenévi szerkezeteket illeti, azokkal kapcsolatban azért megjegyezném, hogy kétségkívül a régi szórendet őrző formákról van szó, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nagy részük határozói igenév mellett található, s mint a korábbi szakirodalom is rámutat, feltehetően a latin ablatívus abszolútus szerkezeteknek a kompaktságát igyekeztek visszaadni a jelöletlen tárgyakkal. Azaz talán már ebben az időben is kicsit szokatlanok lehettek, de a fordításirodalom valamelyest megnövelte a számukat. Ezen belül is főként a Huszita Biblia kódexeiben fordulnak elő nagyobb számban, azaz lehet arról is szó, hogy első magyar nyelvű bibliafordításunk átdolgozóinak idiolektusa, illetve fordítói szándéka, leleménye is befolyásolja használatukat.

3. A kötet következő tanulmánya szintén É. KISS KATALIN munkája. Ez két nagyobb részfejezetről áll: az első a tagadó mondatok változásait elemzi (34–47), a második a kérdő mondatok változásait veszi nagyító alá (47–52).

A tagadó mondatok esetében két lényeges változás figyelhető meg az elmúlt évszázadokban: egyrészt megváltozott a tagadószó helye, másrészt „meghonosodott az általános és határozatlan névmásoknak a tagadószóval való egyeztetése” (34), azaz a *nem tudott*

mit szerkezetet a *nem tudott semmit* váltotta fel. Ami az első változási fenomént illeti, már első kódexeinktől kezdve kétféle mondattagadó szerkezetípust találunk. Az első az archaikusnak tűnő, mert az SOV típusú nyelvekre jellemző 'igekötő–tagadószó–ige' sorrendű megoldás (*meg nem mondta*), a másik a mára általánossá vált, akkor még feltehetőleg újtásnak számító 'tagadószó–ige–igekötő' sorrend (*nem mondta meg*). Ez utóbbi megoldás a kódexekben akkor volt gyakori, ha a tagadó állítmány élén nem állt *se-* kezdetű névmás vagy más tagadó elem, ez „arra utal, hogy a tagadott ige előre vivése a tagadás hatókörének kijelölését szolgálta” (37).

Ami a tagadószóval való egyeztetés kialakulását illeti, azt látjuk, hogy míg „a mai magyarban a tagadás hatókörébe eső határozatlan névmások (*nem ... valaki*) és a tagadás felett hatókört felvevő általános névmások (*mindenki nem...*) *se-*névmásként tagadó alakban jelennek meg, azaz tagadó egyeztetésben vesznek részt” (37), addig korai nyelvemlékekben ez még koránt sincs mindig így (vö. pl. *mendenestwlfoguan maganac semytt meg tarttuan* – JókK. 8). Ez utóbbi használat ugyan lehetne a latin hatása is, ám É. KISS ezt elveti, mert nem véletlenszerűen fordul elő, hanem szabályokat követ. A Jókai-kódexben ugyanis szinte mindig igeveves szerkezetekben fordul elő ez a megoldás, azok pedig szerinte archaikusak, kevésbé függenek a latin hatásától. (Erre volna példa a jelöletlen tárgyas szerkezetek használata is, bár azokról épp fentebb jeleztem, hogy gyakoribb használatuk igenis lehet egy latin szerkezet hatása.) De elfogadhatónak látszik ez az érvelés, mert csak akkor maradhat el a tagadószó, ha olyan névmás van a mondatban, amely változatlan formában tartalmazza a *sem* szócskát (pl. *semegyik*), márpedig a latin szolgai utánzása esetén várhatóan a *senki* és a *soha* esetében is előfordulna. Éppen az a tény, hogy a tagadószó ezek mellett jelenik meg először kötelezően, mutat arra rá, hogy „a tagadószó ismételt kitételét a *se-*kifejezésben rejlő tagadószó fonológiai és jelentéstani elhomályosulása tette szükségessé” (39).

Ami a kérdő mondatok változásait illeti, külön kell kezelni az eldöntendő és a kiegészítendő kérdéseket. Előbbiek tekintetében a legfőbb változás, hogy a korábbi fejevgű szörend következtében a mondat legvégén álló *-e* kérdő partikula – a többnyire szintén előrébb kerülő igével együtt – elkerül a mondat végéről, s az ígéhez simul (vagy a mondatot bevezető *nemde* partikula esetén néha el is marad). A beágyazott eldöntendő kérdéseket azonban sosem vezeti be a *nemde*: ezekben egy ideig a *ha* kötőszót találjuk (olykor az *-e* partikulával együtt), később pedig az ígéhez simuló *-e* magában jelöli a mellékmondat eldöntendő kérdés jellegét.

A kiegészítendő kérdésekben a kérdőszó ma is az ige előtti pozícióban áll, mint az ugor nyelvek szerkezetei szerint feltehetően már az ugor korban is, azaz a mondat szerkezetét érintő fentebb is említett átrendeződés nem befolyásolta a kérdő névmásoknak az ige előtti helyét. Ez a hely ugyan mára fókuszpozícióvá vált, de ide kerülhettek a mondatathározói szerepű kérdő névmások is. A beágyazott kiegészítendő kérdésekben a kérdőszó előtti *hogy* megjelenése inkább csak a középmagyar kortól figyelhető meg.

4. A kötet negyedik tanulmánya az igei toldalékolás azon mondattani aspektusait tárgyalja, amelyek az ó- és középmagyar korban jelentős változáson estek át. Az első és a második alfejezetet É. KISS KATALIN írta, s bennük a tárgyas igeragozás ősmagyar kori funkciójának, majd funkcióváltásának mikéntjét igyekszik feltárni (53–59), illetve az összetett igeidők létrejöttének feltételezhető útját vázolja fel (60–72). A harmadik alfejezet KÁNTOR GERGELY munkája, s az egyes igemódok funkciójában és használatuk feltételeiben bekövetkezett változásokat mutatja be (73–94).

A tárgyas ragozás eredeti, a finnugor korból örökölt funkciója a tárgy topikalizáltságának jelölése lehetett, csak az ősmagyar kor végén vagy az ómagyar kor elején változhatott át a határozott tárggyal való egyeztetéssé: a folyamatot nyilvánvalóan segíthette a szórend szigorú kötöttségének a tárgyraghasználat terjedésével párhuzamos fellazulása. Ebből a korábbi információ-szerkezeti szerepből magyarázható É. KISS szerint az ún. inverz egyeztetés tilalma is, amely megakadályozza, hogy 3. személyű ige 1. vagy 2. személyű tárgyi névmással, illetve hogy 2. személyű alany 1. személyű névmási tárggyal egyezzen, hiszen ez a tilalom a tárgyas ragozás későbbi funkciójával, a határozott tárgyi egyeztetéssel nem vág egybe.

Az ómagyar igeidőrendszer É. KISS szerint öt igeidőből áll, amelyek alakilag és funkcionálisan is zárt rendszert alkottak, és nemcsak az események külső idejét, hanem azok időszerkezetét (aspektusát) is jelölhették (60). Az öt igeidőből kettő ugor örökség: a jelen idő (*mond*) és az elbeszélő múlt (*monda*). Mellettük három összetett igeidő jelenik meg (uo.), amelyek az események befejezetlen vagy befejezett aspektusát is jelzik. Ezek a befejezett jelen (*mondott*), a befejezetlen múlt (*mond vala*) és a befejezett múlt (*mondott vala*). A *mondott* alak esetében ugyan némileg furcsának tartom, hogy összetett igeidőről beszél, hiszen ott hiányzik a segédige, de – noha erre külön nem tér ki – lehet, hogy azért kezeli összetettként ezt az igealakot, mert később, amikor az összetett igeidők feltételezhető kialakulási módját mutatja be, a *mentem vala* típusú gerundiumos szerkezetek újraelmzésével magyarázza az összetett igealakok létrejöttét, s ennek kapcsán elvonással képzei el a *mentem*-féle személyragos igék létrejöttét. Ezzel eltér a korábbi szakirodalmi magyarázatoktól, amelyek ezeknek a gerundiumos szerkezeteknek a pusztá szófajváltásával magyarázták ezt a jelenséget (pl. *A halam főtt; A halam én főztem* stb.).

Ami az összetett alakok megjelenését illeti, abban a szakirodalomban korábban valószínűsített latin minták helyett ótörök hatást lát, elsősorban azért, mert a finnugor nyelvek közül csak azokban vannak hasonló összetett igealakok, melyeknek beszélői – hasonlóan a magyarokhoz – nyugati ótörök nyelvekkel kerültek kapcsolatba. Az összetett igeidők későbbi fokozatos kihalását pedig az igeiktőzés terjedésével magyarázza: ezek veszik át az aspektusjelölő szerepet.

KÁNTOR GERGELY az egyes igemódok ómagyar kori megoszlását mutatja be, és azt vizsgálja, hogy az akkori állapot mára mennyiben változott meg. Azokat a mellékmondat-típusokat veszi nagyító alá, amelyek feltételes vagy kötőmóddjellel ellátott ígét tartalmaznak. Míg az ómagyar korban nagyon gyakori egyes mellékmondatokban a feltételes mód használata, addigra mára ennek szerepét az időhatározói mondatokban a kijelentő mód vette át, míg felszólító tárgyi és célhatározói mondatokban a kötőmód. Ennek a változásnak a fő mozgatórugóját a szerző részben a mellékmondatnak a főmondati predikátum veridikalitásához való viszonyában, illetve a reális/íreális megkülönböztetés szempontjának érvényesítésében látja: míg az ómagyarban a feltételes mód alkalmazásának ebből a szempontból nem voltak korlátai, addig mára a nemveridikális főmondati állítmányokhoz kapcsolódó mellékmondatokban a feltételes mód már nem alkalmazható (vö. 73–74). A szerző előbb mai példaanyagokon részletesen bemutatja a veridikalitás szempontjából létrejöheto típusokat és a reális/íreális megkülönböztetés lényegét is (75–79), majd egy elég terjedelmes korpuszt elemezve igyekszik bizonyítani hipotézisét. Éppen a nagyszámú megvizsgált mondat miatt gondolom azonban úgy, hogy megérte volna a szövegek latin megfelelőire is jobban figyelni, hiszen köztudomású, hogy a mellékmondatok gyakori feltételes

módhasználatát a korábbi szakirodalom elsősorban latin hatásnak véli. A kötet szerzői ugyan többször hangsúlyozzák, hogy nem tulajdonítanak a latin hatásnak akkora szerepet az ómagyar korszak nyelvhasználatában, mint azt a korábbi szakirodalom tette, de azért a mellékmondatok módhasználatával foglalkozó 21 oldalnyi fejezetben talán egy rövid lábjegyzetnél többet is megérdemelt volna ez a szempont: „...E. Abaffy (1983, 1992) a feltételes mód – mai szemmel – indokolatlan használatát latin hatásként értékeli” (84). Feltehetőleg éppen ezáltal lehetne ugyanis magyarázni az olyan eseteket, amikor a nyelvi anyag végül is nem támogatja a szerző hipotézisét, pl.: „Összefoglalva elmondható, hogy a Jókai-kódex adverbális mellékmondataiban a reális/irreális megkülönböztetésnek nincs hatása a feltételes mód alkalmazhatóságára, hiszen megjelenhetett a reális időhatározói, az irreális célhatározói, illetve a megengedő mellékmondatokban is” (85).

5. A kötet ötödik tanulmánya a Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek címet viseli, EGEDI BARBARA igen alapos munkája (95–126). A fejezet „elsősorban a határozottság szemantikai és szintaktikai jegyeit vizsgálja az ómagyar korban” (95), így tárgyalja a határozott névelő kialakulásának és ómagyar kori használatának kérdéseit, majd a névelő terjedésének útját. Előbb igen alapos elemzést kapunk a határozott névelő ómagyar kori szövegekben való azonosíthatóságának kérdéseiről. Ebben a tekintetben a szerző nem veszi át a szakirodalom korábbi érvelését, miszerint a mutató névmási előzményszófaj és a névelő között az ómagyar korban nincs grammatikai, csak funkcionális különbség: EGEDI amellett érvel, hogy a korszakban már két homofón elem él egymás mellett, s grammatikai különbségük a főnévi kifejezésen belüli különböző szerkezeti pozíciójukban nyilvánul meg (100). Kétségtelen azonban, hogy ez a strukturális átrendeződés a felszínen mégiscsak egybeeső szerkezeteket eredményez, így a homofónia feloldására való törekvés később nyelvünkben egy determinánsduplázó szerkezet kialakulásához vezet (*az az asztal*).

A következő alfejezet részletesen áttekinti a korai kódexek névelőhasználati hiányait, s kimutatja, hogy a névelő csak akkor jelenik meg, amikor egyéb referenciális azonosíthatóság nem teszi lehetővé a határozottság értelmezését (hiányzik tehát tulajdonnevek, generikus olvasatú kifejezések, a birtokos szerkezetek birtokszavai előtt). Egy igen alapos, a fentebb említett elektronikus történeti korpuszt is felhasználó vizsgálattal rámutat arra, hogy a határozott névelő használati aránya az ómagyar korszakban folyamatosan növekszik, különösen a generikus olvasatú kifejezések körében (112–115). A tanulmány utolsó fejezete a főnévi kifejezések funkcionális felépítésének a középmagyar korban való fokozatos bővülését mutatja be: egyrészt az ún. determinánsduplázó szerkezetek megjelenésével, másrészt a névelőnek a birtokos szerkezetekben a birtokos előtti használatával (*a fiúnak a könyve*).

6. Az univerzális és egzisztenciális kvantorok története című fejezet (127–153) „a kvantifikáció ómagyar kori eszköztárának egy részét ismerteti; emellett a kvantorokat tartalmazó mondatok értelmezési lehetőségeit is áttekinti” (127). A szerző, BENDE-FARKAS ANIKÓ előbb vázolja a kvantifikáció problematikáját, bemutatja a magyar nyelv kvantorszerepű kifejezéseit és mondattani szerkezeteit, utána röviden áttekinti a fejezet elméleti háttérét képező munkákat és a használt logikai terminusokat. Ezután egy nagyobb fejezetben tárgyalja az univerzális kvantifikáció ómagyar kori kifejezésének problémakörét, benne a *mind* és a *minden* szintaxisának és jelentésének jellemzőivel. Szerinte a *mind* nem felel meg

a hagyományos logika univerzális kvantorának, inkább egyféle alulspecifikált maximalitási operátorként működhetett: 'egész(en)' jelentéssel (pl. *mind ez világ*). Ezzel szemben a *minden* sokkal közelebb áll az univerzális kvantor szerepköréhez, és jóval alkalmasabb általános ítéletek kifejezésére (vö. 152).

A harmadik alfejezet a *vala-* kezdetű névmásokra összpontosít, ezen belül a ma is megszokott határozatlan, egzisztenciális értelmezés és az ó- valamint a középmagyar korban jellemző vonatkozó névmási értelmezés viszonyára, továbbá tárgyalja a mai értelmezés létrejöttének egy lehetséges feltételét: a tagadás kifejezési lehetőségeinek megváltozását. A *vala-* kezdetű névmások előtagjában a szakirodalomban meglehetősen elfogadott ige-névi szerepkör helyett múlt idejű igealakot lát a szerző (148), ez ugyanis könnyen magyarázhatóvá tenné az egzisztenciális kvantorként való megjelenését, ám később maga is elismeri, hogy a nyelvmlékekben gyakori fejetlen (szabad) vonatkozói mellékmondatokat is bevezetik ilyen névmások, ami viszont gyengíti ezt a hipotézist. Ezért később amellett érvel, hogy a *vala-* talán inkább episztemikus operátor lehetett (hasonlóan az angol *-ever*-hez vagy az *any*-hez), s ezzel a névmás bevezette alternatívákat mintegy modális dimenzióba emelte, kifejezve, hogy a mondat bárkiről, mindenkiről szólhat (150). Összességében mégis az az érzésem, hogy ebben a meglehetősen teoretikus, számos elméleti munkára hivatkozó, néhol kicsit bonyolult mondatfűzésű fejezetben elég sok bizonytalanság érezhető a magyarázatokban.

7. A kötet hetedik fejezetében HEGEDŰS VERONIKA a névutós kifejezések grammatikalizációjával és belső szerkezetei változásaival foglalkozik. Célja a magyar névutók, határozóragok és igekötők szerkezeti változásainak leírása és magyarázata. Előbb a rag nélküli vonzattal álló (a régebb terminológia szerint jelöletlen birtokviszonyból alakult) névutók kialakulását vizsgálja, egyben azt a folyamatot is, amikor egyes már névutóvá degradálódott elemek tovább grammatikalizálódtak, s alaki rövidülést, illetve hangsúlytalanodást elszenvedve határozóragként agglutinálódtak az előttük álló főnévhez. Több szempontból is érvel a névutók és a ragok azonossága mellett. Ez voltaképpen a ragok legnagyobb csoportját tekintve helyes is, de azért talán egy mondatnál (156) többet is megérdemelt volna a finnugor korból örökölt primer ragok, de még inkább a nem névutókból létrejött, raghalmozással alakult ragok, mint a *-stul/-stül*, az *-nként* vagy az ómagyarban nem is ritkán használatos *-ni ~ -né* stb.

Ágrajzokkal illusztrálva mutatja be a szerző azokat az újraelemző szabályokat, amelyek elvezethettek az eredetileg birtokként megjelenő főnév névutóvá, majd raggá való degradálódásához. Részletesen vizsgálja azt is, mely elemek jelennek meg jelöletlen birtokviszonyban, s melyek jelenhetnek meg dativusi vonzattal és „birtokltságjellel” (161) – igaz, én ebben az esetben talán megmaradtam volna a hagyományosabb grammatikák *birtokos személyjel* terminusánál.

A tanulmány foglalkozik még az értelmezős szerkezetből kialakuló, ún. ragvonzó névutók csoportjával is. A *vmin alul*, *vmin belül* típusú szerkezetek névutói elemeit úgy tekintti, hogy azok előbb névutóvá grammatikalizálódtak, majd létrejött egyfajta önálló, határozószói használatuk is, s ebben a szerepben kapcsolódtak mintegy értelmezőszerűen az előttük álló főnévhez (*a körön belül* stb.). Magam nem állítanám, hogy ezek biztosan korábbi névutók voltak: lehettek eleve is önálló határozószók. Egyes névutói és határozószói formák alaki különbségei (*belől* vs. *belül*, *alól* vs. *alul*) sem feltétlenül támogatják a fenti

felfogást, igaz, ezek lehetnek későbbi hangfejlődés eredményei is. Ráadásul a csoport tagjai között több olyat lehet találni, amelyeknek nincs is ilyesféle párjuk (*valamivel együtt, valamin innen* stb.), ez is arra mutat, hogy lehettek ezek eleve is határozószók, s ebből váltak névutóvá, egy korábbi névutói állapot feltételezésére tehát nincs szükség. Hiányérzetet kelt viszont bennem, hogy a szerző teljesen figyelmen kívül hagyta az igenévi utótagból szófajváltással névutóvá alakuló, ugyancsak többségükben ragvonzó névutók keletkezését (pl. *vmire nézve, vmit kivéve* stb.), holott ez a típus is megjelenik már az ómagyar korban is, gondoljunk a KT. *wýlag^{noc} kečdetuitul fugua* szerkezetére vagy a kódexekben nem ritka *vmitől megválva ~ megváln* alakokra.

Ezután a szerző még egy rövid fejezetet szentel (172–175) az igekötők kialakulásának is, de szerintem azok igen népes és színes állományához képest a mindössze három oldalnyi tárgyalás kicsit elnagyolt. Azzal sem értek egyet, „hogy az igekötők grammatikalizációja névutókból történik” (174). Van ugyan kilenc igekötő, amelyek névutók átértékelődésével jöttek létre, de az igekötők többsége egyéb határozószókból keletkezik (*ki megy a városból, fel ül lova hátára, az árpát a szárán rajt hagyta* stb.). Emellett van még két – igaz, újabb – igekötőnk, amelyek igemódosítói szerepű idiómáreszekből grammatikalizálódtak (*agyon üt és tönkre megy*). A kritikák ellenére is dicséretet érdemel azonban a szerző: egy logikusan felépített és jól követhető tanulmánnyal van dolgunk.

8. A kötet következő fejezete a nem véges alárendelés, azaz az igenevek történetét mutatja be (177–238). A szerző, DÉKÁNY ÉVA maga is jelzi, hogy ez a fejezet jóval hosszabb a többinél. Ezt azzal magyarázza, hogy az igeneveknek az ómagyar korszakban mai nyelvünkhöz képest jóval kiterjedtebb volt a használati köre, másrészt pedig a fejezet nagymértékben épít KÁROLY SÁNDOR igen részletes igenév-monográfiájának (1956) eredményeire.

A szerző jelzi, hogy a generatív nyelvtanok az igeneves szerkezeteket nem véges alárendelt mondatokként fogják fel, de ő itt a terminus rövideége okán mégis megtartja a hagyományos nyelvtanok *igenév* megnevezését (179). Az ómagyar korszak gazdag igenévállományát és kiterjedt igenévhasználatát – É. KISS 2013 nyomán – az ősmagyar kori SOV szórend maradványának tekinti. A terjedelmes fejezet egyébként nagyon logikusan és áttekinthetően épül fel: előbb bemutatja az igenévi kategóriát és definiálja, hogy minek alapján tart egy kategóriát igenévnek, ezután egy-egy részfejezetben tárgyalja az egyes igenévtípusok használatát és jellemzőit, majd az összefoglalásban bemutatja az igenevekkel kapcsolatos főbb történeti változásokat.

A második részfejezet a főnévi igenevek használatát mutatja be, különös tekintettel azok személyragozott alakjaira és egyeztetési kérdéseire. Ebben a vonatkozásban a nem egyes szám 3. személyű alannal járó *-nia/-nie* végződést (amelyet gyakran *-nya/-nye* alakban is megtalálni) szételemezhetőnek tartja az infinitivusképzőre és a E/3. személyű személyragra (184), így számos esetben antiegyező szerkezetekről beszél a továbbiakban. Magam ebben az esetben – hasonlóan a korábbi nyelvtörténeti irodalom véleményéhez – inkább hajlok arra, hogy ez a végződés már demotiválódott, elvesztette az E/3. személyre utaló képességét, s nagyjából a *-ni* szuffixummal egyenértékű. (Apró megjegyzés, de ide kíváncsozok: a 184. oldalon a szerző több olyan szakirodalmi munkára hivatkozik, amelyeket a kötet végén levő szakirodalmi listában nem találni meg.)

Hosszasan foglalkozik a szerző a *-t ~ -tt* végű igenevekkel is. Helyesen mutat rá, hogy a befejezett melléknévi igenév terminus nem pontos, mert találni egyidejű példákat is, de

a *-t/-tt* képzős melléknévi igenév terminus is pontatlan, mert – különböző argumentumszerkezetek mellett – voltaképpen hat különböző típusa létezik ennek az igenévfajtának. Ezért a *lehullott hó* típusú szerkezetek igenévet kontrollált belső argumentumú *-t ~ -tt* (melléknévi) igenévnek kellene hívni, ám a szerző az egyszerűség kedvéért megint megmarad a befejezett (melléknévi) igenév megnevezésnél, csupán a zárőjelezéssel utal a kifejezés pontatlanságára. A következőkben a *kettétört bot* szerkezet elemzésével arra mutat rá, hogy ezekben az igenevekben „mindig van egy üres elem, unakkuzatív igékből képzett igenév esetében az alany, tranzitív igékből képzett igenév esetében pedig a tárgy helyén” (192). Mivel viszont a *kettétört bot* szerkezetnek csak egyféle, az unakkuzatív (mediális) értelmezést megengedő elemzését közli, úgy tűnik, nem figyelt fel arra a tényre, hogy a *kettétör* tranzitív ige is lehet, külső argumentumhellyel a cselekvő alany megjelölésére (*a fiú által/fiútól kettétört bot*).

További fejezetekben elemzi a szerző a kontrollált tárgyú *-t/-tt* igeneveket (*az anyám sütötte kenyér*), valamint a kontrollált birtokosú (*keze aszott ember*) vagy a kontrollált alanyú (*az imént énekelt versenyző*) típusokat. Röviden kitér még egy az ómagyarból ugyan nem adatható, de népi növényelnevezésekben előforduló változatra is, amelyben locativusi módosító fordul elő: *Mária-nyugotta bukor*, *Máriaülte gaz/fű* (208). Ezek kétségkívül különös szerkezetek, s igen sajátos, hogy unakkuzatív igékből ilyen igenév alkotható. Azonban véleményem szerint lehet szó arról is, hogy esetleg eredetibbek a *Máriaülte* típusú szerkezetek, ezekben viszont az *ül* tárgyas ige is lehet, gondoljunk a *(meg)üli a lovat* szerkezetre, de a *ráül a lóra* szerkezetben is az intranszitiv kiható igenemfajtaival van dolgunk. S ha esetleg a *Máriaülte* típusú szerkezetek korábbiak, akkor a *Márianyugotta bukor* esetében akár analógiás teremtéssel is lehet dolgunk, egyben az unakkuzatív *nyugszik* ige alkalmi vonzatszerkezet-váltásával.

További fejezetek tárgyalják az ún. *-atta/-ette* képzős valamint a *jövet*, illetve *jöttön* típusú igenevek viselkedését. Ezekkel kapcsolatban itt most csak egy megjegyzést tennék. A *lata ő napát fêkette × hideg lelettè* példában (MünchK. 14rb) korántsem látok annyira kivételes alakulatot, mint a szerző. Értelme nem egyszerűen ’valaki fázik’, mint azt DÉKÁNY állítja (216), hanem ’vki lázas, rázza a hideg’, s szerintem nem marad el egészen a tárgy a szerkezetből, hiszen korábban ott van a mondatban a *napát* tárgy, s ennek az állapothatározójaként szerepel mind a *fekettè* ’fekvén’ igenév, mind a frazeologizálódott *hideg lelettè* ’hideglelésben’ alakulat.

Szó van még a tanulmányban az *-ó/-ő* képzés igenevekről (218–227), a *-va/-ve*, *-ván/-vén* képzősekről (227–234), sőt három oldalon a komplex cselekvést leíró *-ás/-és* képzős deverbális főnevekről is (234–237). Ez utóbbiak bemutatása kapcsán viszont ki-fejezetten hibának tartom, hogy megfelelnek a szerző az ómagyar korszakban a nomen actionis értelmében meglehetősen produktív *-at/-et* képzős főnevekről (példák a MünchK. naptárából: május 6: *S. Ianq olaybā főzete*; július 11: *Sent Bénédecnec meg ièlenete* stb.)

9. A kötet utolsó fejezete – BÁCSKAI ATKÁRI JÚLIA munkájaként – a véges alárendelő összetett mondatok történetét mutatja be (239–279), s három alfejezetre tagolódik. Az elsőben a mai magyarban is megtalálható mondatbevezető kötőszók (*hogy*, *ha*, *mert* és *mint*) kialakulását követhetjük nyomon, annak elméleti hátterével, a grammatikalizálódási folyamatot bemutató ágrajzokkal együtt. A folyamat lényege, hogy mindegyik említett kötőszó „a mellékmondat bal perifériájára mozgó névmási operátorokból alakult ki” (239), amelyek a későbbiekben C (mondatbevezető) kategóriájú fejjé értelmeződtek át, majd alsó

C fejből felső – azaz a tagmondat illokúciós erejéért felelős – C fejjé” (278). Valójában persze ez a precíz megfogalmazás tartalmilag nem mond igazán többet, mint amit a hagyományosabb nyelvtörténeti leírásokból már korábban is tudtunk ezeknek az elemeknek a keletkezéséről. Csak eddig ezt úgy fogalmazták meg, hogy a *hogy* az alárendelt mondat élén álló, módhatározó szerepű kérdő határozószó volt, majd mikor a mondathangsúly és az értelmi kiemelés más mondatrészre vonódott át, akkor a *hogy* vonatkozó szerepű határozószóvá (‘ahogy’), illetőleg tartalmatlan, a tagmondat alárendeltségét kifejező valódi kötőszóvá értékelődött át (vö. pl. Magyar nyelvtörténet 229). Érdekes természetesen ugyanazt a folyamatot egy más elméleti háttérben, annak terminológiájával is olvasni.

A 246. oldalon a szerző arról ír, hogy „a Münchener kódex esetében szignifikáns a *mert* használata a tartalomkifejtő mellékmondatok esetében; ez az ómagyar korra volt jellemző (Haader 2003: 506), későbbre már teljesen eltűnt”. Ezzel kapcsolatban nem ártott volna azért ennek a ténynek az okát is keresni, hiszen a jelenség elsősorban azzal függ össze, hogy a példák latin megfelelőiben túlnyomórészt a *quia* kötőszót találjuk, az pedig éppúgy lehet a mondatbevezető *hogy*, mint az okhatározói *mert* megfelelője is, azaz az esetek nagy részében latinizmussal állunk szemben (persze analógiás hatás megnövelheti az ilyen kötőszók használatát egyéb esetekben is).

A második fejezet a fenti kötőszóknak egymással, illetve a mellékmondatok bal periferiáján megjelenő más szintaktikai fejekkel való kombinációit tárgyalja, azaz különböző összetett kötőszókat (pl. *hogymint*, *minthogy*, *hogynem(mint)* stb.).

A harmadik fejezet a vonatkozó mellékmondatok létrejöttével és a vonatkozó kötőszók alaki módosulásával foglalkozik. Rámutat arra, hogy ezekben a névmási operátorok megtartották eredeti mondatrészi szerepüket a mellékmondatban, nem értékelődtek át C fejjé, mint a fent említett, tartalmatlanná vált kötőszók. (Ezzel függ egyébként össze mai kereszteződő szófajiságuk is, azaz hogy egyszerre és elválaszthatatlanul hordozzák vonatkozó névmási és kötőszói szófajiságukat.)

10. A kötet tanulmányaihoz Függeléként csatlakozik még egy rövid fejezet (280–285), amelyben EGEDI BARBARA azzal a kérdéskörrel foglalkozik, hogy vajon a kódexeknek a mai magyartól eltérő nyelvi jelenségei mennyiben tekinthetők latin hatásnak. A kutatócsoport szerint a kódexekben a latin hatása nem vitatható, ám inkább kvantitatív jellegű, mintsem kvalitatív: a grammatikalitást nem befolyásolja lényegesen, főként mennyiségi eltolódás jön létre bizonyos szerkezetek irányába (vö. 280). Ezt az állítást EGEDI több szisztematikusan elvégzett vizsgálattal igyekszik igazolni, például azzal, hogy jóllehet a határozott névelő a kódexekben még sok esetben hiányzik olyankor, amikor mai nyelvérzékünk megkövetelné, ám ezt mégsem lehet egyértelműen latinizmusnak minősíteni, mert sok helyen viszont ott is felbukkan az az névelő(előzmény), ahol nem lehet mutató névmási funkciója, s a latinban sem szerepel determináns. Mindez igaz, ezzel együtt szerintem sok esetben jó lett volna a történeti adatok mellett a latin forrásszöveget is közölni, mert számos olyan példával találkoztam a kötetben, ahol olyan érzésem volt, hogy a magyar szöveg valószínűleg erősen követi a latin szerkezeti megoldásait.

11. Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a kutatás, melynek eredményeit a kötettel kezünkbe vehettük, a magyar nyelvtörténetnek olyan jelenségeit vette igen alaposan nagyító alá, amelyeket korábban a Nyelvtudományi Intézet és az ELTE munkacsoportja más nyelv-

leírási módszerekkel, az addigi szakirodalom eredményeit összegezve és jelentősen továbbfejlesztve szintén nagyon tüzetesen, már-már talán túlzottan is részletesen tárgyalt a Magyar nyelv történeti nyelvtanának kötetében, s kicsit rövidebben a Magyar nyelvtörténet című egyetemi tankönyvben. A mostani kutatás eredményeként elkészült kötet ezeknek a kérdéseknek csak egy kisebb szeletét veszi nagyító alá, ám azokat teljesen más megközelítésből vizsgálja: a generatív nyelvtan alapelvei és ide vonatkozó szakirodalmi eredményei alapján a változások szabályrendszerére, az újraelemzések és a grammatikalizáció kérdéskörére fókuszál.

Nem egy esetben ugyan inkább a megközelítésmód újszerű, s a mégoly alapos vizsgálatok révén sem sokkal többet tudunk meg egyes változási fenoménekről, mint amit a nyelvtörténeti szakirodalomból már korábban is ismertünk (pl. az igeneves szerkezetek viselkedéséről, a birtokviszony jelölésmódjáról vagy a névutók kialakulásáról). Az sem biztos, hogy minden esetben a leírtak szerint mentek végbe a vizsgált változási folyamatok, de az újraelemzések szabályainak a feltárására való törekvés kétségtelenül pozitív újítása a témán dolgozó kutatócsoportnak, és érdekes ezeket a változási folyamatokat ebben az elméleti keretben látni.

Korábban ismertettem itt a *Wohin steuert die Historische Sprachwissenschaft?* című 2009-ben megrendezett konferencia előadásait tartalmazó kötetet. Ennek szerkesztője is hangsúlyozza, hogy ma a történeti nyelvtudománynak nincsenek igazán szilárd elméleti alapjai, ugyanakkor semmiképpen nem tekinthető stagnáló diszciplinának sem: művelői igen sokféle induktív és deduktív módszerrel és elméleti megközelítésmóddal próbálják megújítani a sokak által korábban már kicsit avítnak kikiáltott irányzatot. Ez a mostani kutatás és kötet igen jól illeszkedik ebbe a folyamatba.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

A nyelvjárási ismeretterjesztés útjain

1. KISS GÁBOR – BATÓ MARGIT szerk., Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012. 163 lap. – 2. KISS GÁBOR szerk., Kis magyar tájszótár. 5800 népies és tájnyelvi szó magyarázata. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014. 212 lap. – 3. BALÁZS GÉZA – JUHÁSZ DEZSŐ – ZELLIGER ERZSÉBET szerk., Élő tájnyelvek. Válogatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma és az Anyanyelvpolók Szövetsége anyanyelvi pályázataiból, 14. kötet. Anyanyelvpolók Szövetsége – Inter Kft., Budapest, 2014. 191 lap. – 4. PESTI JÁNOS, Hosszúhetény nyelvi kincseiről. Névtani és dialektológiai tanulmányok. Nemes János Művelődési Központ, Hosszúhetény, 2014. 164 lap

A magyar nyelvterületen sokan lenézik a népi kultúra és a tájnyelv hagyományait, kigúnyolják, ósdinak tekintik. Éppen ezért nagyon fontos lenne egy szélesebb körű szemléleti változás a nyelvjárások, a népi kultúra megítélését illetően. Nem reménytelen a helyzet, hiszen az utóbbi időben kedvező előjelek is vannak (a népzene, a néptánc, a népművészet reneszánszát éli, sikeres táncházmozgalmakról számolhatunk be, megújult a „Felszállott a páva” című verseny), de szüksége van a társadalomnak további kezdeményezésekre is.

A következőkben négy hasonló tematikájú könyvet ismertetek, amelyek közös célja: felkelteni a 21. századi ember érdeklődését a még ma is élő tájnyelvekkel kapcsolatban, megismerni azok sajátos szókincsét, bővíteni látókörünket, és elterjeszteni a pozitív szociolingvisztikai szemléletmódot. Jellemzi azonban a könyveket egy bizonyos szintű heterogenitás is, hiszen mind a négy kiadvány más-más szempontból vizsgálja a tájnyelvet, mindegyikből mást-mást tudhatunk meg a nyelvjárásokról.

1. KISS GÁBOR – BATÓ MARGIT szerk., Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai. – A Tájszavak című gyűjtemény ismeretterjesztő céllal készült a Mutató A magyar nyelvjárások atlasza 1–6. kötetéhez című munkából (Szerk. BALOGH LAJOS – DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest. Rövidítve: Mutató) kiindulva.

A gyűjtemény A magyar nyelvjárások atlasza 1162 térképlapjának 956 lapjáról 13 590 adatot tartalmaz. Az adatok között nemcsak tájszavak vannak (pl. *féntőkarika*, *ponyinka*), hanem tájnyelvben használatos szóalakok is (pl. *bírónott*, *ökrökék*). Egy címszóhoz átlagosan 13-14 tájnyelvi adat tartozik. A kiadványból kimaradtak annak a 206 térképlapnak az adatai, melyek csak hangtani információval szolgálnak, és nem tartalmaznak szókészletbeli (lexikai) és toldalékolási (morfológiai) variánsokat.

A Mutató célja az volt, hogy segítségével megtudja az Atlasz használója, egy adott tájszó, szóalak melyik címszó térképlapján található. A Tájszavak című gyűjtemény a Mutató alapján készült, amelynek anyagát digitális formába öntötték, majd „megfordították”, és rendezték a térképlapok számai szerint, azaz az egyes térképlapokhoz tartozó tájszavakat összegyűjtötték. Míg a mutatóban például az ábécé más-más helyén található a *murok*, a *sárgarépa* és a *répa* kifejezés, addig a bemutatott gyűjteményben egy helyre kerültek ezek a szavak: a 413. térkép, azaz a *sárgarépa* címszó alá. (Az anyagot tehát nem a térképlapok számozási sorrendjében közölték, hanem az egyes térképlapok címszavait betűrendbe szedve adták közre.)

Az adatok közlése jól strukturált, egyértelműen jelölt. A címszavak mellett mindig megjelenik a kérdés is, amelyet az Atlasz anyagának gyűjtői tettek fel az adatközlőnek a gyűjtés során, ha azt az Atlaszban is közölték. A címszó tájnyelvi megfelelőit is ábécérendben találhatjuk a szócikkekben. Ahogy a Mutató összeállítói is elsősorban a lexikai variánsokat tüntették fel kiadványukban, úgy ebben a kiadványban is egy-egy címszónak elsősorban a lexikai variánsait találhatja meg az olvasó. Az Atlaszban sok helyen megjelentek magyarórázó ábrák is a címszavak mellett, melyeket a bemutatott gyűjteményben is megtalálhatunk. Ha ugyanaz az ábra több címszóhoz is illusztrációul szolgál (pl. *járom*, *eke*, *szekéroidal*), „Lásd” szóval jelzik az olvasónak a helyet, ahol szemléltetve van az adott címszó.

A gyűjtemény jellegénél fogva nem tünteti fel, hogy az egyes nyelvjárási szavak, szóalakok melyik kutatópont(ok)ról származnak, azaz nem tartalmaz területi információt, ahogy a Mutató sem. Ha valaki az adatok földrajzi eloszlása után érdeklődik, annak az Atlaszt kell használnia.

A Tájszavak című gyűjtemény a benne közölt kifejezésekkel, rajzokkal bizonyos mértékben ismerteti is a letűnt paraszti, falusi világot, illetve bemutatja, hogy egy-egy köznyelvi szónak milyen tájnyelvi változatai élnek még akár ma is nyelvünkben. A kiadvány célja, hogy ráirányítsa a figyelmet az Atlasz gazdag anyagára, és kedvet ébresszen a táj- és népi nyelv, a nyelvjárások kutatásához, megőrzéséhez.

2. KISS GÁBOR szerk., Kis magyar tájszótár. – A KISS GÁBOR szerkesztette Kis magyar tájszótár 2014-ben jelent meg a Tinta Kiadó Az ékeesszólás kiskönyvtára sorozatában. 5825 népies és tájnyelvi szót, azok magyarázatát tartalmazza. A szerkesztőt saját emlékei ihlették meg, szívesen idézi fel a nagyszülei által használt palóc nyelvjárást ma is.

A 19. század óta több tájszótár foglalta magába a teljes magyar nyelvterület ismert tájszavainak összességét (2010-ben jelent meg pl. az Új magyar tájszótár utolsó, ötödik kötete), de számtalan regionális népnyelvi szótár születik mind a mai napig, amelyek egy-egy tájegység vagy település saját(os) szavait veszik számba.

A Kis magyar tájszótárhoz 21 regionális és általános magyar tájszótárból, illetve 2 értelmező szótárból (A magyar nyelv értelmező szótára, Magyar értelmező kéziszótár) gyűjtötték ki a szerkesztők a tájnyelvi szóadatokat. Az értelmező szótárak az értelmezett szavakat szak- és stílusminősítésekkel látták el, és ez alapján a szótár-összeállítók a népies és tájnyelvi minősítéssel megjelölt szavakat gyűjtötték ki és dolgozták fel. Munkájuk során azt tapasztalták, hogy a tájszótárak szóanyagát jól kiegészítik ezek az értelmező szótárakból kigyűjtött szavak. A feldolgozandó tájszótárakat az alapján választották ki, hogy lefedjék a Kárpát-medencei magyar nyelvterület jelentős részét. Nagy figyelmet fordítottak arra is, hogy a kiválogatott szavak között éppúgy legyenek alaki tájszavak, mint jelentésbeliek és valódiak. A forrásszótárak tanulmányozása közben a munkatársak szubjektív módon válogatták ki a feldolgozni kívánt címszavakat. A válogatás fő szempontja az volt, hogy a kijelölt címszavak kapcsolódjanak valamilyen formában az utóbbi évtizedekben eltűnt paraszti világhoz, életvitelhez, vagy annak jellegzetes tárgyát, használati eszközt vagy valamely tipikus tevékenységét jelöljék. A kigyűjtött tájszavakat az eredeti forrásban ellátott szómagyarázatokkal együtt egy digitális adatbázisban gyűjtötték össze, majd később, a gyűjtemény összefűzése után az azonos címszavak szócikkei, magyarázatai összevonódtak, s ezáltal kialakult a címszó egyesített jelentésstruktúrája. A szerkesztés során a forrásjelölések megőrződtek, mindegyik szócikk végén megtalálhatóak.

A szótár jelölésrendszere egyértelmű és logikus. A szócikkek végén a források rövidítésekkel szögletes zárójelben vannak feltüntetve. A rövidített forrásmegjelöléseket ábécérendben adták meg, de a többjelentésű címszavak esetében nem derül ki, hogy egy adott jelentés melyik forrásból származik.

A szótárban 87 utalószót talál az olvasó, amelyeket akkor alkalmaztak, ha két különböző címszónak ugyanaz volt a jelentése. A tájszótár 5825 címszavához 7540 jelentésmegadás lett kidolgozva, továbbá 40 szemléltető ábra segít abban, hogy vizuális módon is megjelenjen egy-egy tájszó denotátuma az olvasó szeme előtt. Szófajok szerint 3730 főnév, 1258 ige és 571 melléknév található a szótári anyagban, és bár a többi szófaj nem jelenik meg ilyen mértékben, mindegyikre van példa a szavak között.

A Kis magyar tájszótár tudományos igényességgel megszerkesztett ismeretterjesztő munka. A szótár nagy előnye, hogy több nyelvjárási terület tájszavait egybeszerkesztve tárja eléink ügy, hogy a forrásszótárakban visszakereshetők az egyes kifejezések. Használatával bővíülhet az olvasó szókincse, tájulhat világszemlélete. A szerkesztők szándéka a szótár összeállításával az is volt, hogy inspiráljanak újabb vállalkozókat további tájszógyűjtemények összeállítására. Reméljük, elérik céljukat!

3. BALÁZS GÉZA – JUHÁSZ DEZSŐ – ZELLIGER ERZSÉBET szerk., Élő tájnyelvek. – Míg a régi felvételekről a néptáncok és a népdalok is viszonylag jól rekonstruálhatók és

megtanulhatók, addig egy kihalt nyelvjárás újjáélesztése majdnem reménytelen vállalkozás lenne. A kötet tanulmányainak írói is arra hívják fel a figyelmet, hogy érdemes lenne megőrizni a nyelvjárásainkat, illetve azok egyes elemeit, mert azok elvesztésével helyi és nemzeti kultúránk is szegényedne. Visszafordíthatatlan azonban a társadalom és az életforma gyors átalakulása, és így kikerülhetetlen, hogy a kisközösségek nyelve, szókinccse is látványosan változzon. Egyes nyelvi elemek a kihalás szélén állnak (pl. a régi szakmák, a hagyományos állattenyésztés, a háztartás speciális szavai, a települések népi helynevei). Annak érdekében, hogy megmaradjanak összegyűjtve, dokumentálva, hogy később is hozzáférhetőek legyenek a kutatók és az utókor érdeklődői számára, sokkal több nyelvészre, néprajzosra vagy helytörténészre lenne szükség. Így azonban meg kell elégednünk kisebb-nagyobb mintavételekkel.

Ebben a helyzetben jött a javaslat, hogy az Anyanyelvápolók Szövetsége a Magyar Nyelvtudományi Társasággal és fő szponzorként az Emberi Erőforrások Minisztériumával együtt írja ki éves pályázatát „Élő tájnyelveink. A magyar nyelv táji gazdagsága” címmel. A beérkezett közel 40 pályamű részleteiből született meg a kötet, amelyet három szerkesztő válogatott és állított össze.

A válogatott pályaművekből sugárzik a szülőföld iránti szeretet, a szülők és a nagyszülők ízes beszédének, nyelvjárásának tisztelete, nagyrabecsülése. A szerzők között vannak egyetemi hallgatók, végzett magyar szakosok, határon túliak, kezdő és tapasztaltabb tanítók, tanárok stb. A méltányosság és a szakmai mérce korrektsége érdekében a bíráláskor különválasztották az ifjúsági és a felnőtt kategóriát, hogy a fiatalok is teret kaphassanak. Különböző szempontok mérlegelésével alakult ki a jutalmazandók köre, figyelembe vették a beküldött anyag gazdagságát, a közlés megbízhatóságát, a feldolgozottság mértékét, az elemzés sokoldalúságát, a problémaérzékenységet, az új szempontok alkalmazhatóságát stb. (vö. 10).

BELLA ÉVA révén a Győr-Moson-Sopron megyei Iván település nyelvjárásának archaikus és neológ változóival ismerkedhet meg az olvasó (11–19). BINCZE DIÁNA a kötetben bemutatott élőnyelvi kutatásával úttörő munkát végzett Jánosházán, ahol 2010-ig nem történt efféle vizsgálat (21–29). Kiderült, hogy a valódi tájszavak, mint a *bubol*, *pöcsmácsik*, *buburcsikos*, *cikog* a mai fiataloknak már ismeretlenek, vagy ha nem azok, akkor is a köznyelvi megfelelőiket használják gyakrabban. BOTH CSABA ATTILA beszámol arról, hogy a fej egyes részeinek milyen megnevezései élnek még ma is a romániai magyar nyelvjárásokban (31–39). Nagy a variabilitás e téren, egyes területeken jól körülhatárolható területiséget is mutat. DÉNES ÁGOTA a Veszprém megyei Csögle nyelvjárásáról ír nagyrészt spontán beszélgetések alapján (41–56). A hangtani sajátosságok mellett kitér a csöglei tájszavak használatára, és megismerhetjük a községben született és elterjedt csüfolódókat, állandósult szókapcsolatokat, szólásokat is. A tanulmány névtani szempontból is érdekes: a község földrajzi neveiről, a bel- és külterületek elnevezéseiről szintén olvashatunk. A 85 éves DURUCZ ISTVÁNNÉ, aki a nyíregyházi beszédművelő tanári kör vezetője, egy kis kóstolót ad pályaművében a szülőföldjén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében használatos tájszavakból, amelyeket már régóta őriz, gyűjt (pl. *berbécs*, *brugó*, *cakó*, *csinár*, *lazsnak*, *pacsker*, *zürbölő* stb., 57–75). GAZDAG VILMOS a kárpátaljai nyelvjárásokba beszürodő keleti szláv kölcsönszókról tájékoztatja az olvasót (77–85). A kutató egy online-kérdőív segítségével gyűjtött adatokat 85 kárpátaljai magyar adatközlőtől. GION KATA egyetemi hallgató 2012 őszén vett részt az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének nyelvjárásgyűjtő tanulmányútján, amelyen feltérképezték a szerémségi Maradék

nyelvjárását is (87–98). Tanulmányában a friss felvételek alapján hasonlítja össze a mai maradéki nyelvhasználatot PENAVIN OLGA 1972-es *A szerémségi magyar szigetek nyelve* című regionális atlaszában foglaltakkal (PENAVIN OLGA 1967 és 1968 között gyűjtött ugyanitt). HEGEDŰS JÁNOS 1952 óta gyűjtötte szülővárosa, Dunaföldvár nyelvjárási adatait pusztán érdeklődésből, és a 60 év alatt összegyűjtött adatokból készített egy saját dunaföldvári tájszótárt (97–100). Csak az adatokat feldolgozni, rendszerezni több évébe telt, de kiadatnia egyelőre nem sikerült neki. A gyűjtő azonban nem érzi munkáját feleslegesnek, szülőföldjéért megérte a sok fáradozás. Pályaművében erről a vállalkozásáról számol be, továbbá foglalkozik anyanyelvjárása hang-, alak- és mondattani jelenségeivel is. HORVÁTH JÓZSEF 1987-től kezdett összeállítani egy ma már 1200 szót tartalmazó szószedetet és szólásgyűjteményt a Csurgón és környékén használatos tájszavakból (101–109). A tájszótárak és a nyelvjárásokkal foglalkozó cikkek, kiadványok segítették a szerző munkáját az összevetésben, pontosításban és az eredetfeltárásban. IVÁNYI TIBOR Bakonyalja nyelvjárási sajátosságairól mesél (111–119). Mesél, mert sok saját emlékre, tapasztalatra támaszkodik beszámolójában. Még édesapja elbeszélését is közli nyelvjárásban írva egy 2002-es felvétel alapján. A szerző által felvetett ötlet megfontolandó, miszerint a különböző hagyományörző tévéműsorokban elhangozhatnának nyelvjárási szövegek, beszédek – akár feliratozva is. KISS KÁLMÁN a szamosháti tájnyelv hangrendszerének jellegzetes vonásait szemlélteti példákkal a pályaművében közreadott helynévanyagban (121–129). KOVÁCS LEHEL ISTVÁN a hétfalusi magyarok tájnyelvről, annak használatáról számol be egy 2010–2013 közötti felmérés alapján (131–139). Mivel a hétfalusi csángó nyelvjárás a magyar nyelv egyik legarchaikusabb nyelvjárása, számos nyelvész foglalkozott már vele. KOVÁCS LEHEL ISTVÁN az általuk összegyűjtött tájszóanyag 2695 lexémáját vette vizsgálatá alapjául, és adatközlői segítségével azt nézte, hogy ma melyeket ismerik és használják még ezekből az ott élők a mindennapi beszédben. A gyűjteménynek csupán 47%-át teszik ki a ma ismert és használatos kifejezések. KRIZSAI FRUzsINA és TücsÖK DOROTTYA egyetemi hallgatók a dél-erdélyi nyelvszigeteket vizsgálták több szempont alapján: nem, nemzedék, etnikai hovatartozás, nemzet, csoport- vagy rétegidentitás és foglalkozás (141–148). A szerzők Lozsád, Rákosd és Csernakeresztúr nyelvjárásával foglalkoztak gyűjtésük során. Pályaművükben kitérnek a román kölcsönhatásokra és a pragmatikai sajátosságokra is. LÖRINCZ JÓZSEF nyugdíjas magyartanár Székelydália helyi nyelvjárásának állapotába enged bepillantást a 20–21. század fordulóján, helyenként maga is nyelvjárást használva írás közben (149–156). A szerző 1978 óta több mint 2000 tájszóból készített gyűjteményt magyarázattal és példamondatokkal kiegészítve. MARSOVSZKI VIKTÓRIA történeteket mesél el pályaművében mindsenti és Mindsentről származó 33 adatközlője segítségével, akik a disznóvágástól kezdve a gyermekek születésén keresztül az utazásig sok mindenről beszámoltak saját ő-zó nyelvjárásukban (157–167). PARAPATICS ANDREA tanulmányában hangsúlyozza, hogy a nyelvjárásokkal kapcsolatos pozitív attitűd kialakítása már az iskolában egyre sürgetőbb feladat társadalmi szempontból is (169–179). Ennek fontosságát egy tapolcai gimnáziumban megvalósult mikrokutatással bizonyítja, ahol pedagógusként dolgozik, így saját diákjai voltak a megfigyelték. SZILVÁSI CSABA pályamunkájában a Tisza- és Szamoshát nyelvével foglalkozik, ezen belül a magánhangzókra tér ki a szatmári nyelvhasználatban.

Látható, hogy többen szülőföldjük iránti szeretetből, tiszteletből, a hagyományok megőrzése érdekében fogtak neki a munkához, a gyűjtéshez időt és energiát nem sajnálva. A szerzők között nem a nyelvészek vannak többségben, mégis olyan értékes pályaművek

ezek, amelyek elolvasásával akár a szakember, a kutató, akár a laikus ösztönzést kap arra, hogy őrizze, használja a táji nyelvváltozatokat, és talán foglalkozzon vele más szinten is. A pályázat sikerességét látva remélhető, hogy rendszeressé válik tájnyelvi értékeink gyűjtése kis- és nagyközösségeinkben, és talán két-háromévente meghirdetnek majd egy hasonló tematikus pályázatot, ami által fejlődhetnek a szakszerű archiválás és a korszerű hozzáférés technikai feltételei is.

4. PESTI JÁNOS, Hosszúhetény nyelvi kincseiről. – PESTI JÁNOS Pais Dezső-díjas nyelvész, helytörténész, a Pécsi Tudományegyetem nyugalmazott tanára. 1958 óta a baranyai, pécsi helynévgyűjtés munkálatait irányította a helynévgyűjtő országos mozgalom keretein belül. Több évtized után, 1982-ben jelent meg gondos szerkesztői munkája eredményeként a Baranya megye földrajzi neveit tartalmazó kétkötetes gyűjtemény több mint 2300 oldalon.

PESTI JÁNOS több kutatása során megfordult Hosszúhetényben. A Hosszúhetényi Honismereti Füzetek kiadványsorozatban jelent meg az a Hosszúhetényi szótár is, amibe az adatokat DALLOS NÁNDORRAL együtt gyűjtötte. A most megjelent Hosszúhetény nyelvi kincseiről című kötet 7. a sorozatban. Tudományos értékű írásaiból kitűnik – ahogy korábbi munkáiból is –, hogy a szerző nemcsak saját területén van otthon, hanem jártas a néprajz, a népművészet és a zene világában is.

Hosszúhetény 2015-ben ünnepelheti fennállásának (első említésének) 1000. évfordulóját. Az ünnepi előkészületek részeként jelent meg ez a tanulmánykötet is. A község nyelvi értékei a tárgyiak mellett – mint pl. a Hármashegy, a vízimalmok vagy a tájház – kevésbé tűnnek fel a mindennapi életben, bár nem kevésbé fontosak. Ezekre hívja fel PESTI az olvasók figyelmét a most készült kiadványban. A nyelvi anyagnak (pl. tájszók, folklórszövegek, hely- és személynév) számtalan nyelvjárási vonatkozása van. A komplexitásra való törekvést mutatja, hogy az egyes kérdéskörök átfogó vizsgálata során a helytörténeti, névtani és dialektológiai szempontokra egyaránt figyelt a szerző.

A megjelent tanulmányok tartalmukban szorosan összefüggenek, de külön-külön is kerek egészeknek tekinthetők. Elsőként a *Hetény* helységnév etimológiájáról olvashat az érdeklődő, majd a tágabb környezet helyneveivel, azok névtani, helytörténeti magyarázataival ismerteti meg bennünket a szerző. Egy következő fejezetben PESTI nyelvföldrajzi adatokkal, helynevekkel bizonyítja, hogy az Árpád-korban Hosszúhetény és az Ormánság magyar etnikuma között szoros lehetett a kapcsolat, de ez később megszakadt.

PESTI rendszerezi az előtte gyűjtők munkáit a múlt század 30-as, 40-es éveiből, az egyes témák után pedig részletes forrásmegjelölést ad. A régebbi kiadványokhoz ma már nehéz hozzájutni, ezért is foglalja össze a szerző a hosszúhetényi folklór tanulságait.

A hosszúhetényi személynév közül PESTI – korlátozott számú forrás szórványadatai alapján – az ún. „történelmi” családnevek eredetével foglalkozik.

Egy másik fejezetben a népdalok nyelvi, nyelvjárási és prozódiai tanulságait fogalmazza meg a szerző, és választ ad arra is, hogy a beszéddallam miként határozza meg a rá épülő énekallamot. Ebben a témában újító jellegű a mű, hiszen eddig sem a nyelvészek, sem a népzene-kutatók nem foglalkoztak ezzel ilyen komplexen.

Hasznos adalék, hogy PESTI a nyelvészetben kevésbé járatos olvasóknak összeállít a kötet végén egy szójegyzéket a kiadványban megjelent idegen szavakból és azok magyarázatából.

A könyv kielégíti a tudományos érdeklődésű olvasókat is, de helytörténeti forrásul is szolgál, ezenkívül pedig számos ismerethez juttatja nemcsak a hosszúhetényieket, de bárkit, aki érdeklődik közös múltunk és kulturális örökségünk iránt.

A vidéki diákok nagy része nem a saját nyelvjárása mellé tanulja meg a köznyelvet, hanem helyette. Már az iskolában a tanítók és a tanárok elkezdik a tanulóikban a nyelvjárásokat visszaszorítani, hiszen a hozzáadott attitűd helyett a felcserélőre nevelik a gyerekeket. Így azt sugallják a diákoknak, hogy a tájnyelvek alárendeltebbek a köznyelvhez képest. A fent bemutatott kiadványok nagyszerűen alkalmazhatók az iskolai anyanyelvi nevelésben is. A tájszótárak segítségével tanulóink szótárhasználati szokásait is fejleszthetjük, megismertethetjük általuk A magyar nyelvjárások atlaszát, az Új magyar tájszótárt és más regionális tájszótárakat, segítségükkel akár saját tájszójegyzékeket is készíttethetünk a diákokkal. Az Élő tájnyelvek című kötetben megtalálható pályaművek olyan stílusban íródtak, hogy azokat az általános iskolába is bevihetjük az anyanyelvi órákra (de akár osztályfőnöki órákra is), hogy különböző szöveg-feldolgozási módszerek segítségével foglalják össze a tanulók, mit tudtak meg az egyes cikkekből. Az új generációval megszerettetni, elfogadtatni és megőriztetni a nyelvi kincseinket legalább akkora felelősség, mint hogy mi magunk is hordozói, őrzői maradjunk.

DANCZI ANNAMÁRIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szabó Tamás Péter, „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”

A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében

Grammar, Dunaszerdahely, 2012. 286 lap

„Azt magyarul nem úgy kell mondani!”, „Olyan a magyarban nincs, hogy...”, „Így nem kezdünk mondatot!” – Nincs olyan magyar anyanyelvű nyelvhasználó, akinek ne lennének ismertek ezek és az ezekhez hasonló „helyreigazító” mondatok. Legtöbbünk esetében pedig személyes emlékek vagy élmények is társulnak e kijelentések mellé, amikor saját nyelvi megnyilatkozásainkat javították vagy javítják ki. S bár életünk bármely szituációjában megélhetjük a „nyelvi helyreigazítás” élményét, ezek a mechanizmusok mégis kiemelten az iskolai környezetre jellemzőek. Miért? Mert a tanár foglalkozásában gyökerezik, hogy egyfelől ő a tudás birtokosa („primary knower”), másfelől a megbeszélések irányítója („manager of the discussion”), azaz övé a tudáselosztás, a beszédirányítás és a beszédszervezés joga – mutat rá YO-AN LEE és HERBSZT MÁRIA kutatásai nyomán az ismertetendő munka szerzője, SZABÓ TAMÁS PÉTER (123). E tekintélyi pozícióból fakadó tanári attitűdtől pedig már csupán egyetlen lépés, hogy a tanár (nem csupán a magyartanár!) – ösztönösen vagy tudatosan – a diák beszédproduktumának minősége feletti kontroll szerepét is a maga számára tartja fenn.

A magyar és a nemzetközi nyelvészeti kutatásokban egyre fontosabb helyet foglal el a sok szempontú diskurzuselemzés, illetve megsokasodtak a vele összefüggő további vizsgálatok (például a diskurzusjelölők leíró és diákron szempontú vizsgálata). A diskurzuselemzések vizsgálati körében – üdvözlendő módon – immáron teret kaptak a metanyelvi kutatások, amint ezt a közelmúltban számos szerző kiváló tanulmánya dokumentálja. Az iskola szociokulturális közegébe beágyazott metanyelvi kommunikáció kutatásában kiemelkedő munka SZABÓ TAMÁS PÉTER korpusz alapú empirikus vizsgálatokra épülő, ezeket azonban

átfogóan, összefüggéseiben láttató, illetve a nemzetközi tudományosságba beágyazva tárgyaló kiváló monográfiája.

A téma – kissé leegyszerűsítve: „A szabályok mint ideológiák” (14) – kutatása egyszerre fontos az elméleti szempontú kutatások, de az alkalmazott nyelvészeti megfontolások felől közelítve is. SZABÓ TAMÁS PÉTER munkájában kiváló arányérzékről tesz tanúságot: elméleti fejezetei mértéktartóak, ezek „célja (...) az elméleti-ideológiai keretnek az érthetővé tétele, amelyben az adatelemzés történik” (11), ekként eltekint a vizsgálatok módszertanához közvetlenül nem kapcsolódó irányzatok bemutatásától, másfelől – miközben hatalmas korpuszt gyűjt és dolgoz fel – világos módszertana, logikus gondolatmenete következtében munkájának olvasója nem veszik el a kérdőíves anyagok és interjúk erejében. Mindeközben pedig – jellemzően kimondatlanul – arra ösztönzi olvasóját, hogy folyamatosan mérlegre tegye saját tapasztalatait, illetve önkéntelenül is továbbgondolja a vizsgálati eredményeknek a pedagógiai gyakorlatban történő hasznosíthatóságát: „[a munka] alkalmas arra, hogy szakmai döntések meghozatalában segítsen, hiszen ezzel a céllal jött létre” (12). Ugyanakkor a vizsgált kérdés lehetséges pedagógiai következményeit mérlegre téve pontosan jelöli ki saját kutatói attitűdjét. Kutatóként megfigyelő, leíró és elemző munkát végez, nem – még a nyilvánvaló nyelvi babonák esetében sem – kíván preskriptív szemlélettel közeledni vizsgálatának tárgyához: „[a szerző] nem kíván olyan területen tanácsokat osztogatni, ahol csak kutatóként mozog” (12).

A kötet első fejezete (14–21) a nyelvi ideológia fogalmát tisztázza. A fejezet központi kérdése, hogy a nyelvi szabályokkal kapcsolatos megfontolások miért az ideológiakutatás témakörén belül kapnak helyet.

Miután a szerző (képlete, példái, értékfogalma, változásának tempója stb. szempontok mentén) elkülöníti a konstitutív és a restriktív (regulatív) szabályokat (16–17), feltárja a nyelvi/nyelvhelyességi szabályok kétfajta megfogalmazásának lényeges különbségét. A magyar sztenderd nyelvi kultúra erősen normaközpontú. Ennek következtében „a sztenderdhez való viszonyítást kifejező metanyelvi közléseknek nagy szerepük van” (19). Ebben a nyelvi kultúrában igen erőteljesen van jelen a lingvicizmus: a nyelvi alapú (előnyös vagy hátrányos) megkülönböztetés gyakorlata (20). Ennek a gondolatmenetnek a nyomán érkezik el a szerző kutatása kérdésfeltevéseinek megfogalmazásához (21): Milyen ideológiák szerepelnek a metanyelvi diskurzusokban, hogyan közlik ezeket a diskurzus résztvevői, illetve milyen módszertani tanulságai vannak e vizsgálatnak?

A következő nagy fejezet (22–60) a 2009-ben lefolytatott vizsgálat leírását, problémáit, technikai megoldásait mutatja be. A gyűjtés földrajzilag is széles merítésű: 11 budapesti, 19 vidéki és 4 határon túli iskolában folyt a kiterjedt gyűjtőmunka. (Az adatközlők száma, diákok és tanárok, összesen több mint 800 fő.) A felgyűjtött hatalmas korpusz három adatsoportból állt össze: kérdőívek kérdéseire adott válaszok, órajegyzőkönyv-korpusz, illetve interjúkorpusz. A szerző mindhárom korpuszrész esetében részletesen bemutatja a gyűjtés módszertanát és menetét, továbbá a minta összetételét számos szociolingvisztikai változó mentén elemzi. Már az is figyelemre méltó, hogy nem rejti véka alá a problémákat, lásd például az adatközlői fenntartásokat a szülők végzettségére vonatkozó kérdés esetében (34), mely végül a kutatási szempontrendszer módosítását vonta maga után (35), de az értékelhető válaszokat elemezve újabb felismeréshez jut: a kérdéshez való hozzáállás szociológiailag jól megragadható szignifikáns szempontként rajzolódott ki (35). Az órajegyzőkönyv-korpusz kiemelt szempontjai különösen is figyelemre méltóak: „Törté-

nik-e az órán nyelvi javítás? Ha igen, hogyan? Milyen módszereket alkalmaz a tanár szankcionálásra (...) ? Hogyan reagál erre a diák? A diák reakciójára mit reagál a tanár?” (42). Az interjúkorpusz részletes bemutatásából a szerző egy igen jellemző (és a kérdés mélységére rávilágító) tapasztalatát emeljük ki: „Különösen igaz ez [ti. hogy nem teng túl az interjúvezetői beszéd] a tanárokkal készített interjúkra, ahol a tanárok mint gyakorlott beszélők gyakran kész narratívákkal és ideológiákkal válaszoltak az interjúvezető gyakran végig sem mondott kérdéseire, illetve a kérdések kulcsszavaira (53).

A harmadik fejezet (61–93) ismét elméleti jellegű, a metanyelv vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozik. Az olvasó talán okkal igényelte volna az elméleti fejezetek egyben tartását, a szerző azonban kellőképpen indokolja eljárását: többek között az (ugyancsak empirikus) előzményvizsgálatok eredményeit is fel kívánja használni (61, 65–67), a vizsgálati korpusz bemutatásával pedig lényegében elővételezte ezen vizsgálatok módszertanát is.

A fejezet fontos része a *metanyelv* releváns szakirodalmi értelmezéseinek bemutatása (84–86), majd a jelen munka *metanyelv*-értelmezésének a megadása, illetve a definíció kifejtése (86–87). Ez a fejezetrész talán korábbra is illeszthető lett volna, hiszen már a megelőző fejezetekben is gyakran előkerült a kifejezés (pl. „metanyelvi korpusz”), illetve a szerző a *nyelvi ideológia* lanstyáki definíciója nyomán, de még a *metanyelv* definíciójának megadása nélkül különíti el a két fogalmat (14). SZABÓ TAMÁS PÉTER definíciója szerint: „A metanyelv a nyelvről mint rendszerről vagy mint kommunikációs gyakorlatról szóló, társasan létrehozott, (ön)reflexív diskurzusként értelmeződik” (86) – tehát „a diskurzus menetére, folyamatára vonatkozik” (14), szemben az *ideológiá*-val, mely „a szövegre mint magyarázatra, érvre” tekint (14).

A következő fejezet (94–107) a metanyelvi szocializáció általános kérdésköreit vizsgálja abból a célból, hogy a további elemzésekben felhasználandó alapfogalmakat (*szocializáció, hang, polifónia* stb.) definiáljon.

Ezen a ponton érkezőnk el a korpusz anyagának elemzéséhez, illetve az elemzésből fakadó következtetések megfogalmazásához. Az alább következő három fejezet elemzései egy vagy több korpuszrész középpontba állításával történnek, és – dicsérendő módon – az eredményeket összefoglaló, az áttekintést megkönnyítő részösszegzéssel zárulnak.

Az ötödik fejezet (108–136) Az ön- és küljavítások gyakorlata és tematizálása címet viseli. Elsőként az interjúkorpuszban vizsgálja és különíti el a szerző – számos példán bemutatva – az ön- és külkezdeményezett ön-, majd küljavításokat, mutatja be ezek mechanizmusát, értelmezi és elemzi típusaikat. Másfajta vizsgálatot tesznek lehetővé az órajegyzőkönyv-korpusz adatai: itt a küljavítás vizsgálatának lehetősége áll a középpontban, mely történhet explicit magyarázat (ideológia) nélkül, illetve azzal kísérve. A jól kiválasztott nyelvi illusztrációk szemléletesek, sokszínűek: példát kapunk a tárgyi tudás hiánya, a szaknyelv, szakterminológia nem megfelelő használata, a nem adekvát regiszter használata stb. által motivált küljavításokra.

A következő két fejezet vizsgálatának középpontjában immár a szoros értelemben vett nyelvi megnyilatkozások: a narratívák és az ideológiák vizsgálata áll. A hatodik fejezet (137–181) középpontjában a kérdőív válaszok, míg a következő fejezetében (182–222) az interjúkorpusz adatai állnak.

A vonatkozó szakirodalom tanulmányai általában egy-egy nyelvi ideológiát (vagy nyelvi babonát) állítanak vizsgálódásuk középpontjába. (A *nyelvi babona* kifejezést a szerző

nem használja, ezért a két terminus egymáshoz való viszonyára nem térünk ki.) E szempontból is figyelemre méltó SZABÓ TAMÁS PÉTER megközelítése, aki a vizsgálatban részt vevő diákok narratíváinak és ideológiáinak összevetését szociometriai változók mentén vizsgálja, ez a megközelítés pedig a konkrét nyelvi jelenség használatának (vagy stigmatizálásának) megfigyelésén túl általánosabb összefüggésekre is képes fényt deríteni. A vizsgálatok részeredményeit kiváló táblázatok és ábrák szemléltetik. Egyetlen kiragadott, de sokatmondó kutatási eredmény: „A diskurzus (...) minden esetben tagolódott a nem, az évfolyamok és az iskolatípusok mentén: a nők, a 11.-esek és a gimnazisták inkább helyeselték a *de viszont*ot javító gyakorlatot és helytelenítették magát a *de viszont*ot” (180) – természetesen az adott vizsgálatban az eltérő változókkal jellemezhető adatközlőkkel szemben. A szerző nagyon eredeti módszertani megközelítésére utal két igen figyelemre méltó szakasz címe is: Egy nyelvi ideológia rekonstrukciója (157), illetve A stigmatizálás rekonstrukciója (163).

Az interjúkorpuszokban történő vizsgálat (hetedik fejezet) ismét sajátosan válik két fő vizsgálati részre: külön elemzi a szerző a tanárokkal (184–194), illetve a diákokkal (194–221) folytatott diskurzusokat. Az interjúrészletek ez esetben is nagyon színes – többféle problémát felvető – képet mutatnak. A szerző általános megállapítása: „Az interjúkérésre adott válaszok nem a válaszadó kommunikációs szokásait vagy a nyelvről alkotott tudását tükrözik, hanem azt mutatják, ahogyan egy adott nyelvi kérdésről a beszélők metanyelvi rutinja, az általuk elsajátított nyelvi panelek, érvelési technikák segítségével ideológiát lehet konstruálni: ahogyan egyes nyelvi jelenségekről beszélni kell/illik az interjú adott szakaszában” (222). A diákokkal folytatott diskurzusok néhány szakaszára külön is célszerű felhívni a figyelmet: Ideológiaépítés alsó tagozaton (202–205) – innen a kötet címadó interjúrészlete: „Hát (...) kirakunk (...) táblákat, hogy (...) »csúnyán beszélni tilos« (203–205); Érvelések polifóniája (205–211): *eszek, de viszont, tudnák* és társaik; külön szakaszt kapott A *hát* diskurzusjelölő esete (211–218). A fejezet egyfajta „csemegéje” A tanárokkal folytatott diskurzusokból a Tanár a szabálytanuló pozíciójában. A *Dicsértesség!* esete címet viselő szakasz (190–194).

Nagyon hasznos a kötet utolsó fejezeteként beillesztett Összefoglalás (223–228), mely egyben kitekintés is: rámutat a gyűjtött anyag feldolgozásának további lehetőségeire. És ahol a kutató zárja kutatásának ismertetését, ott jelentkezhetsz – a dolog természetéből adódóan – a pedagógus hiányérzete. (Ebben az esetben ez a hiányérzet a munka pozitívuma, vö. a kutatói kompetenciáról fentebb mondottakkal.) Egyfelől „adós marad” – nem tartozik felvállalt kutatási köréhez – annak a kérdésnek a vizsgálatával, hogy honnan erednek ezek az ideológiák. Nem nyelvtudományi értelemben, arra elégséges magyarázatot kapunk, hanem praktikus megfontolások mentén. Azaz: ki milyen ideológiákat terjeszt? Nem könnyű feladat módszertanilag felépíteni és kivitelezni egy erre rákérdező empirikus vizsgálatot, de érdekes lenne felkutatni azt is, hogy „öröklődnek-e” a nyelvi ideológiák (ha igen, honnan és hogyan?), illetve létezik-e, s ha létezik, mi a következménye rövid és hosszú távon az ideológiával szembeni (tanulói vagy tanári) „ellenállásnak”? Mindezek azonban már egy másik kutatás kérdései, melyeknek megválaszolásához komoly elméleti alapot jelenthet SZABÓ TAMÁS PÉTER monográfiája.

A kötet legvégén találjuk (mellékletként) „precízen összekészítve” a kutatás valamennyi dokumentációját. E dokumentumok is – mind formai, mind kutatás-módszertani szempontból – példaértékűek.

A kötetben közreadott kutatás jelentőségét a szerző maga ekként fogalmazza meg: „[a vizsgálat] elméleti és módszertani okokból, valamint (...) remélhető társadalmi hasznát remélve is fontos” (11). A szerző megállapításával teljes mértékben egyetértve SZABÓ TAMÁS PÉTER munkáját egyfelől a kérdéskör iránt érdeklődő elméleti és alkalmazott nyelvészeti kutatásokat folytató szakembereknek ajánljuk, másfelől azonban azt kívánjuk, hogy vizsgálatainak eredményei eljussanak kutatása „főszereplőihöz” is, mindenekelőtt a közoktatás résztvevőihöz, a tanárokhoz és (esetleg közvetve) a diákokhoz is. Ennek megvalósulása esetén előre jelezhető SZABÓ TAMÁS PÉTER munkájának – kétségtelen tudományos értékén túl – pedagógiai, illetve szélesebb társadalmi hasznosulása.

KÓSA CSILLA ERIKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Fodor Katalin köszöntése*

1. Éppen két évtizede annak, hogy Fodor Katalin tanárnőt megismertem egy egyetemi nyelvjárástan órán. Az *eperfa* térképlapjához kapcsolódó feladat alapján – melyet ismerkedési céllal alkalmazott a hozzá kerülő hallgatók körében – hamar kiderült, hogy mindketten a magyar nyelvterület egyazon vidékéről származunk, majd nem telt bele sok idő, a család-név-azonosság okán „rokonjává” fogadott. Most húsz év múlva mint kolléga, mint egykori tanítvány és mint „fogadott rokon” szeretettel köszöntöm őt a kerek évfordulón és jó szívvel emlékezem az oktatói és kutatói életpályájára.

Amikor köszöntőt írunk, az életút felidézésén túl az ünnepelttel kapcsolatosan számos emlék tolu el lenk, melyeket általában igyekszünk jótékonyan szétválogatni, egyrészt olyanokra, amelyekről szívesen beszélünk, másrészt olyanokra, melyeket inkább a feledés homályában hagyunk. E sorok írása közben – bevallom – magam is megkíséreltem ezt a szelektálást, de nemigen találtam olyan említhető életpizódót az ünnepelttel kapcsolatos személyes vagy hírből ismert történések között, amelyet tapintatosságból inkább el kellene hallgatnom. A fentiek valóságtartalmát az ünnepelt személyisége könnyen igazolja, és erről hallgatói sora tehet bizonyosságot. Ennek okán is elsőként arról az oktatói munkáról teszek említést, amely az ünnepeltet egyetemi hallgatók generációinak kedvelt és megbecsült tanárává tette. Fodor Katalin ugyanis ízig-vérig tanár, olyan, aki nemcsak hogy név szerint ismeri a hallgatóit, hanem ezen túl érdekli a környezetébe kerülő diákok öröme és gondja is. Mi, fiatalabb kollégák sokszor csodálattal hallgatjuk azokat a beszámolókat, visszaemlékezéseket tőle, amelyekben több évtizeddel korábbi egyetemi történeteket idéz fel, név szerint említve a „főhősöket”, sőt gyakran kiderül, hogy egykori hallgatóinak egyetem utáni és mai sorsáról is naprakész ismeretei vannak. A mintegy négy évtizedes oktatói munka során felbecsülni is nehéz, hogy hányan kerültek „Kati néni” vonzáskörébe és hányan gondolnak rá ma is hálával, megbecsüléssel.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2015. június 16-án.

A közvetlen viszony kialakításában – a személyiségbeli adottságokon túl – kétségtelenül alapvető szerepet játszott az, hogy 1974-től Fodor Katalin lett az általában szemeszterenként megszervezett tanszéki nyelvjárásgyűjtő kirándulások koordinátora, és azt aktív oktatói munkája után – mindannyiunk öröme – ma is fáradhatatlanul folytatja. Ennyi időtávlatból bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy ez (a közelmúltig tanrendbe illesztett) oktatási feladat ilyen formában és ilyen módon nem lett volna megvalósítható a tanszék keretén belül, ha a megfelelő szervezőkészséggel megáldott ünnepeltünk nem vállalta magára, hiszen köztudomású, hogy egy 40–70 fős csoport útjának előkészítése, zökkenőmentessé tétele, az anyagi források előteremtése rengeteg időt, energiát és kitartást igényel a szervezőtől.

Nem lehet azt sem elhallgatni, hogy az évtizedek alatt (a dialektológia oktatásával párhuzamosan) a nyelvjárásgyűjtésekkel kapcsolatban negatív hangok is felszínre kerültek. Egyebek mellett felmerült, hogy miért van szükség erre egyáltalán, amikor a nyelvjárások amúgy is kiveszőben vannak. Most nincs hely a téves megállapítás részletes cáfolatára, csak annyit említek meg, hogy a regionális nyelvhasználat ugyan funkcionálisan és strukturálisan is átalakulóban van, de eltűnésről, kiveszésről nem lehet beszélni. Hogy a magyar szakos egyetemi hallgatóknak miért kell a magyar dialektusokat ismerni, arra most csak két szempontot kívánok kiemelni, amelyek mindvégig kimondva-kimondatlanul is az egyetemi nyelvjárásgyűjtő utak alapvető céljaiként megfogalmazódtak, s amelyeket az ünnepelt a GERSTNER KÁROLY-lyal együtt írott munkája szerint (FODOR–GERSTNER 2002) maga is elsődleges fontosságúnak tart: 1. a hagyományos népi kultúra tárgyi és szellemi emlékeinek és az ezt reprezentáló nyelvváltozatoknak a megismertetése; 2. a nyelvjárási beszélőkkel való személyes kapcsolatok kialakítása révén a megfelelő (elfogadó, értékelő) attitűd kialakításának elősegítése. A gyűjtőutak elsősorban a hallgatók szakmai fejlődését hivatottak szolgálni, emellett az egyéni hozzáállás alakításában is alapvető szerepet játszanak. Mindkettő fontosságáról és létjogosultságáról számos hallgatói beszámoló tanúskodik. Emellett azonban egy további – kevésbé látványos – szerepről is hadd tegyek említést, amit egyfajta „missziós feladatként” lehetne meghatározni. Tapasztalhattuk a nyelvjárásgyűjtések során, hogy a sokszor távoli, elzárt, határon belüli vagy túli településeken élő idős, magányos, falujuk pusztulását látva sokszor elkeseredett emberek milyen örömmel fogadták a nagyvárosból érkező fiatalokat, akik azért tettek meg hosszú utat, hogy velük beszélgessenek, őket megismerjék. Noha ez ritkán derül ki, de tudjuk, maradandó élményt jelent sokak számára. Éppen ezért nagy felelősség is egy ilyen út „jelki” előkészítése, az adatközlőkkel szembeni tisztelet és empátia kialakítása a hallgatókban, amit az ünnepelt mindig kiemelt feladatának tartott és tart ma is.

Arról is említést kell tennem, hogy a nyelvjárások, a népi kultúra, sőt a magyar történelem és művelődéstörténet iránti érdeklődés csökkenését érzékelhettük az utóbbi évtizedben. Ez egyesekben – talán érthető módon – egyfajta letargikus érzést váltana ki, de Fodor Katalin lelkesedése töretlen maradt. Mindez pedig azért is példaértékű számunkra, mert remélhetőleg nem egy tendenciával, hanem átmeneti problémával volt dolgunk. A nyelvjárásgyűjtések szerepét jól jelzi, hogy az utóbbi időben több olyan tudományos ösztöndíjpályázat, illetve szakdolgozat is készült, amely a nyelvjárásgyűjtő utak eredményeit vette alapul, számos hallgató került közelebb a nyelvjárásokhoz és a nyelvhasználókhoz.

Ezek a ma már tanszéktörténeti jelentőségű nyelvjárásgyűjtések, melyek sokszor olyan határon túli magyar vidékekre vezettek, ahol kutató korábban alig-alig fordult meg,

a fentiek alapján mindenképpen érdemesek arra, hogy a hozzájuk kapcsolódó emlékeket és élményeket írásban megörökítsük, nehogy a „könnyelmű feledékenység” okán „későbbi korban élő utódaink idejére semmivé válhasson” (SZENTGYÖRGYI 2014: 67). Erre kétségtelenül ünnepeltünk a legalkalmasabb, akit ezúton is ösztönzünk és kérünk tervének mihamarabbi megvalósítására.

2. De nézzük, honnan is indult ez a nyelvjárások kutatása és megismertetése iránti elköteleződés!

A hely, ahol a háború következtében az országból menekülő szülők gyermeke 1945 nyarán megszületett, a bajorországi Wegscheid volt. A településhez ugyan konkrét emlékek nem köthetők, de szülei miatt mindig elérzékenyülve gondol rá. Aki születési helye felől érdeklődik, gyakran kapja tréfás feleletként a „Válaszút” helymegjelölést, ez pedig az ismert mezőségi település révén az életpálya és elköteleződés utólagos visszaigazolásának áthallását sejteti.

A háború utáni gyermekéveket a szülőfalunak tekintett, bodrogi Cigádon töltötte, ahol az északkeleti nyelvjárással ismerkedett meg, mely témaként később, az 1979-ben megvédett egyetemi doktori értekezéséhez is alapot szolgáltatott. 1959 és 1963 között a szarvasi Vajda Péter Gimnázium tanulója volt, ahol további magyar nyelvjárások megismerésére nyílt lehetősége iskolatársai révén. Az ELTE magyar és népművelés szakán 1968-ban szerzett diplomát. Ezt követően egy rövid átmeneti időszak után 1971-ben az ELTE BTK Fonetikai Tanszékére került tudományos segédmunkatárssá, majd 1989-től vett részt eleinte másodállású adjunktusként, majd 1991-től főállásban az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének (későbbi nevén: a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológia Tanszék) munkájában. Az 1990-es években, amikor egyházi és magánkezdemenyezésre felsőoktatási intézmények sorra nyitották meg kapuikat, feladatot vállalt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (1993–1997), valamint a Károli Gáspár Református Egyetem oktatói munkájában is. Utóbbi helyen 18 évig oktatott (1993–2011), közben két évig, 1998 és 2000 között docensként tanszékvezetői feladatokat is ellátott.

Fodor Katalin dialektológiai érdeklődését ismerve első pillanatban kissé meglepőnek tűnhet, hogy egyetemi oktatói pályáját a Fonetikai Tanszéken kezdte. (Első publikációja nyelvjárási témájú volt, a HAJDÚ MIHÁLYIval közösen írt A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről című módszertani tanulmány [FODOR–HAJDÚ 1973].) Ez azonban annak tükrében, hogy a nyelvjárások legrelevánsabb sajátosságai a hangtani szinten keresendők, így számos fonetikai vizsgálati lehetőséget rejtnek magukban, a kapcsolatot könnyen érthetővé teszik. Sőt azt mondhatjuk, hogy a dolgok szerencsés együttállása a tudomány számára is hasznosítható eredménnyel járt, mivel az ünnepelt olyan kutatási területet választott magának, amelyhez megfelelő technikai adottság szükséges, és ez a fonetikai laborban rendelkezésre állt. Több munkájában vizsgálta ugyanis a nyelvjárások szupraszegmentális sajátosságait, számos új adalékkal gazdagítva a nyelvjárások (különösen is a moldvai magyarság) intonációjához kapcsolódó ismereteinket (pl. Nyelvjárásaink intonációs vizsgálatáról [FODOR 1979], Bemerkungen zur Perzeption der Intonation [FODOR 1990], Nyelvjárási intonációs vizsgálatok [FODOR 2007]). A kutatási terület gyér szakirodalma még inkább felértékelte e tanulmányok jelentőségét. Munkáiban többször is kiemeli, hogy a magyar nyelvjárások intonációs sajátosságainak a leírása még nem történt meg, noha ennek elvégzése a nyelvjárások átfogó ismeretéhez alapvető fontosságú lenne.

Az, hogy ma egyáltalán van valamilyen rálátásunk a nyelvjárási szupraszegmentális sajátosságokra, jelentős mértékben Fodor Katalinnak köszönhető.

Fontos szerepet játszott az ünnepeelt kutatásaiban a nyelvjárási szegmentális hangtani sajátosságok vizsgálata is. Az *e* ~ *é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában című egyetemi doktori értekezésében (FODOR 1982) a település hangrendszerét, kiemelten is az *e*-féle hangokat műszeres mérés segítségével jellemezte. Egy-egy hangrealizáció akusztikai-fiziológiai megvalósulásainak statisztikai kimutatása elsődlegesen a hangváltozások működési mechanizmusának szempontjából válik a kutatás számára hasznossá. Sajnálhatjuk, hogy hasonló jellegű vizsgálatra a szakirodalomban alig találunk példát. Az egyéb hangtani tárgyú tanulmányok (pl. Néhány adat a *v* és *f* bilabiális ejtésére [FODOR 1975], Adalékok az *ö*-zés vizsgálatához [FODOR 1998]) után nem meglepő, hogy a Magyar dialektológia című egyetemi tankönyv (MDial.) A nyelvjárási hangtani jelenségek című fejezetének megírása Fodor Katalin feladata lett (FODOR 2003).

A fentiek mellett a dialektológia más kutatási területei (pl. nyelvföldrajz, nyelvjárási szókészlet, nyelvcsere) is megjelennek témaként a jubiláns publikációi között. Ezek nagy része a moldvai magyarsággal kapcsolatos (főként nyelvi) ismeretanyag bővítésére szolgál (pl. Adalékok a csángók nyelvváltásának vizsgálatához [FODOR 1999a], Csángó nyelvföldrajzi kutatás [FODOR 2004], A moldvai csángó nyelvjárások szókészletének vizsgálatához FODOR 2006]). Korábban évenkénti rendszerességgel folytatott kutatást Moldvában, melynek tapasztalatait az oktatásba is beépítette, sőt gyakran vitt magával felsőbb éves hallgatókat gyűjtőként. Az eredmények részben a tanulmányaiban már napvilágot láttak, de a gyűjtött anyag további elemzési lehetőségeket is rejt magában.

Végezetül megemlítem az ünnepeelt névtani tárgyú tanulmányait (A névdivat változása a moldvai csángóknál [FODOR 1999b], Moldvai családnevek [FODOR 2011]), melyek a moldvai magyarok névhasználatának jobb megismeréséhez járultak hozzá fontos adalékokkal.

Ha az oktatással kezdtük, zárjuk is azzal a jubiláns köszöntését. Úgy érzem, illő e helyről a tanszéki kollégák nevében is köszönetet mondani kedves kollégáinknak azért az integráló szerepért, amellyel sokat tett a tanszék közösséggé formálásában. Kívánom, hogy még sokáig körünkben tudhassuk.

Hivatkozott irodalom

- FODOR KATALIN 1975. Néhány adat a *v* és *f* bilabiális ejtésére. *Magyar Nyelv* 71: 201–202.
- FODOR KATALIN 1979. Nyelvjárásaink intonációs vizsgálatáról. *Magyar Fonetikai Füzetek* 3: 73–79.
- FODOR KATALIN 1982. Az *e* ~ *é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában. *Nyelvtudományi Dolgozatok* 32. ELTE, Budapest.
- FODOR KATALIN 1990. Bemerkungen zur Perception der Intonation. *Magyar Fonetikai Füzetek* 22: 30–37.
- FODOR KATALIN 1998. Adalékok az *ö*-zés vizsgálatához. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 41–44.
- FODOR KATALIN 1999a. Adalékok a csángók nyelvváltásának vizsgálatához. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 97–100;
- FODOR KATALIN 1999b. A névdivat változása a moldvai csángóknál. *Névtani Értesítő* 21: 232–235.
- FODOR KATALIN 2003. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: MDial. 325–350.

- FODOR KATALIN 2004. Csángó nyelvföldrajzi kutatás. In: KISS JENŐ szerk., *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2004. 97–104.
- FODOR KATALIN 2006. A moldvai csángó nyelvjárások szókészletének vizsgálatához. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 177–180.
- FODOR KATALIN 2007. Nyelvjárási intonációs vizsgálatok. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 75–79.
- FODOR KATALIN 2011. Moldvai családnevek. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév–helynév–kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely, 2011. 117–126.
- FODOR KATALIN – GERSTNER KÁROLY 2002. A terepgyakorlatok szerepe a dialektológiai oktatásban. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMAN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 2002. 34–40.
- FODOR KATALIN – HAJDÚ MIHÁLY 1973. A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről. *Magyar Nyelv* 69: 51–69.
- MDial. = *Magyar Dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. 2., javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, [Budapest].

N. FODOR JÁNOS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kóser vagy tréfli?

Jiddis szócikkek az Etimológiai Szótárban*

4.11. Macesz [1875] 'pászka'. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *mazze, mazo, mazses*^a (többes szám) 'pászka'. A jiddis szó forrása az azonos jelentésű héber *maššāḥ*^b volt. Nyelvünkbe a többes számú alak került, vö. *bricsesz, pajesz*. A bizalmas nyelvhasználat szava^c (ESz. 501).

a) A jiddis szóban ugyanazt a [ts]-t kétféleképp (z és zz) jelöli az átírás.

b) Nem *h*-ról, hanem *h*-ról van szó.

c) A megvizsgált szótárak közül kettőből hiányzik, a többi viszont nem ad semmilyen stilisztikai minősítést. Nem tűnik bizalmasabbnak, mint a *csipetke*.

Kiegészítés:

מַצֶּה matse, maze 'pászka'

* Lásd Magyar Nyelv 111. 2015: 250–254.

I. A héb. מַצָּה [maššā] töve valószínűleg a מַצָּ [mšš] 'kiszárit' (> újhéb. מַצָּה [mšh] 'kiszárit, kinyom, kicsavar'). A kel. jidd. מצה [matse], (többes) מצות [matses], nyug. jidd. *ma(t)zo*, *matze*.

Ha a portéka a kereskedő nyakán marad, mondják évődve: גייט ווי מצות אים וואַסטיקען [geyt vi matses im vatikan] 'kelendő, mind a macesz a Vatikánban'. Egy bonyhádi adatközlővel 88 éves korában folytatott beszélgetés részlete: האַנט ביי האַנט אױך געמאַכט ביי האַנט [di matses vor(n) oykh gemakht bay hant] 'a maceszt is kézzel készítették'.

II. A szó már 1881-ben olvasható Jókainál: „A jó ember örömeiben egy tál *maceszt* tett élénk. Mi nem akartuk elrontani a kedvét, s egy csipetnyit megkóstoltunk belőle” (Akik kétszer hálnak meg).

Összetételben is él: מצה-קניידל [matse-kneydl] 'maceszgombóc'; népetimológiás származéka a tréf. nyelvj. *maci*.

III. A szó bekerült számos nyelvbe: ném. *Matze* (főleg többesben: *Matzen*, ez elvonás a *Mazzes* alakból, a 15. századtól), *Mazzes*, ang. *matse*, le. *maca*, ukr. *маца*, cseh *maces*.

Irodalom: AY. 62; BBW. 3: 228; BÍRÓ 2004: 9; BLAU–LÁNG 1941: 38; CEDH. 374.1, 376.2–3; DWJH.² 129–130; ÉKsz.² 850; ÉrtSz. 4: 874; ESJČS. 292; EWUng. 2: 917; FWB. 4: 1967–1968; GWB. 56; HCL. 500, 502; JWB. 116; KIEFER 1995: 366–367; LANDMANN 1992⁴: 195–196; LMSz.² 317; MEYD. 254; ÖWB.³⁹ 281–282; RAJ 1999: 157–158; REJZEK 2001: 355; ROSTEN 1983: 227–228, 2006²: 369; RWB. 5: 953; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 170; TESz. 2: 805; ÚMTsz. 3: 931; WBJL. 131–2; WIENER 1898: 341; WR.² 210; YEHD.² 312; ZsBp. (2): 647; ZsHL. 119–20.

4.12. Mázli [1882] 'szerencse'. Jiddis jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett^a, vö. jiddis *masel*, *masol*, *mazel*^b 'szerencse; csillagzat, szerencsecsillag; végzet', hazai jiddis *mazl* 'szerencse'. A jiddis szó újhéber^c eredetű. A szóvégi *li*^d a mássalhangzó-torlódás feloldására jelent meg, vö. *cetli*, *hecsedli*. A *mázlista* 'szerencsés fickó' főnév [1956]^e *-sta*^f névszóképzővel alakult. A bizalmas nyelvhasználat szavai (ESz. 522).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Itt a *masel* [z] és a *mazel* ugyanazt a szót jelöli, csupán az első a német, a másik pedig a magyar helyesírás szerint. Az askenázi kiejtésben a második szótagban svá [ə] található, amely további gyengülés folytán megrövidül vagy teljesen eltűnik: [mazəl] > [mazl].

c) Nem világos, miképp állapítható meg egyértelműen, hogy az óhéberben és a rabbínikus szövegekben egyaránt előforduló szót a jiddis éppen az újhéber korszakban (a 18. század végétől), s nem korábban kölcsönözte. Palesztinában a héber i. sz. 200-ban – a galutban (diaszpórában) még ennél is régebben – megszűnt beszélt nyelv lenni, és a következő 1700 évben főként a vallási szférára korlátozódott, jóllehet némelyek komoly műveket vagy verseket is írtak, sőt levelezést folytattak rajta.

d) Az *-l* a szótó része (*mazl*), a szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldására csupán az *-i* toldódik be.

e) Akinek mázlija volt – mert מױל עס שײנט אַמאָל פאַר יעדן [mazl es sheynt amol far yedn] 'egyszer mindenkire rámosolyog a szerencse' –, az a *mázlista* szót már jóval 1956 előtt olvashatta a Nyugat egyik 1923-as számában: „A Sas nem fért a bőrébe, ide-oda rohant és mindenkitől megkérdezte: »Mit szólsz, *mázlista* vagyok?»” (Molnár Á.: Gyerekek lenni).

f) Nyelvünkben *-sta* képző nincs, csak *-ista*: magánhangzóra végződő főnevekben a képző előtti utolsó magánhangzók (a görög-latin jövevényszavak *-um* végződéséhez hason-

lóan) kiesnek: *mázli* + *-ista* → **mázliista* → *mázlista*, *gárda* + *-ista* → **gárdaista* → *gárdista*, *gimnázium* + *-ista* → **gimnáziumista* → *gimnazista* (á ~ a).

Kiegészítés:

מזל (= מזל) **mazl, masl** '1. szerencse, 2. sors'

I. A jidd. מזל [mazl], (többes) מזלות [mazoles] 'sors, szerencse' előzménye a bibliai héb. מָזָל [mazzāl] '⟨érdemtelen, váratlan⟩ szerencse', vö. újhéb. מָזָל [mazzāl] 'csillagállás, szerencse' < akk. *mazzāzu(m)*, *manzāzu(m)* 'csillagállás' ~ arámi מַזְלָא [mazzālā] '1. csillag, 2. a sors csillaga, szerencse, 3. őrangyal'. A 2Kir 23,5-beli מַזְלֹת [mazzālōt] hapax legomenon magyarártása bibliafordításainkban: *égi jelek* (Károli), *szerencsecsillagok* (új református fordítás), *tizenkét jel* (új Káldi-fordítás), *csillagképek* (SZIT.).

Tulajdonképpen a jidd. מזל-טוב [mazl-tov] 'Jó szerencséd!' jelentésű, de 'Gratulálok!' értelemben használatos. Erre a válasz a kívánság kétszeres ismétlése vagy a מיט מזל זאָלט איר לעבן [mit mazl zolt ir lebn] 'Éljen szerencsével!' helyzetmondat. Üdvözlésre און אַ מזלדיקער שעה [in a mazldiker sho] 'Jó órában legyen mondva!' kifejezés és számos változata járja. A belőle képzett melléknév מזלדיק [mazldik] 'szerencsés'. Elterjedt közmondás: קעלבט מזל גייט, אז דאָס זיך דער אָקס [az dos mazl geyt, kelbt zikh der oks] 'Ha szerencséd úgy hozza, az ökröd is megellik'. Mulatságos mondás a צו מיין דאָברע-מזל [tsu mayn dobre-mazl] 'Ez az én (rohadt) szerencsém!' (germán, szláv és sémi szavakból). Arany balladájának fordításában is felbukkan: „Die Gajim daj ham *Masel* sach / Ün sin' vün Gottes Gnad!” 'S a nép, az istenadta nép / Oly boldog rajta, Sirel'. Madách tragédiájából egy szép példa: „Kepler, shtel mir avek mayn horoskop, / di nakht hob ikh gehat a beyzn kholem, ikh tsiter; / in vos far a mazl gefint zikh mayn shtern?” 'Állítsd fel, Kepler, horoszkópomat, / Rossz álmam volt az éjjel, rettegek, / *Mi konjunktúrákban van csillagom*' (VIII. szín).

A szinonim *glik*-kel (~ ném. *Glück*) együtt gyakran előfordul tautologikus szerkezetben: „mir hobn oysgefirt undzer libe / tsu mazl un tsu glik” 'Szerelmünket *jó szerencse* igazgatta' (Szívemet lángoló). Ezt a kifejezést a német is átvette: „Woher nimmt man nur *Massel und Glück*?” 'Vajon honnan vesz az ember *szerencsét*?'; vö. jidd. ווו נעמט מען אַ ביסעלע מזל [vu nemt men a bisele mazl] 'Honnét vesz az ember egy kis szerencsét?'. A ném. *Massel*-ből származó ige a *vermasseln* 'tönkretesz'.

II. A kifejezést ismerte régi tolvajnyelvünk is *mazl*, *má(j)zli*, *mázel* alakban. A MSz. szerint: *mázli* 'szerencse', *mázlis* 'szerencsés (vki, helyzet)', *mázlista* '1. szerencsés ember, 2. szerencséje van, szerencsés (vki, helyzet)'. Bevonult a szó a szépirodalomba is: „Nincs összehasonlítás, hogy mennyivel nagyobb *mázli* egy zsidó szakáll nélkül, mint egy szakáll zsidó nélkül...” (Kardos G. Gy.: A történet vége).

III. Az Egyesült Államokban a *to mazel tov* (on) megőrizte eredeti 'gratulál (vmihez)' jelentését. A *Mazel Tov cocktail* '1. amerikai ital (egy rész gin és két rész Manischewitz bor), 2. Molotov-koktél (melyet az arabok a *Mazel tov!* felkiáltással hajtanak el)'.²

A szó *mazzel* alakban a holland társalgási nyelvbe is bekerült: *hij had een reuze mazzel* 'irtó mázlija volt', *De mazzel!* 'Minden jót!'.²

Irodalom: AHWB. 638; AY. 63; BARTA 1912: 235; BBW. 3: 224; BLAU-LÁNG 1941: 41; BUNIS 1981: 60–63; CEDH. 330.2; DAS. 335; Diáks. 98; DJBA. 653–654; DSY. 87–88; DWJH.² 128, 208; ÉKsz.² 870; ÉrtSz. 4: 971; EWUng. 2: 949; FAZAKAS 1991: 128; FWB. 4: 1961; GOLDIN 1994: 62–63; GWB. 55; HCL. 461; HMKsz. 567; HMM. 73; EPC. 322; JiddWB.² 142; JWB. 116; KATZ 2004: 11–12;

LADÁNYI 2007: 175–179; LANDMANN 1992⁴: 194–195; МАЙЗЕЛЬ 1983: 160; MASz. 289; MEYD. 240; MMA. 24; MSz. 193; MTolvSz. 36; MTsz. 86; NÁDASDY 2000: 55; NYÍRKOS 1993: 108; PIIRAINEN 1999: 31; PJSz. 33; PWB. 4: 1209; RABIN 1970: 324–325; RAJ 1999: 69–72; PEC. 490, 564–565, 568; ROSTEN 1983: 229–231, 2006²: 367; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 149–150; SRDJV. 39–40; TÁBORI–SZÉKELY 1908: 109; TESz. 2: 866; Tolv. 48; TolvSz. 31; Tsz. 45; YPP. 37; VADÁSZ 1908; WBJL. 128–129; WEHLE 1981³: 11; WEX 2006: 144–148; WIENER 1898: 344–345; WR.² 209; YEHD.² 296; ZsBp. (2): 647; ZsKözm. 28.

4.13. Meló [1877] Jiddis jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett^a, vö. jiddis *meloch*, *melōche* 'munka; mesterség; mesterségbeli fortély', német argó *maloche*, *meloche* 'ugyanaz; nehéz testi munka; foglalkozás'. A jiddis szó a 'munka' jelentésű újhéber *mēlākāh*^b főnévre vezethető vissza. A *melózik* ige [1911] -z igeképzővel, a *melós* főnév [1924] -s főnévképzővel alakult. A bizalmas társalgási nyelv szava (ESz. 527).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Lásd a 4.10. b) pontot.

Kiegészítés:

מלֹאכֶה (= מעלָאכֶה) **melokhe**, **meloche** 'munka'

I. Az újhéb. מְלָאכָה [mələ'kə] '1. munka, foglalkozás, 2. szolgálat, 3. vagyon' (< לָאָךְ [l'əx] 'küld') folytatója a kel. jidd. מלֹאכֶה, מעלָאכֶה [melokhe], (többes) מלֹאכֶס, מעלָאכֶס [melokhes] 'fizikai munka' és a nyug. jidd. *melōche*, *malōche*. A *Maloche* a Ruhr-vidéki zsidó munkások nyelvéből került be a német köznyelvbe a 20. század 20-as éveiben. Csak fizikai munkát jelent, „szellemi meló” – akárcsak a magyarban – nincsen.

Régi zsidó mondás: מלֹאכֶה איז ברֹכֶה [melokhe iz brokhe] 'a munka áldás', viszont nem árt vigyáznunk, mert *fil melokhes*, *venik brokhes* 'Sok a munka, kevés az áldás'.

II. E szót már 1882-ben rögzítette egy európai tolvajnyelvi (részint rotwelsch) szavakat közlő magyarországi kiadványunk (*meloche* '1. munka, foglalkozás, 2. mesterség, ipar', *meloche-bajesz* 'dologház' ~ rotw. *Meloche*, *Melochebajes*) és hamarosan elterjedt nálunk is: *meloch* 'munka', *melochener* 'munkás, mesterember, iparos', *melóchenoz* 'dolgozik' (itt a -z igeképző talán a *dolgoz*-analógiájára). A veláris [x] laringalizálódása után (*meloch* > *meloh*) az -o (mivel magyar szavak végén az ó mindig hosszú) megnyúlt. Bűnöző elemek betöréssel kapcsolatos kifejezései: *leim meló* 'könnyű, veszélytelen munka [= bűncselekmény]' (vö. *lejm* 'ingyenes dolog', *lejmol* 'kéreget', *lejmolás* 'kéregetés', *lejmos* 'koldus', *lejmre* '1. ingyen, 2. hiába'), *tréfli meló* 'nehéz betörés'. További származékai a *melós* '1. munkás, 2. jó munkás, 3. másokat kiszolgáló fogvatartott', *melós frájer* 'munkás' és a *melózik* '1. dolgozik, 2. büntettet elkövet, 3. árulja magát (prostituált)'. Megörökítette az irodalom is: „Ha simon a *meló*, fiatal a dohány!” 'Ha nincs munka, kevés a pénz!' (Kassák L.: Munkanélküliek). Madách tragédiájában a *mesterlegény* fordítása *bal-melokhe* (XI. szín).

Humoros, köznyelvi változata a *melódiá*, jelentése: '1. munka, 2. zenész, színész fellépése, 3. büntett' → *melódiázik* 'dolgozik'. A katonai szleng *melódiás*-a 'konyhai kisegítő munkás'. A középiskolás és egyetemista diákok állásközvetítő irodájának találó neve *Meló-Diák*.

III. A szó a németben ma is számos kifejezésben előfordul: nyelvj. (Berlin) *Maloche* 'mesterfogás', *Maloche machen* 'tiltott dolgot művel börtönben (például alkoholt csempész be)'. Összetételekben a -*maloche*r már csak a cselekvés végrehajtóját jelző képzőszerű elem:

rotw. (Münster) *femenmalocher* 'kézműves', *kowenmalocher* 'ruhakészítő', *kulturmaloche* 'kulturális dolgozó', *lapanenmalocher* 'építőmunkás'.

A holl. *meloochemen*, *melogem* '1. munka, 2. szerszám, eszköz', *meloochemen* 'nemi viszonyt folytat vkivel'. A cseh tolvajnyelv nemcsak a jiddis főnevet vette át, hanem számos származékkal gyarapította idevonatkozó szókincsét is: *melouch* és (a kicsinyítő képzős) *meloušek* '1. lopás, 2. illegális munka', *melouchár* 'illegális munkát végző személy', *melouchárský* 'melós (mn)', *melouchárit* 'melózik', *meloucháreni* 'meló-'. Az orosz а *мелоче* főnevet 'üzlet, megállapodás' jelentésben ismeri.

Irodalom: BÁRCZI 1931: 288, 88; BARTA 1912: 235; BBW. 3: 194; БСРЖ. 345; CEDH. 348.1; Diáks. 100; DWJH.² 124–125; ÉKsz.² 916; ÉrtSz. 4: 1241; EWUng. 2: 958; FAZAKAS 1991: 128; GALGÓCI 1901: 86; GIRTLE 1998: 159, 171; GWB. 57; HANGB. 172; HCL. 475; HMM. 37, 62, 64, 71; EPC. 337; JL. 4/2: 1263; JWB. 118; LANDMANN 1992⁴: 200; MASz. 259, 305; MBSz. 145, 157, 208; MEYD. 248; MKSz.² 213; MMA. 25; MSČS. 107; MSz. 203–204; MTolvSz. 34, 37–38, 44, 48; MTsz. 87; PIIRAINEN 1999: 28; PJSz. 33; PWB. 4: 1146–1147; ROSTEN 2006²: 383; RWB. 5: 793; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 158; SRDJV. 79; TESz. 2: 884; Tolv. 49; TolvSz. 31; Tsz. 45; VČAS. 432; WBJL. 126–128; WEXLER 2006b: 237–238; WR.² 214; YEHD.² 304; ZsBp. (2): 647; ZsKözm. 39.

4.14. Pajesz [1884] 'az ortodox izraelita férfiaknak a fül előtt lecsüngő hajtincse'. Jiddis jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett^a, vö. jiddis *peiēs* (többes szám), *pajess* (többes szám), hazai jiddis *pejas* 'halántéktincs, pajesz'; vö. még: német *Peies* (többes szám) 'ugyanaz'. A jiddis szó a héber *pē'āh* 'a fej, a haj, illetve a szakáll széle' főnévre megy vissza. Tréfásan^b 'oldalszakáll' jelentésben is használatos (ESz. 607).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Az 'oldalszakáll' jelentésű *pajesz* a fodrászok körében megszokott szakszó.

Kiegészítés:

פאה *peye*, *peje* 'oldaltincs'

I. Jidd. פאה [*peye*], (többes) פאות [*peyes*] < héb. פֶּאֶה [*pē'ā*] '1. vég, szél, 2. sarok, 3. oldal, 4. oldaltincs, halántékfűrt'. Rokon nyelvi megfelelőivel (~ arámi פֶּאֶתָה [*pāthā*], szíriai arámi פֶּאֶתָה [*pēathā*] 'szél, sarok') együtt valószínűleg a פאה [*pā*] 'elválaszt' többől származik.

II. Az 1565-ben Velencében megjelent Sulhan Arúh (héb. שולחן ארוך [*šulhan arukh*]) zsidó törvénygyűjtemény hajszálpontosan szabályozza, mennyit és milyen eszközzel szabad levágniuk a férfiaknak szőrzetükből. Dramatikus népszokások zsidó szereplőinek attribútuma a hosszú szakáll és a pajesz (vö. cseh *pejzy* 'pajesz' > *pejzák* 'zsidó', tkp. 'pajeszos'). „Széles karimájú, szeméig behúzott, fekete kalapja alatt mosolygó, vékony arcát kétoldalt vastag, szőke *pajesz* keretezi” (Kardos G. Gy.: Avraham Bogatir hét napja). A közmondás úgy tartja, hogy די גרעסטע מאמזער טראָגן די גרעסטע פֶּאֶה [*di greste mamzer trogn die greste payes*] 'a legnagyobb gazemberek hordják a legnagyobb pajeszt' (vö. a régi magyar közmondással: *minél nagyobb tolvaj, annál nagyobb keresztet vet*).

A férfiakra vonatkozó bibliai tiltást – „Ne nyírjátok le halántékokotokról a haját! Szakállad végét ne csúfítsd el!” (3Móz 19,27) – a vallásukhoz ragaszkodó zsidók mindig szigorúan betartották. Viszont üldöztetésük idején szokásaik feladására kényszerítették őket: „1938-ban sor került az első zsidótörvények kihirdetésére. A község lakosainak egy része üldözött lett saját lakóhelyén, szülőföldjén. A község főjegyzője elfogatta a Lefkovitséknál megszálló átutazókat, és a közegészségügyi törvényekre hivatkozva *levágatta a szakállukat és pajeszukat*”

(Baranyi B.: Hajdúsámson). „A szakállamat is kitépitek!” – panaszkodik Tevje a Hegedűs a háztetőn című filmben a fiatalokra, akiknek a hagyomány többé már nem szent: odáig sülyedtek, hogy képesek házasságközvetítő közbenjárása nélkül, holmi szerelemből örök frigyre lépni egymással! Ortodox zsidók hagyományos esküformája: ווי איך טראָג באַרד און פֿאָות [vi ikh trog bord un peyes] '(olyan igaz,) mint ahogy szakállt-pajeszt hordok'.

III. A szó származékai: *pajeszos*, *pajeszes*.

Irodalom: AY. 74; BARANYI 2000; BLAU–LÁNG 1941: 51; CEDH. 492.1; DWJH.² 159; ÉKsz.² 1050; ÉrtSz. 5: 605; EWUng. 2: 1097; GANZFRIED 1988: 935–936; HANGB. 210; HCL. 664; JWB. 142; LANDMANN 1992⁴: 211–212; MEYD. 290; RAJ 1999: 206–209; ROSTEN 1983: 289–290, 2006²: 454; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 218; TESZ. 3: 59; YEHD.² 355; ZsBp. (1): 267; ZsHL. 172; ZsKözm. 35.

4.15. Sakter [1782–1783] 'háziállatok rituális vágását, újszülött körülmetélését végző hitközségi alkalmazott: metsző'. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *schachten* 'háziállatot levág (az izraeli^a vallás rítusainak megfelelően)'. A szó a héber *šāḥaṭ* 'levág, leöl' alakra vezethető vissza; vö. még: német régi nyelvi *schachter*, mai német *Schächter* 'sakter'. A magyar szó belseji *k* hanghelyettesítés eredménye, vö. például *sakk*. Zsidó egyházi, bizalmas stílusértékű szó, mely helyenként a nyelvjárásainkba^b is bekerült (ESz. 716–717).

a) A zsidó vallás hivatalos neve *izraelita*, nem *izraeli*. A régiségben élt a *Mózes vallású* elnevezés is, azonban – lévén maga is szó szerkezet – belőle újabb szavak képzése akadályokba ütközik. Ezért használjuk helyette a *zsidó* vagy *izraelita* megjelölést.

b) Szlavóniában a szó egykori 'zsidó mészáros' jelentése kitágult, már alkalmazható keresztényre is.

Kiegészítés:

שחיט (= שחיט) **shakter** 'metsző'

I. A héb. שחט [šḥt] 'megöl' (< 'torkot átvág' < שחַט [šāḥaṭ] 'állat torkát elvágja (a vallási törvények szerint)') ~ palesztinai arámi שחַט [šīḥaṭ], ugar. *šḥt* 'metsző'. A kel. jidd. שעכטן [shekhtn], nyug. jidd. *schächten* 'állatot leöl' a ném. *schächten* 'állatot levág', *Schächter* 'metsző' közvetlen forrása.

II. Egy elmés versike Tóth Árpád tollából: „Nem vagyok én *sakter*, / Ámbár mindig metszek, / S mint metsző-karakter / Mindenkinék tetszek” (Dr. Sikos Csándor újabb verseiből). Régies hasonlat: *éles, mint a sakterkés*.

A szó további származékai: *sakteres*, *sakteros*, *sakteri*, *sakterség*, *sakterság*; *sakterkedik*, *sakterkodik*, *sakterol* 'sakterként működik' és a *saktol* 'háziállatot' izraelita rítus szerint levág, *sakterol*, *saktoltat*, *megsaktoltat* 'baromfit' izraelita rítus szerint, *sakterrel* vágat le'. De nyelvj. (Földeák) *sakterol* 'levág vmi állatot (nem zsidó is)'.

A régi tolvajnyelvben a *schächten* 'levág állatot' poliszémián alapuló tréfás jelentése: 'levág (utazókocsiról ládat vagy táskát)'.

Irodalom: BACHER 1889; CEDH. 649.2; DJBA. 1127; DT. 1546–1547; DUL.² 2: 813–814; DWJH.² 176–177; ÉKsz.² 1166; ÉrtSz. 5: 1121; EWUng. 2: 1229–1230; FKT. 123; FWB. 5: 2627–2628; GWB. 75; HCL. 814; HSED. 89; JiddWB.² 167; JWB. 153; LANDMANN 1992⁴: 222; MEYD. 411; MKözm. 196; NSWB. 4: 714; PWB. 5: 836; SCHREINER 1889; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 254; SWB.

5: 642; SzlavSz.² 2000: 473; TESz. 2: 254; 3: 477; Tolv. 63; Tsz. 58; ÚMTsz. 3: 1164, 4: 810; YEHD.² 512; WBJL. 176–177; WR.² 277; ZsL. 762.

4.16. Samesz [1897] 'izraelita templomszolga; alárendelt szerepű munkaerő'. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *schammes* 'a zsinagóga szolgálja, hitközségi szolgál'. A jiddis szó a rabbinikus héber^a *šammāš* 'segítő, szolgál' átvétele, mely az arameus *šammēš* 'szolgál' ígére vezethető vissza. A jiddisből több más nyelvbe is átkerült, vö. német *Schammes*, amerikai^b angol *shammes*: 'a zsinagóga szolgálja'. A magyar szó 'alárendelt szerepű munkaerő, segéderő' jelentése magyar fejlemény, a bizalmas társalgási nyelvben használatos, tréfás jelentésárnyalattal (ESz. 717–718).

a) A rabbinikus héber a zsidók nyelvének Ószövetség utáni (i. e. 2. – i. sz. 5. sz.) változata.

b) A brit angolban is elterjedt *shamez* alakban.

Kiegészítés:

משמ (= שמעש) **shames, schameß** 'templomszolga'

I. A héb. משמ [šammāš] 'szolga' etimológiájának magyarázatára három elképzelés létezik: némelyek úgy vélik, végső fokon a משמ [šmšm] 'gyorsan mozog, szalad' tővel függ össze (> arámi כּשָׁמָנָה [šūšmānā] 'hangya', tkp. 'gyors rovar'), mások viszont azt feltételezik, hogy a משמ [šemeš] 'nap' jelentésű főnévből származik, és eredetileg 'a napot imádja', és 'általában' szolgál' értelme jelentésbővüléssel alakulhatott ki. E felfogás a főnév jelentését ugyancsak a משמ-től vezeti le: 'szaladó égítést' → 'nap'. A harmadik nézet a szót az egyiptomi 𓆎 {𓆎, 𓆏, 𓆐} *šms* 'követ, szolgál' (~ 𓆑, 𓆒, 𓆓 [šmsw] 'szolga') származékának tartja. A héberből a jidd. שמעש [shames], (többes) שמעשם, שמעשם [shamosim] > ném. *Schammesch, Schammes, Schammer* '1. templomszolga, 2. hímvessző'. Második jelentése ugyancsak megvan a héberben.

II. Napjainkban a *samesz* főként 'mást kiszolgáló ember, segéd', a börtönszlengben pedig 'fegyőr' értelemben él. Igei származéka a *sameszkodik, sameszkedik* 'sameszi teendőket lát el'. Mivel a *samesz* folyton a rabbi nyomában járt, nyelvjárásban (Jászkiésér) könnyen kialakulhatott a szó 'settenkedik' jelentése is.

III. Az amerikai ang. *shames, shamus* 'templomszolga' további jelentései a szlengben: '1. zsaru, őr, 2. besúgó, 3. talpnyaló' (a katonai argóból, 1944-től).

Irodalom: ÁWB. 1305–1307; AY. 82–83; BARTA 1912: 237; BLAU–LÁNG 1941: 55; CEDH. 668.2–3; DAS. 462; DSUE.⁸ 1042; DSY. 141; DT. 1602; DWJH.² 177–178; ÉKsz.² 1167; ÉrtSz. 5: 1123; EWUng. 2: 1302; FWB. 5: 2637; GWB. 76; HCL. 838–839; EPC. 494; JWB. 152; LANDMANN 1992⁴: 221; МАЙЗЕЛЬ 1983: 151; MASz. 387; MBSz. 188; ROSTEN 1983: 335–337, 2006²: 507–509; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 261; TESz. 3: 481; ÚMTsz. 4: 813; WBJL. 178–179; WR.² 278; YEHD.² 510; ZsBp. (2): 648; ZsL. 764.

4.17. Smonca [1913]^a 'üres fecsegés, fölösleges tevékenység'. Jiddis jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is^b, vö. jiddis *schmonze* 'együgyűen tréfás történet; üres fecsegés', *schmonzes* (többes szám) 'hitelt nem érdemlő történet'.^c Vö. még: német, ausztriai német (argó) *schmonz, schmonzes* 'üres fecsegés, mellébeszélés; vicc'. A jiddis szó ismeretlen ere-

detű.^d A *smonca* szóvégi hangjára vö. *cérna*. Elavulóban lévő, bizalmas^e társalgási nyelvi szó (ESz. 740).

a) Már Juhász Gyula egyik 1908-ban írt versében olvasható a szó: „Igazgató és színésznő, / Sok *smonca* és habarék, / Egy komikus, egy zongorás, / Ezt úgy hívják: kabaré” (Aktuális strófák). Két évvel később Karinthy könyvismertetésében is felbukkan: „Gépiesen létrehozott metafizikai *smoncákon* elámolyog és örül, mint bolond a sipkájának, ha ilyesmi jött ki: »az agy befogadóképessége: ürtartalom«” (Aszlányi: Új evolúciók).

b) Lásd a 4.3. a) pontot.

c) A szó jelentése: '1. semmiség, jelentéktelen valami, 2. tréfás, könnyű történet, 3. üres beszéd'. A ném. *Schmonzeß* 'ostobaság', s Ausztriában *Schmonzes* (főleg többes) '1. üres beszéd, 2. értéktelen holmi', a frankfurti nyelvjárásban 'lódítás'; vö. rotw. (Münster) *schmonseln* 'mond, elbeszél'. A magyarban a többes számú jiddis forma nem él.

d) A szó a kfn. *schmunzen* 'mosolyog' ige származéka.

e) Az ÉKsz.² a szót vulgáris töltetűnek tartja, a MSz. szerint (*rit, av*).

Kiegészítés:

שמעון *shmontses, schmonzeß* '1. apróság, 2. fecsegés'

I. A jiddis szó töve a héb. שמע [šm] 'hall' ige (~ héb. שמע [šāma] 'hall, hallgat, engedelmeskedik' ~ akk. *šmū[m]* 'hall', ugar. *šm* 'hall').

II. A képviselőházi napló 32. kötetének 313. lapján olvassuk: „Én annyira hazafiasnak tartom a t. miniszterelnök úr intenczióit, hogy nem is tudom komolyan venni, *smonczák*-nak [eredeti kiemelés – B. J. A.] tekintem és parlamenti kis csipkedéseknek, mikor ő ezt aláhúzza”.

A nyelvj. *smanca* jelentése 'hazugság', igei származéka a *smonczik*.

III. Az észak-erdélyi szász nyelvjárásban a *Schmonzes* jelentése 'selejtés árú'.

Irodalom: AHWB. 1211–1212; BBW. 4: 1172; BLAU–LÁNG 1941: 58; CEDH. 1987: 667.2; DT. 1598; DWJH.² 187; ÉKsz.² 782, 1187; ÉrtSz. 5: 1225; EWUng. 2: 1340; FAZAKAS 1991: 153; FKT. 123; FWB. 5: 2762; HMM. 101; JWB. 156; MEYD. 408; MMA. 28; MSz. 273; NSWB. 4: 890; ÖWB.³⁹ 517; PWB. 5: 1193; ROSTEN 2006²: 536; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 261; TESz. 3: 562; TOLNAI 1917; VERSCHIK 2000: 9; WBWM. 656.

4.18. Sóher [1862] 'pénztelen; fukar'. Jiddis jövevényszó, a jiddis előzmény azonban vitatott. 1. jiddis *schacherer, socher, ssaucher* 'zsibáros, vándorló árus'. A szó a jiddis *sachern, sacheren* 'kereskedik, üzletel' igeire vezethető vissza. A föltehető jelentésváltozás a 'szegény zsibáros' > 'szegény, pénztelen' > 'kicsinyes, szűkmarkú' lehetett. 2. Jiddis *schocher, schochor* 'fekete'. E szó az ar. *šāḥōr* 'fekete (haj, napégette arc, ló)'^a átvétele. Vö. még: német (argó) *schocher* 'fekete'. A jelentés-összefüggésre vö. német *schwarz* 'fekete', argó 'szegény, pénztelen'. A *sóher* 'fukar, szűkmarkú' jelentése magyar fejlemény. Bizalmas használatú szó (ESz. 742–743).

a) Az arámi שחרת [šḥrth] 'feketeség', a szíriai arámi שִׁחְרָא [šōḥrā] 'szén'.

Kiegészítés:

סוחר (= סוֹכֵר) *soykher, Bojcher* 'kereskedő'

I. A kel. jidd. סוחר [soykher], (többes) סוחרים [sokhrim] 'üzletember, kereskedő', nyug. jidd. *saucher, socher* [s-] az óhéb., középkori héb. סוֹחֵר [sōḥēr] 'kereskedő', סוֹחֵר

[saḥrān] 'házaló' származéka. A héb. סַחַר [sāḥar] '1. vándorol, 2. kereskedik' ige a rokon nyelvekben is hasonlót jelent; vö. szír סַחֲרָא [sāḥōrā] 'vándorló koldus', akk. *saḥāru(m)* 'megfordul (vhol)'. A rotw. *schachern* '1. vásárol, 2. kereskedik, 3. lop'. Vö. ném. nyelvj. (Pfälzisch) *Schacherjüde* 'zsidó kereskedő', (hamburgi, rajnai) *schachern* '1. kereskedik, 2. csereberél (gyermek)'.

A szó megfejtésére tett egyik megoldási kísérlet sem megnyugtató: az első elképzelés alapján tisztázatlan, miképp magyarázható az *sz* ~ *s* hangváltozás, a második pedig a jelentésváltozásra nem nyújt kielégítő megoldást.

II. Száz évvel ezelőtti dokumentumokban fennmaradt a *sóher* '1. lakat, 2. véső, kisebb feszítővas' jelentése is (~ *sóherol* 'felnyit, felfeszít'). Manapság főként '1. pénztelen, 2. zsu-gori'. Kosztolányi egyik bohókás rigmusa: „Te *sóhereknek sóhere*, itt van neked egy *lóhere*” (A nőemancipáció lélektana). Valaha a 'szegény ember'-t *sóher ipszé*-nek is nevezték.

Származékai a *sóheren*, *sóherül* 'pénztelenül' és a *sóherség*, *sóherság*. A szegényesen öltözött személyt régen *sóher hát*-nak hívták.

III. Idetartoznak még a következő európai nyelvekben előforduló, többnyire szleng stílusminősítésű jiddis jövevényszavak: cseh *čachr* 'csalás', *čachrovat* 'csal', *čachrář* 'csaló'; le. *szachrować* 'szélhámoskodik', *szachraj* 'szélhámos', ukr. *uaxpaiŭ*, *uaxpaiŭka* 'csaló', *uax-paičmo* 'csalás', bel. *uaxpowaŭ* 'csal', or. *uyxep*, *uoxep* 'csaló' (először nyilván 'tisztességtelen kereskedő' értelemben, majd jelentésmezeje kitágult), *uaxep-maxep* 'hanyagul', *uaxpowaŭ* 'szélhámoskodik', lit. *šachruoti* 'szélhámoskodik', észt *saherdama* 'kereskedik, alkudozik'.

Irodalom: AHWB. 1005–1008; BARTA 1912: 239; BLAU–LÁNG 1941: 59; БСРЖ. 700; CEDH. 437.3, 440.3, 651.3; Diáks. 124; DJBA. 1129; DT. 972; DWJH.² 176; ÉKsz.² 1188; ÉrtSz. 5: 1230–1231; ЭСРЯ.² 4: 415; EWUng. 2: 1343; FAZAKAS 1991: 153; GWB. 75; HCL. 583; HWB. 5: 37; EPC. 351; MASz. 395; MEYD. 271; MMA. 29; MSz. 272; MTolvSz. 44; MTsz. 97; PJSz. 40; PWB. 5: 828; RWB. 5: 832; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 192–193; TESz. 3: 568; Tolv. 66; TolvSz. 36; Tsz. 57; WBJL. 171–173; WEXLER 2006b: 226; WIENER 1898: 343; WR.² 276–277, 295–296; YEHD.² 334; ZsBp. (2): 648.

(Folytatjuk.)

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

161. **Kádár Edit:** A kopula és a nominális mondatok a magyarban. 2011.
162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnnségi igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.
165. **Sólyom Réka:** A mai magyar neologizmusok szemantikája. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 228/1. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet**. 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva**. 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. Emlékezés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 2012. 1500 Ft.
238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő**. 2012. 1500 Ft.
242. **Heltai János Imre:** Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Wespriemi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 3000 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 3500 Ft; Gömöry-kódex. 1516. 2001. 3500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2010. Kötetenként 5000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–10. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft
Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

Régi magyar családnevek névvégmutató szótára XIV–XVII. század. Szerk. Farkas Tamás. Bp., 2009. 1200 Ft.

Szathmári István: A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005). Bp., 2015. 2990 Ft.
A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

DR. ACZÉL PETRA, Budapesti Corvinus Egyetem, Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet, 1093 Budapest, Közraktár u. 4–6. C.306, petra.aczel@uni-corvinus.hu – DR. ADAMIK TAMÁS, adamikta@t-online.hu – DR. BALÁZS GÉZA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, balazsge@due.hu – BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, Jugra Állami Egyetem, Hanti-Manszijszk, bajoat@gmail.com – DR. BENCZE LÓRÁNT, Magyar Nyelvstratégiai Intézet, 1014 Budapest, Szentháromság tér 6., kapcsolat@manysi.hu – DR. BODA ISTVÁN KÁROLY, Debreceni Egyetem, Informatikai Kar, Könyvtárinformatika Tanszék, 4028 Debrecen, Kassai út 26., boda.istvan@inf.unideb.hu – DANCZI ANNAMÁRIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szakmódszertani Központ, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, danczi.annamaria@btk.elte.hu – DR. N. FODOR JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, fodor.janos.nyelvtort@btk.elte.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., foragacs@hung.u-szeged.hu – DR. A. JÁSZÓ ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, adamik.retor@t-online.hu – DR. KÁROLY KRISZTINA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet, Angol Nyelvpedagógia Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., karoly.krisztina@btk.elte.hu – KÓSA CSILLA ERIKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kosacsillaerika@gmail.com – DR. M. NAGY ILONA, Debreceni Egyetem, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., m.nagy.ilona@arts.unideb.hu – DR. NEMESI ATTILA LÁSZLÓ, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1., nemesi.attila@btk.ppke.hu – DR. RAÁTZ JUDIT, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, raatz.judit@gmail.com – DR. TREMMEL FLÓRIÁN, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Büntető Eljárásjogi és Kriminológiai Tanszék, 7622 Pécs, 48-as tér 1., tremmel@ajk.pte.hu.